NOAH E. COTSEN LIBRARY OF
YIDDISH CHILDREN'S LITERATURE

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 08922

YIDN IN AMERIKE

Louis Silver

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

יידן אין אַמעריקע

Printed by
FUTURO PRESS, Inc.
476 Broadway, New York 13, N. Y.
200

בוך צוויי ווערט צוגעגרייט צום דרוק.
אַ ביבליאָגראַפישע רשימה וועט זיין געדרוקט ביים סוף פון בוך צוויי.

ל. סילווער

עפּיזאָדן און פּאָרטרעטן

בוך איינס

1654—1881

אַרויסגעגעבן פון דעם
בילדונגס-דעפּאַרטמענט
פון אַרבעטער-רינג
ניו-יאָרק, נ. י.

JEWS IN AMERICA

by

LOUIS SILVER

VOL. I — 1654 - 1881

Copyright 1955
by the
EDUCATIONAL DEPARTMENT
of the
WORKMEN'S CIRCLE
New York, N. Y.

Published by the

WORKMEN'S CIRCLE EDUCATIONAL DEPARTMENT

175 East Broadway

New York 2, New York

אינהאַלט:

זייט

אַרײַנפֿיר — 7
300 יאָר ייִדן אין אַמעריקע — 9
גירוש־שפּאַניע — 11
ייִדן האָבן געהאָלפֿן קאָלומבוסן — 13
אין די שפּאַנישע קאָלאָניעס — 16
אין די פּאָרטוגעזישע קאָלאָניעס — 17
אין די האָלענדישע קאָלאָניעס — 19
אין נײַ־אַמסטערדאַם — 22
דער ערשטער חנוכּה אין אַמעריקע — 28
דער ערשטער פּסח אין ניו־יאָרק — 32
אָשר לעווי — 37
דער ייִד און דער גאָווערנאָר — 40
די ייִדן אין די קאָלאָניעס — 43
די ייִדן אין ניופּאָרט — 48
בריוו אין ייִדיש אין דער קאָלאָניאַלער עפּאָכע — 55
אַהרן לאָפּעז — 57
ישורון סאַלוואַדאָר — 62
בנימין נאָנעס — 66
חיים סאָלאָמאָן — 69
דער אײַנפֿלוס פֿון תּנך אויף דער אַמעריקאַנער רעוואָלוציע — 74
דזשאָרדזש וואַשינגטאָן און די ייִדן פֿון ניו־יאָרק — 76
פֿײַערונג לכּבוד וואַשינגטאָנס בריוו צו די ייִדן — 81
אוריה פּ. לעווי — 83
יהודה טוראָ — 86
מרדכי מנואל נח — 91
די זייגערס שטימען ניט — 94
רבקה גראַץ — 96
די אײַנוואַנדערונג פֿון די דײַטשישע ייִדן — 98
ייִדן אין לינקאָלנס צײַטן — 101
לינקאָלן און אַ ייִדישער סאָלדאַט — 105
באַפֿעל נומער עלף — 108
לינקאָלן און זײַנע ייִדישע פֿרײַנד — 111
ייִדן אין דער קאָנפֿעדעראַציע — 116
מיכאל היילפּערין — 118
עמאַ לאַזאַרוס — 121
נאָכן בירגער־קריג ביז דער גרויסער ייִדישער אײַנוואַנדערונג — 125
די ערשטע צײַטונג אין דער ייִדישער שפּראַך אין אַמעריקע — 128

בילדער און אילוסטראַציעס:

רעסיפֿע, די ייִדישע קאָלאָניע אין בראַזיל ביזן יאָר 1654 — 21
יצחק אַבואַב, דער ערשטער רב אויפֿן אַמעריקאַנער קאָנטינענט 22
יעקב בר שמשון, דער ערשטער ייִד אין נײַ־אַמסטערדאַם — 23

זײַט

די שיף מיט די ערשטע 23 ייִדן בײַם לאַנדן אין נײַ־אַמסטערדאַם — 25
פּעטער סטײַוועסאַנט — 26
דער דאָקומענט אין האָלענדיש וועגן די ערשטע 23 ייִדן אין נײַ־אַמסטערדאַם — 33
דער גאָווערנאָר און דער ייִד — 41
אַ רעדוצירטע פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון אַ פּראָטאָקאָל פֿון שארית ישׂראל פֿון 1718 — 46
דער אינעווייניקסטער אויסזען פֿון דער טוראָ־שול אין ניופּאָרט — 49
אַהרן לאָפּעז — 57
דער חיים סאָלאָמאָן־מאָנומענט אין שיקאַגאָ — 72
דזשאָרדזש וואַשינגטאָן — 74
דער רב גרשם מענדעס סעישאַס — 78
די ערשטע שול אין צפֿון־אַמעריקע — 80
אַ פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון וואַשינגטאָנס בריוו צו די ייִדן — 82
אוריה פּ. לעווי — 83
יהודה טוראָ — 86
מרדכי מנואל נח — 91
אַ פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון דעם ווינקלשטיין פֿון אררט — 94
רבקה גראַץ — 97
אייברעהעם לינקאָלן — 102
אייברעהעם ליקאָלנס באַפֿעל צו באַפֿרײַען טשאַרלז יאָנאַס — 114
דזשודאַ פּ. בענדזשאַמין — 117
מיכאל הײלפּערין — 119
עמאַ לאַזאַרוס — 122
די פּאָעמע פֿון עמאַ לאַזאַרוס אויף דער סטאַטוטע פֿון פֿרײַהייט — 123
אַ פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון דער ערשטער צײַטונג אין דער ייִדישער שפּראַך אין אַמעריקע — 128

אַרײַנפֿיר

דאָס בוך פֿון ל. סילווער „ייִדן אין אַמעריקע" גייט אַרויס צו דעם יום-טובֿ פֿון 300 יאָר ייִדיש לעבן אין אַמעריקע. עס אַנטהאַלט בילדער און עפּיזאָדן פֿון דער געשיכטע פֿון דעם גרעסטן ייִדישן ישובֿ אויף דער וועלט.

דאָס בוך באַשטייט פֿון דעם איצטיקן באַנד, וועלכער דערגרייכט ביז דער עפּאָכע פֿון דער גרויסער ייִדישער מאַסן-אימיגראַציע, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין די אַכציקער יאָרן פֿון פֿריִערדיקן יאָר-הונדערט און, פֿון אַ צווייטן באַנד, וואָס וועט דערציילן וועגן אַמעריקאַנער ייִדישן ישובֿ ביז הײַנט-צו-טאָג, און וועט בקרובֿ דערשײַנען.

ייִדן לעבן אין אַמעריקע, פֿרייען זיך מיט אירע דעמאָקראַטישע פֿרײַהייטן, פֿרייען זיך מיט דעם וואָס דער ייִד איז דאָ אַ גלײַכער צווישן גלײַכע. זיי זײַנען אויך שטאָלץ מיט די אויפֿטוען פֿאַרן לאַנד פֿון די ייִדישע פֿאָלקס-מאַסן און פֿון ייִדן-יחידים.

אָבער גאָר ווייניק ייִדן זײַנען באַקאַנט מיט דעם ווי אַזוי דער ייִדישער ייִשובֿ אין אַמעריקע האָט זיך אַנטוויקלט, מיט די אַלע וואַנדלונגען, וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט דאָ אין לאַנד.

ניט קענען די געשיכטע פֿון די ייִדן אין אַמעריקע, מיינט ניט קענען זיך אַליין. צו זײַן באַקאַנט מיט דער געשיכטע איז אַ חובֿ ניט נאָר פֿאַר די ייִדן פֿון אַמעריקע, נאָר פֿאַר יעדן ייִדן, וואו ער זאָל ניט זײַן. דער אויפֿקום פֿון אַמעריקאַנער ייִדישן ישובֿ איז איינער פֿון די רעוואָלוציאָנערסטע געשעענישן אין אונדזער לאַנגער געשיכטע. אַ געשעעניש וואָס האָט אין גאַנצן איבערגעאַנדערשט דאָס פּנים פֿון ייִדישן פֿאָלק און טראָגט מיט זיך פֿאַרשפּרעכונגען אין דער צוקונפֿט.

צום באַדויערן איז ביז איצט כמעט ניט געווען קיין איינער — מיט דער אויסנאַם פֿון פּרץ ווערניקס בוך, וואָס איז פֿאַרעלטערט און מען קען עס מער ניט קריגן — וואָס זאָל אָנשרײַבן אַ געשיכטע פֿון די ייִדן אין אַמעריקע פֿאַר דעם ייִדישן לייענער, פֿאַר דעם אימיגראַנטישן דור, פֿאַר דעם דור וואָס האָט מיט זײַנע הענט, מיט זײַן מי און פּראַצע אויפֿגעבויט אָט דעם גרויסן ישובֿ.

זײַנען מיר דעריבער העכסט צופֿרידן אַרויסצוגעבן ל. סיל־ווערס בוך.

ל. סילווער איז דער פּאַסיקער מענטש אָנצושרײַבן אַ געשיכטע פֿון אַמעריקאַנער ייִדישן ישובֿ.

ווען דער שיקזאַל האָט אים מיט יאָרן צוריק געבראַכט קיין אַלבאַני ווי אַ לערער פֿון די אַרבעטער־רינג־שולן און ער האָט געזען ווי אַזוי ייִדן לעבן דאָרטן, וועלכע אינסטיטוציעס זיי האָבן אויפֿגע־בויט, האָט אים פֿאַראינטערעסירט זיך צו באַקענען און אויסצוגע־פֿינען ווי אַזוי האָט זיך אַנטוויקלט דער ייִדישער ישובֿ אין דער שטאָט אַלבאַני. ער איז אַוועק אין ביבליאָטעקן, אין אַרכיוון, און זיך באַקענט מיט פֿאַרשיידענע דאָקומענטן און שפּעטער פֿאַרעפֿנט־לעכט אַ וויכטיקע און די איינציקע אָפּהאַנדלונג וועגן ייִדן אין אַלבאַני.

די אָפּהאַנדלונג איז צו ערשט אָפּגעדרוקט געוואָרן אין יאָרבוך פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט (1938) און איז ניט לאַנג דערשינען אין ענגליש אין Yivo Annual of Jewish Science, Vol. IX.

פֿאַרשנדיק די געשיכטע פֿון די ייִדן אין אַלבאַני, איז ל. סילווער פֿאַרכאַפּט געוואָרן פֿון דעם צויבער און דעם גרויסן וואונדער וואָס עס שטעלט מיט זיך פֿאָר דער אַמעריקאַנער ייִדישער ישובֿ. ער האָט גענומען זיך באַקענען און פֿאָרשן דעם אויפֿקום פֿון דעם ישובֿ. ער טוט עס שוין במשך פֿון יאָרן און איז דעריבער אַן אויטאָריטעטע פֿערזאָן אַזאַ געשיכטע אָנצושרײַבן.

ל. סילווער האָט נאָך אַ מעלה, ער קען אַן ענין קלאָר מסביר זײַן, אַז יעדערער זאָל אים קענען פֿאַרשטיין.

דאָס איצטיקע בוך זײַנס איז ניט קיין טרוקענע כראָנאָלאָגישע אָפּהאַנדלונג. ער גיט איבער דעם פּולס פֿון ייִדישן ישובֿ אין אַמע־ריקע, דערציילט דורך מעשׂיות, בילדער און עפּיזאָדן וועגן זײַן אויפֿ־קום און אַנטוויקלונג.

דאָס בוך וועט פֿאַראינטערעסירן יעדן ייִדיש לייענער, דערוואַק־סענע און יוגנטלעכע, און וועט זײַן אַ גוט הילף־בוך פֿאַר די ייִדישע שולן אויף צו לערנען די געשיכטע פֿון די ייִדן אין אַמעריקע.

ז. יעפֿרויקין,
בילדונגס־דירעקטאָר פֿון אַרבעטער־רינג.

300 יאָר ייִדן אין אַמעריקע

דעם צוועלפֿטן סעפּטעמבער, 1954, איז געוואָרן דרײַ הונדערט יאָר זינט עס זײַנען געקומען די ערשטע ייִדן קיין צפֿון־אַמעריקע. דרײַ און צוואַנציק זײַנען זיי געווען, מענער, פֿרויען און קינדער. אין משך פֿון דרײַ הונדערט יאָר איז דאָ אויפֿגעבויט געוואָרן דער גרעסטער און אײַנפֿלוסרײַכסטער ייִדישער צענטער, וואָס ציילט איבער פֿינף מיליאָן מענטשן.

דער דרײַ הונדערט יאָריקער יובילײ פֿון דעם אַמעריקאַנער ייִדישן ייִשובֿ איז אַ גרויסע און וויכטיקע געשעעניש ניט בלויז פֿאַר די אַמעריקאַנער ייִדן, נאָר פֿאַר די ייִדן פֿון דער גאַנצער וועלט.

די פֿרײַע דעמאָקראַטישע אַמעריקע איז געווען דאָס ערשטע לאַנד אין דער וועלט, וואָס האָט געגעבן די ייִדן די זעלביקע רעכט און פֿרײַהייט ווי אַלע אַנדערע בירגער פֿון לאַנד. ייִדן זײַנען דאָ געקומען פֿון יעדן ווינקל פֿון דער וועלט. דאָ אין אַמעריקע האָבן ייִדן פֿון איין וועלטטייל זיך געטראָפֿן און באַקענט מיט ייִדן פֿון אַ צווייטן וועלטטייל און צוזאַמען געשאַפֿן דעם גרויסן און רײַכן אַמעריקאַנער ייִדישער ישובֿ.

ייִדן האָבן אַלע מאָל ליב געהאַט אַמעריקע און אָפּגעשאַצט די פֿרײַהייט פֿון לאַנד. זיי האָבן געטרײַ אַלע מאָל געזאָרגט פֿאַר דער זיכערקייט און וואוילזײַן פֿון דעם גאַנצן לאַנד.

דער אַמעריקאַנער ייִדישער ישובֿ איז אַלע מאָל געווען דער הילפֿספּונקט פֿאַר ייִדן פֿון יעדן לאַנד איבער דער וועלט, וואָס האָבן געדאַרפֿט הילף און שוץ. די ברידערלעכע האַנט פֿון די אַמעריקאַנער ייִדן האָט דערגרייכט ווײַט איבער ימען.

עס איז כּדאַי און אינטערעסאַנט זיך צו באַקענען מיט די אַמע־ייקאַנער ייִדן. ווער זײַנען זיי? פֿון וואַנען קומען זיי און וואָס האָבן זיי דאָ געשאַפֿן?

לאָמיר זיך פֿריִער באַקענען מיט די דרײַ און צוואַנציק ייִדן. אָט די ערשטע ייִדן, וואָס האָבן געלייגט דעם פֿונדאַמענט פֿאַר דעם אַמעריקאַנער ייִדישן ישובֿ.

דאָס זײַנען געווען ייִדן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פֿון דער אינקוויזיציע. יאָרן לאַנג האָבן זיי, זייערע עלטערן און אורעלטערן אָפּגעהיט ייִדישקייט אין געהיים, מיט דער גרעסטער מסירת־נפֿש. דאָס זײַנען געווען דרײַ און צוואַנציק ייִדן, וואָס זײַנען אַנטלאָפֿן פֿון פּאָרטוגאַל און אונטער דער שוץ פֿון האָלאַנד, געגרינדעט אַ גרויסע און רײַכע קאָלאָניע אין רעסיפֿע, דרום־בראַזיל.

די קאָלאָניע איז געווען רײַך מיט צוקער־פּלאַנטאַציעס און אַנדערע ווערטפֿולע אַרטיקלען. אירע האַנדלס־שיפֿן זײַנען געפֿאָרן ווײַט איבער די ימען. דאָרט האָט זיך אויפֿגעבויט אַ ייִדישע קהילה פֿון איבער זעקס הונדערט מענטשן. זיי האָבן זייער קהילה אַ נאָמען געגעבן „קהל קודש“, די הייליקע געמיינדע. מאַסן מאַראַנען זײַנען דאָרטן געקומען פֿון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל און צוריק געוואָרן ייִדן. זיי האָבן אויפֿגעבויט אַ גרויסע קינדער־שול מיטן נאָמען „עץ־חיים“, בוים פֿון לעבן. ייִדישע קינדער האָבן דאָרטן געלערנט און דער ייִדישער בוים האָט ווײַטער געבליט און ווײַטער געוואַקסן.

דרײַ און צוואַנציק יאָר האָט עקסיסטירט די ייִדישע קאָלאָניע אין בראַזיל און געהאַט אַלע אויסזיכטן און מעגלעכקייטן צו ווערן איינע פֿון די גרעסטע און רײַכסטע קאָלאָניעס אין דער נײַער וועלט.

אין יאָר טויזנט זעקס הונדערט און פֿיר און פֿופֿציק איז געקומען אַן אומגליק. פּאָרטוגאַל איז געקומען מיט אַ סך שיפֿן און אַ סך סאָלדאַטן און פֿאַרנומען די קאָלאָניע. צוזאַמען מיט די סאָלדאַטן איז אויך געקומען די שרעקלעכע אינקוויזיציע.

די ייִדן האָבן געגעבן אַ העלדישן ווידערשטאַנד. זיי האָבן מוטיק פֿאַרטיידיקט זייער קאָלאָניע. אָבער פּאָרטוגאַל איז געווען שטאַרקער. אַ סך ייִדן זײַנען אויסגעהרגעט געוואָרן. די איבעריקע זײַנען אַנטלאָפֿן וואו די אויגן האָבן זיי געטראָגן. דרײַ און צוואַנציק פֿון יענע ייִדן האָבן, נאָך לאַנגע וואָגלענישן, פֿול מיט שרעק און יסורים,

דערגרייכט צו די ברעגעס פֿון נײַ-אַמסטערדאַם, די הײַנטיקע ניו-יאָרק. געקומען זײַנען זיי זייער אָרעם. זיי האָבן אַפֿילו ניט געהאַט גענוג געלט צו באַצאָלן פֿאַר זייער רײַזע. אָבער זיי האָבן געהאַט האָפֿענונג און גלויבן, אַז דאָ, אין נײַ-אַמסטערדאַם און אין נײַ-נידערלאַנד, וועלן זיי קענען בויען אַ זיכערע היים.

זיי זײַנען געווען שטאָלצע ייִדן און מוטיקע מענטשן, זיי האָבן זיך ניט דערשראָקן אַפֿילו ווען דער גאָווערנאָר פֿון דער קאָלאָניע, פּעטער סטײַוועסאַנט, האָט זיי ניט געוואָלט האָבן אין דער קאָ-לאָניע. זיי האָבן ניט מורא געהאַט פֿאַרן כּעס פֿון גאָווערנאָר און פֿאַר דער פֿרעמדקייט פֿון דער סבֿיבֿה. מיט דעם גלויבן האָבן זיי געלייגט דעם פֿונדאַמענט פֿאַר דעם גרויסן ייִדישן ישובֿ בײַ די ברעגעס פֿון דעם אַטלאַנטישן ים, וואָס האָט אין משך פֿון יאָרן זיך געצויגן ווײַטער און ווײַטער, איבער פֿליינען פֿון אַמעריקע, און דערגרייכט צו די ברעגעס פֿון פּאַסיפֿישן ים.

גירוש־שפּאַניע

טויזנט יאָר האָט געבליט אַ שיינער ייִדישער בוים אויף דער שפּאַנישער ערד. אַ בוים, וואָס האָט זאַפֿטיקע פֿרוכט אַרויסגעגעבן, פֿון וועלכע דאָס גאַנצע לאַנד האָט געגאָסן און הנאה געהאַט. מיט אַ מאָל זײַנען שטורעם-ווינטן אָנגעקומען, געבראָכן די צווײַגן, צעשטערט די פֿרוכט און צום סוף דעם בוים אין גאַנצן אַרויסגעריסן מיט די וואָרצלען.

אָט אַזוי איז חרובֿ געוואָרן דער שיינער ייִדישער ישובֿ אין שפּאַניע. מער ווי טויזנט יאָר האָבן ייִדן געלעבט אויף דער שפּאַ-נישער ערד, און דאָס לאַנד רײַך געמאַכט מיט גײַסטיקע און מאַ-טעריעלע ווערטן.

דאָרטן האָבן אויף דער ערד געטראָטן גרויסע ייִדישע דענקערס און פֿילאָסאָפֿן, פּאָעטן און מענטשן פֿון וויסנשאַפֿט, דאָקטוירים און מלוכה-מענטשן. עס האָבן דאָרטן געלעבט שלמה בן גבֿירול און משה אבֿן עזרא, יהודה הלוי און אַבֿרהם אבֿן עזרא, רבי משה בן מימון (רמבם) און רבי משה בן נחמן (רמבן). מענטשן, וואָס האָבן אַ פֿאָלק און אַ לאַנד דערהויבן מיט זייער חכמה און זייער גײַסט.

יִדישע שיפֿן און יִדישע אונטערנעמונגען האָבן שפּאַניע רײַך געמאַכט. יִדישע מלוכה-פֿירערס ווי חסדאַי אבֿן שפּרוט, שמואל הנגיד און יצחק אַברבנאל האָבן גאָר אַ סך צוגעטראָגן צו דער גרויסקייט און דעם רום פֿון איר נאָמען.

די אינקוויזיציע

שפּאַניע האָט זיך געפֿרייט מיט דעם קריסטלעכן זיג איבער די מאַכמעדאַנישע מורן. עס האָט זיך געפֿרייט שפּאַניע מיט דער פֿאַראייניקונג פֿון לאַנד דורך דער חתונה פֿון איזאַבעלאַ, קיניגין פֿון קאַסטיליע, מיט פֿערדינאַנד, קיניג פֿון אַראַגאָניע.

גרויס-שפּאַניע האָט זיך געפֿרייט און האָט איר שׂמחה אויסגעדריקט מיט אײַנפֿירן די שרעקלעכע אינקוויזיציע, אָנגעפֿירט פֿון טאָמאַס טאָרקוועמאַדאַ. טויזנטער יִדן זײַנען פֿאַרברענט געוואָרן אויף דער אויטאָ-דאַ-פֿע (אַקט פֿון גלויבן). אפֿשר קען מען נאָך איצט הערן דאָרטן דעם ריח פֿון די טויזנטער פֿאַרברענטע יִדישע לײַבער; אפֿשר קען מען נאָך איצט הערן דאָרטן אין דער לופֿט דעם פֿאַרגליווערטן זיפֿץ און ווײ פֿון די דרײַ הונדערט טויזנט יִדן, וועמען די הערשערס האָבן אַרויסגעטריבן תּשעה באָבֿ פֿון יאָר 1492, און האָבן געצוואונגען איבערלאָזן זייער האָב-און-גוטס אין דעם לאַנד פֿון זייערע פּײַניקערס.

יאָר 1492, אַ טראַגישער יאָר אין דער יִדישער געשיכטע. יאָר 1492, אַ וואונדער-יאָר אין דער וועלט. קאָלומבוס האָט אַנטדעקט אַ נײַע וועלט. דעם דריטן אויגוסט האָבן דרײַ שיפֿן פֿון קאָלומבוסעס עקספּעדיציע פֿאַרלאָזן די ברעגעס פֿון שפּאַניע און באַגעגנט די שיפֿן מיט די אומגליקלעכע יִדן, וועמען מ'האָט אַרויסגעטריבן פֿון די זעלביקע ברעגעס מיט איין טאָג פֿרִיער.

עס האָט געשריבן קאָלומבוס אין זײַן טאָגבוך: „אין דעם זעלביקן חודש, אין וועלכן די הערשערס פֿון שפּאַניע האָבן באַפֿוילן די יִדן צו פֿאַרלאָזן זייער קיניגרײַך און זייערע טעריטאָריעס, אין דעם זעלביקן חודש האָבן זיי מיר געגעבן דאָס רעכט און די מיטלען אײַנצואָרדענען מײַן עקספּעדיציע צו אַנטדעקן די אינדיעס“.

אַזוי האָט זיך פֿאַרענדיקט אין יאָר 1492 די געשיכטע פֿון די יִדן אין שפּאַניע, און עס האָט זיך אָנגעהויבן די געשיכטע פֿון די יִדן אין אַמעריקע.

יִדן האָבן געהאָלפֿן קאָלומבוסן אַנטדעקן אַמעריקע

יִדישע שיפֿן זײַנען אין יענע צײַטן געפֿאָרן אויף אַ סך ימען, און יִדן זײַנען דעמאָלט געפֿאָרן אין אַ סך לענדער. איז קאָלומבוס געקומען צו זיי זיך לערנען, זיך באַקענען מיט זייער דערפֿאַרונג און דערגיין בײַ זיי די סודות פֿון דעם ים און פֿון הימל.

עס האָט דער יִד יהודה קרעסקעס, דער באַוואוסטער מאַפּע־צייכענער פֿון יענער צײַט, פֿאַר אים מאַפּעס געצייכנט און אַ קאָמ־פּאַס געמאַכט און אים געלערנט ווי אַנצוגיין מיט די זאַכן.

עס האָט קאָלומבוסעס פֿרײַנד, וועצינהאָ, דער הויף־דאָקטאָר פֿון פּאָרטוגאַל, פֿאַר אים איבערגעזעצט פֿון העברעיִש קרעסקעסעס אַסטראָנאָמישע פֿאָרשונגען, פֿון וועלכע קאָלומבוס האָט אַ סך געלערנט.

עס האָט אים זייער פֿרײַנדלעך אויפֿגענומען שמואל בן אַבֿרהם זאַקוטאָ, דער יִדישער פּראָפֿעסאָר פֿון סאַלאַמאַנקער אוניווערסיטעט, אים געלערנט און געגעבן וויכטיקע אָנווײַזונגען ווי צו מאַכן זײַן געפּלאַנטע עקספּעדיציע.

אַ געטרײַער יִד איז געווען אָט דער זאַקוטאָ. ער האָט געלערנט אין שפּאַנישן אוניווערסיטעט און אין דער זעלביקער צײַט געשריבן ביכער אויף העברעיִש וועגן יִדישער געשיכטע און אַסטראָנאָמיע. עס האָט נאָך געזען קאָלומבוס, ווי דער אַלטער געלערנטער האָט זיך ניט געוואָלט שמדן און האָט פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד צוזאַמען מיט די אַלע אַרויסגעטריבענע יִדן.

קאָלומבוס האָט זיך אַרומגעדרייט איבער קיניגלעכע הויפֿן און גאָרניט דערגרייכט. ער האָט געווים שוין געטראַכט, אַז פֿון זײַן גרויסן פּלאַן וועט זיך גאָרניט אויסלאָזן — ביז עס האָבן זיך אַרײַנגעמישט עטלעכע פֿאַרמעגלעכע און אײַנפֿלוסרײַכע מאַראַנען.

לואיס דע סאַנטאַנגעל, דער קאַסירער פֿון קיניגלעכן הויף, און זײַן שוואָגער גבֿריאל סאַנכעז, הויפּט־קאַסירער פֿון אַראַגאָניע, האָבן באַוויזן דעם קיניגלעכן פּאָרל, אַז עס וועט זיך לוינען צו שטיצן קאָלומבוסעס עקספּעדיציע. לואיס דע סאַנטאַנגעל האָט פֿאַר דעם צוועק געליִען זיבעצן טויזנט פֿלאָרינס, — אַ קאָלאָסאַלע סומע געלט אין יענער צײַט. מיט דעם געלט פֿון סאַנטאַנגעל האָט קאָלומבוס צוגעגרייט זײַן ערשטע עקספּעדיציע און מיט דעם פֿאַרמעגן, וואָס

זיי האָבן צוגענומען ביי די ייִדן, האָבן די הערשערס פֿון שפּאַניע פֿינאַנסירט קאָלומבוסעס צווייטע עקספּעדיציע.

עס איז פֿאַר קיינעם קיין סוד ניט געווען, אַז די קיניגלעכע צירונג איז דעמאָלט געווען פֿאַרמשכנט, כּדי צו קענען באַצאָלן די הוצאות פֿון דער מלחמה מיט די מורן*).

עס האָט סאַנטאַנגעל צוגעזען ווי זיינע נאָענטע קרובֿים זיינען פֿאַרברענט געוואָרן אויף דער אויטאָ־דאַ־פֿע. אפֿשר וואָלט ער אויך געהאַט דעם זעלביקן סוף, ווען דער קיניג וואָלט זיך פֿאַר אים ניט איינגעשטעלט.

ווער ווייס, אפֿשר האָט ער און די אַנדערע מאַראַנען, וואָס האָבן אַזוי פֿיל געהאָלפֿן קאָלומבוסן, געטראַכט און געפּילט, אַז די שיפֿן וועלן דערגרייכן נייע ברעגעס, וואו ייִדן וועלן קענען האָבן אַ בעסערע און זיכערע היים.

דער ייִד לואיס טאָרעס, דער ערשטער ווייסער מענטש אין דער נייער וועלט

עס זיינען אַרויסגעפֿאָרן די דריי שיפֿן, נינאַ, פּינטאַ און סאַנטאַ מאַריאַ מיט הונדערט און צוואַנציק מענטשן. זעקס פֿון זיי זיינען געווען ייִדן. צווישן די זעקס זיינען געווען די צוויי דאָקטוירים מאַרקאָ און בערנאַל און דער שפּראַכן־קענער לואיס דע טאָרעס, וואָס האָט מיט זיין צונג געדאַרפֿט פֿאַרבינדן די מענטשן פֿון דער אַלטער און נייער וועלט.

עס איז געווען באַשערט, אַז דער ערשטער מאַטראָס, וואָס האָט דעם 12טן אָקטאָבער, צוויי אַ זייגער פֿאַר טאָג, דערזען פֿון דער וויטן פֿייערלעך, אַ סימן, אַז מ׳דערנעענטערט זיך צו לאַנד, איז געווען דער מאַראַן ראָדריגאָ, וועלכער איז נאָך דעם אַוועקגעפֿאָרן קיין טונים און צוריק געוואָרן אַ ייִד.

עס האָט נאָך ניט געטרוימט ענגלאַנד וועגן אַ נייער וועלט, וואו עס וועלן זיין אירע קאָלאָניעס. עס איז נאָך געווען אונטער־דריקט דער האָלענדער אונטער שפּאַנישן יאָך און ניט געטראַכט

*) זייער געלונגען דריקט זיך אויס וועגן דעם דער באַוואוסטער אַמעריקאַנער היסטאָריקער, פּראָפֿעסאָר הערבערט ב. אַדאַמס:

"Not Jewels but Jews were the real basis of the first Expedition of Columbus."

וועגן נײַ־אַמסטערדאַם. עס האָט נאָך ניט געוואוסט דער שפּאַניער, אַז ער האָט אַנטדעקט אַ נײַעם קאָנטינענט, ווען יידישע פיס האָבן שוין געטראָטן אויף דער ערד פון אַמעריקע.

עס איז געווען לואיס דע טאָרעס, דער ערשטער ווײַסער מענטש, צו טרעטן אויף דעם פּאַס לאַנד פון אַמעריקע, וואָס מ'האָט שפּעטער גערופן סאַן סאַלוואַדאָר. געגאַנגען איז ער זיך צונויפרעדן, ווי זיי האָבן געמיינט, מיט די מענטשן פון אָריענט, און געטראָפן מענטשן פון אַן אַנדער קאָליר און אַן אַנדער שפּראַך.

ווען די עקספּעדיציע האָט דערגרייכט קובאַ, האָט קאָלומבוס געמיינט, אַז ער איז אָנגעקומען אין דעם צענטער פון לאַנד. איז ווידער געגאַנגען דער ייד לואיס דע טאָרעס צום „קיניג פון לאַנד" אים איבערצוגעבן אַ בריוו פון דעם קיניג פון שפּאַניע. קיין קיניג פון לאַנד האָט ער ניט געטראָפן. דערפאַר האָט ער דאָרטן געטראָפן טאַבעק, און פון דאָרטן איז דער טאַבעק צום ערשטן מאָל אַוועק קיין אייראָפּע.

לואיס דע טאָרעס איז שוין קיין שפּאַניע צוריק ניט געפאָרן. עס זײַנען אים ליבער געווען די ווילדע אינדיאַנער פון קובאַ ווי די ציוויליזירטע אײַנוואוינערס פון שפּאַניע, וואָס האָבן זײַנע קרובים פאַרברענט אויף די שײַטער־הויפנס פון דער אויטאָ־דאַ־פע. דע טאָרעס איז שוין אויף אַלע מאָל געבליבן וואוינען אין קובאַ. ער האָט שפּעטער באַשריבן זײַן רײַזע אין העברעיִשע בריוו און זיי געשיקט צו קרובים אין שפּאַניע.

אַזוי האָבן יידן געהאָלפן אַנטדעקן אַמעריקע. אַזוי זײַנען יידן געווען בײַם סאַמע אָנהייב.

אין די שפּאַנישע קאָלאָניעס

שפּורן פון יידן קען מען בײַם אָנהייב פון דער קאָלאָניזאַציע געפינען אין אַלע טיילן פון אַמעריקאַנער קאָנטינענט.

גרויס און ברייט האָבן זיך געצויגן די פליינען, וועלדער און טײַכן פון דער נײַער וועלט. עס האָבן געהאָפט די מאַראַנען, אַז אין דער גרויסקייט און ברייטקייט וועלן זיי קענען געפינען אַ רואיק לעבן און ניט וויסן פון דעם שרעק און געפאַר פון דער אינקוויזיציע.

דער מאַראַן סאַנכעז פֿון סאַראַגאָסאַ איז אין יאָר 1502 געווען דער ערשטער מענטש, וואָס האָט געקראָגן דאָס רעכט צו טראַנס-פּאָרטירן פֿינף אָנגעלאָדענע שיפֿן מיט תּבֿואה, פֿערד און אַנדערע נייטיקע זאַכן קיין היספּאַניאָלאַ (קליין-שפּאַניע, ווי די שפּאַניער האָבן גערופֿן אַמעריקע אין יענער צײַט).

זײַן טאַטן האָט די אינקוויזיציע פֿאַרברענט אויפֿן שײַטער-הויפֿן. זײַן פֿעטער גבֿריאל סאַנכעז האָט געהאָלפֿן פֿינאַנסירן קאָלומבוסעס עקספּעדיציע, און דער יונגער סאַנכעז האָט, בײַם אָנהייב, געהאָלפֿן די שפּאַניער אײַנשטעלן אַ ווירטשאַפֿט אויף דער נײַער ערד.

די שפּאַניער און די פּאָרטוגעזער האָבן מיט גוואַלד אָפּגעריסן ייִדישע קינדער פֿון זייערע עלטערן, מיט צוואַנג זיי אָפּגעשמדט און אָפּגעשיקט אין די קאָלאָניעס. עס האָבן די פּײַניקערס געמיינט, אַז ווען די קינדער וועלן זייערע עלטערן ניט זען, וועלן זיי אויסוואַקסן פֿרומע קריסטן. אין דער זעלביקער צײַט האָבן זיי געוואָלט באַ-פֿעלקערן זייערע קאָלאָניעס.

אַ סך עלטערן האָבן אָבער געפֿונען דעם וועג צו די קאָלאָניעס און אויפֿגעזוכט די קינדער. אין די ווילדערנישן פֿון אַמעריקע האָבן די מאַראַנען געבויט הײַזער, ווירטשאַפֿט געפֿירט, האַנדל געבראַכט און ייִדישקייט אָפּגעהיט. עס האָט דער מאַראַן קיין גאָלד ניט גע-זוכט און ער איז אין קיין אַוואַנטיורעס ניט אַוועק, נאָר ער האָט פֿרידן געוואָלט און אַרבעט געגערט אויפֿן פֿעלד און אין האַנדל.

די הערשערס פֿון שפּאַניע האָבן דערזען די פֿעיִקייטן פֿון די מאַראַנען און דערקענט זייער ניצלעכקייט בײַם אַקער און בײַם האַנדל. זיי האָבן געזען זייער רואיקייט און געזעצקייט און באַ-שטימט אַ סך מאַראַנען אויף וויכטיקע אַמטן און שטעלעס פֿון דער נײַער וועלט.

די אינקוויזיציע אין דער נײַער וועלט

די באַריכטן פֿון דער נײַער וועלט האָבן אַן אומרו אַרײַנגעבראַכט אין די הערצער פֿון די אינקוויזיטאָרן. בייזע געדאַנקען האָבן זיך געוועבט אין זייערע מוחות. עס איז זיי ניט געפֿעלן געווען, וואָס מאַראַנען פֿאַרנעמען שטעלעס, וואָס מאַראַנען לעבן רואיק, וואָס מאַראַנען היטן אָפּ צוריק ייִדישקייט.

אין יאָר 1511 איז אונטערן דרוק פֿון דער אינקוויזיציע אַרויס אַ באַפֿעל פֿון די הערשערס פֿון שפּאַניע, אַז קיין מאַראַנען טאָרן מער ניט פֿאַרנעמען קיין אַמטן אין די קאָלאָניעס פֿון דער נײַער וועלט.

די אינקוויזיציע רוט ניט. זי לויפֿט נאָך די מאַראַנען און ברענגט אומעטום אַרײַן שוידער און פּײַן. אין יאָר 1511 האָט שוין ייִדיש לײַב געברענט אויפֿן שײַטער-הויפֿן, ווען די אינקוויזיציע האָט דורכגעפֿירט איר ערשטע אויטאָ-דאַ-פֿע אויף דער אַמעריקאַנער ערד.

דיעגאָ קאַבאַלעראָ, אַ מאַראַן, איז באַשולדיקט געוואָרן, אַז ער האָט אָפּגעהיט ייִדישקייט, און די אינקוויזיציע האָט אים פֿאַרברענט. פּונקט אַזוי האָט די אינקוויזיציע פֿאַרברענט זײַן פֿאָטער אין סיוויל, שפּאַניע. טאַטע און זון האָבן ביידע דעם זעלביקן סוף געהאַט. ביידע זײַנען געווען מאַרטירערס פֿאַר זייער ייִדישקייט.

מיט דער אינקוויזיציע האָט זיך פֿאַרענדיקט די ייִדישע געשיכטע אין שפּאַניע און מיט איר האָט זיך אָנגעהויבן די ייִדישע געשיכטע אין אַמעריקע.

אין יאָר 1517 האָט שוין די אינקוויזיציע ברייט פֿאַרצווײַגט איר טעטיקייט אויף דער אַמעריקאַנער ערד. אין יענעם יאָר איז שוין אַפֿילו באַשטימט געוואָרן אַ גרויס-אינקוויזיטאָר פֿאַר אַלע לענדער פֿון דרום- און צענטראַל-אַמעריקע.

די ייִדן האָבן געזוכט נײַע היימען אין דער נײַער וועלט און געפֿונען די אַלטע צרות, שרעק און יסורים.

דורות מאַראַנען האָבן אין דער גרעסטער געפֿאַר געהיט ייִדישקייט אין געהיים. אַן אַלט ייִדיש ספֿר איז פֿון דור צו דור געהאַלטן געוואָרן הייליק, אַ ייִדישער יום-טובֿ איז אין דער שטיל און אין געפֿאַר געוואָרן אָפּגעהיט.

די מאַראַנען האָבן פֿאַר זייער ייִדישקייט מיט זייערע לעבנס באַצאָלט אין דער אַלטער וועלט, און זיי האָבן פֿאַר זייער ייִדישקייט מיט זייערע לעבנס באַצאָלט אויך אין דער נײַער וועלט.

אין די פּאָרטוגעזישע קאָלאָניעס

דעם 3טן מײַ פֿון יאָר 1500 האָט אַ שטורעם-ווינט צוגעטריבן עטלעכע שיפֿן צו די ברעגעס פֿון אַ לאַנד, וואָס מ'האָט אַ נאָמען

געגעבן בראַזיל. דאָס גרויסע און רײַכע לאַנד בראַזיל איז געוואָרן אַ פּאָרטוגעזישע קאָלאָניע.

אָט די גרויסע און רײַכע קאָלאָניע האָט פּאָרטוגאַל אָנגעהויבן צו באַזעצן מיט פֿאַרברעכערס און ייִדן.

אין יאָר 1497 האָט דער פּאָרטוגעזישער קיניג באַפֿוילן, אַז אַלע ייִדן פֿון פּאָרטוגאַל מוזן זיך שמדן, אָדער פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד. אויך אין פּאָרטוגאַל איז געווען אַ שיין אײַנגעוואָרצלטער ייִדישער ישובֿ, אַ ישובֿ וואָס האָט אין 1478 אײַנגעפֿירט אַ ייִדישע דרוקערײַ. פֿון די 24 ביכער, וואָס זײַנען ביזן יאָר 1500 געווען געדרוקט אין גאַנץ פּאָרטוגאַל, זײַנען עלף געווען געדרוקט אין דער העברעיִשער שפּראַך.

דער קיניג פֿון פּאָרטוגאַל האָט באַפֿוילן אַז יענע ייִדן, וואָס ווילן זיך ניט שמדן, מוזן קומען קיין ליסאַבאָן, וואו ער וועט זיי געבן שיפֿן אויף אַרויסצופֿאָרן פֿון לאַנד.

אָבער אין דער אמתן האָט דער קיניג געטראַכט בייזע געדאַנקען. ווען צוואַנציק טויזנט ייִדן זײַנען געקומען קיין ליסאַבאָן, האָט ער באַפֿוילן זיי צו פֿאַרשפּאַרן אין די עסטאַטאָס, גרויסע רעגירונג-געבײַדעס, וואו עס איז געווען אָרט בלויז פֿאַר פֿינף טויזנט מענטשן, און זיי געהאַלטן אַ פּאָר טעג אָן עסן און אָן וואַסער.

ווען קיינער האָט זיך אַליין ניט געוואָלט שמדן, האָט דער קיניג באַפֿוילן, אַז מ׳זאָל צונעמען אַלע ייִדישע קינדער און זיי אָפּשמדן מיט צוואַנג.

נאָך דער אַנטדעקונג פֿון בראַזיל האָט מען אַזעלכע ייִדישע קינדער אַהין געשיקט צו דערציען זיי ווי קריסטן.

אַ סך עלטערן פֿון די קינדער האָבן געפֿונען דעם וועג קיין בראַזיל און דאָרטן אויפֿגעזוכט די קינדער. מיט דער צײַט האָט זיך געשאַפֿן אַ גרויסע מאַראַנען-קאָלאָניע אין בראַזיל. די מאַראַנען האָבן דאָס לאַנד געבויט און אַנטוויקלט.

ייִדן האָבן פֿון דעם אינדזל מאַדעיראַ געבראַכט דעם צוקער און אים פֿאַרפֿלאַנצט אויף דער בראַזילישער ערד און דאָרטן אויפֿגעבויט גרויסע צוקער-פּלאַנטאַציעס. אויפֿן ברעג פֿון אַטלאַנטישן ים האָבן די ייִדן אויפֿגעבויט די קאָלאָניע רעסיפֿע (פּערנאַמבוקאָ). גאָר אין גיכן איז רעסיפֿע געוואָרן דער האַנדלס-צענטער פֿון דרום-

אַמעריקע. רעסיפֿע איז אויך געוואָרן באַוואוסט אונטערן נאָמען „דער יידישער האַפֿן".

די אינקוויזיציע האָט אָבער ניט גערוט. זי האָט באַשולדיקט די מאַראַנען, אַז זיי שטייען אין געהיימע פֿאַרבינדונגען מיט יידן פֿון אַנדערע לענדער און צוזאַמען מיט די שונאים פֿון פּאָרטוגאַל זוכן זיי אונטערצוגראָבן די פּאָרטוגעזישע הערשאַפֿט אין בראַזיל.

אין די האָלענדישע קאָלאָניעס

אין יענע יאָרן האָבן שפּאַניע און פּאָרטוגאַל געפֿירט מלחמות קעגן ענגלאַנד. זיי האָט זיך אויך געוואָלט ווערן די וועלטמאַכט, אָבער זיי האָבן פֿאַרלאָרן. ענגלאַנד האָט צעקלאַפּט די שפּאַנישע אַרמאַדאַ און די שפּאַניש-פּאָרטוגעזישע מלוכות האָבן אָנגעהויבן צו פֿאַרלירן זייער מאַכט און אָנזען.

האָלאַנד האָט זיך באַפֿרײַט פֿון שפּאַנישן יאָך אין יאָר 1581. די באַפֿרײַטע האָלאַנד איז געווען טאָלעראַנט צו אַלע רעליגיעס. דעריבער זײַנען מאַראַנען געלאָפֿן קיין האָלאַנד וואו זיי זײַנען צוריק אָפֿן געוואָרן יידן.

אין יאָר 1612 האָט האָלאַנד געגרינדעט די „וועסט-אינדיעס קאָמפּאַניע" צו פֿאַרנעמען טעריטאָריעס און צו גרינדן קאָלאָניעס אין דער נײַער וועלט. די האָלענדער האָבן געוואוסט, אַז די יידן זײַנען זיי דאַנקבאַר פֿאַר דער פֿרײַהייט און אַז זיי וועלן אין די יידן געפֿינען פֿרײַנד אויף וועמען מען קען זיך פֿאַרלאָזן. האָבן זיי דעריבער זיך פֿאַרבונדן מיט די מאַראַנען.

די מאַראַנען האָבן געשאַפֿן אייגענע מיליטערישע גרופּעס. אונטער דער פֿירערשאַפֿט פֿון צוויי יידן, אַלוואַרעז פֿראַנקאָ און עמנואל פֿערנאַנדעז דראַגאַ, האָט אַזאַ מיליטערישע גרופּע אין יאָר 1623 פֿאַרנומען די פּאָרטוגעזישע קאָלאָניע באַיאַ, וואו עס זײַנען געווען אַ סך מאַראַנען.

האָלאַנד האָט גלײַך דאָרט פּראָקלאַמירט פֿרײַהייט פֿאַר די מאַראַנען און זיי זײַנען אָפֿן צוריק געוואָרן יידן. מיט צוויי יאָר שפּעטער האָט פּאָרטוגאַל פֿאַרנומען די קאָלאָניע און געפֿײַערט דעם זיג מיט דעם טויט פֿון פֿינף מאַראַנען.

קהל קודש (די הייליקע געמיינדע)

מיט דער הילף פון די מאַראַנען, אונטער דער פירערשאַפט פון דעם ייִדן משה כהן, האָט האָלאַנד פאַרנומען דעם גרויסן פּאָר־טוגעזישן האַנדל־צענטער פון בראַזיל, די שטאָט רעסיפע (פּערנאַמ־בוקאָ). פון אַלע געגנטן האָבן זיך מאַראַנען געצויגן קיין רעסיפע.

אין יאָר 1642 זײַנען אַהין געקומען זעקס הונדערט ייִדן פון האָ־לאַנד און האָבן געבראַכט מיט זיך תורות.

אַ גרויסע פרייד איז געווען בײַ די מאַראַנען, ווען זיי האָבן אויפגעבויט אַ שול. זיי האָבן זייער געמיינדע אַ נאָמען געגעבן „קהל קודש". גרויס איז געווען די שמחה, ווען נאָך אַזוי פיל יאָרן פון אונטערדריקונג און שרעק האָבן אַרום פינף טויזנט ייִדן מיט ספרי־תורות און קאַפּיטלעך תהילים מאַרשירט איבער די גאַסן אונ־טער די קלאַנגען פון מוזיק ביז צו דער שול. דאָס איז געווען די ערשטע שול אויפן אַמעריקאַנער קאָנטינענט.

די ייִדן פון רעסיפע האָבן אַראָפּגעבראַכט פון אַמסטערדאַם דעם געלערנטן ייִדן שמואל טאַראַזאַ צו לערנען און דערציִען זייערע קינ־דער אין ייִדישן גײַסט און געבן זיי ייִדיש וויסן.

זיי האָבן אין רעסיפע געעפנט אַ גרויסע קינדער־שול מיטן נאָמען עץ־חיים (בוים פון לעבן), כּדי די קינדער זאָלן לערנען און אײַנזאַפּן אין זיך דעם ייִדישן זאַפט, און דער ייִדישער בוים זאָל ווײַטער לעבן און בליִען.

דרײַ און צוואַנציק יאָר האָבן ייִדן געלעבט אין בראַזיל אין פרײַהייט. אין די דרײַ און צוואַנציק יאָר האָבן זיי אויפגעבויט און אַנטוויקלט די גרעסטע קאָלאָניע פון דרום־אַמעריקע. רעסיפע איז געוואָרן דער גרעסטער און רײַכסטער האַנדלס־צענטער, וואו עס האָבן געאַנקערט די האַנדלס־שיפן פון יענער צײַט. די קאָלאָניע איז געווען רײַך מיט צוקער־רערן, צוקער־ראַפינעריעס, די שענסטע פּלאַנטאַציעס און אַנדערע פּראָדוקטן, וואָס די האַנדלס־שיפן האָבן געפירט פון דאָרטן איבער אַ סך ימען צו אַ סך לענדער.

פּאָרטוגאַל האָט געזוכט אַלע וועגן און מיטלען צוריק צו קריגן אָט די וויכטיקע און גרויסע קאָלאָניע. אין דער שטיל און געהיים האָט פּאָרטוגאַל באַוואָפנט די אינדיאַנער און פּאָרטוגעזער פון רעסיפע צו מאַכן אַ פלוצעמדיקע אַטאַקע אויף דער קאָלאָניע און

זי פֿאַרכאַפּן. די ייִדן האָבן זיך דערוואוסט פֿון דעם פּלאַן און האָבן פֿאַרמידן די קאַטאַסטראָפֿע.

פּאָרטוגאַל האָט מאָביליזירט אירע כּוחות און איז אַרויס אין אַ מלחמה קעגן האָלאַנד אין דרום-אַמעריקע. די ייִדן, צוזאַמען מיט די האָלענדער, האָבן בראַוו און העלדיש זיך געשלאָגן מיט די פּאָרטוגעזער און עס איז זיי געלונגען צו פֿאַרטרײַבן די פּאָרטוגעזער פֿון דער שטאָט. די ייִדן האָבן זיך אַלע צונויפֿגעקליבן אין שול און דער רבֿ יצחק אַבואבֿ האָט פֿאַר זיי געלייענט אַ גרויסע פּאָעמע, וואָס ער האָט פֿאַרפֿאַסט לכּבֿוד דעם זיג.

אָבער אין גיכן איז פּאָרטוגאַל צוריקגעקומען מיט אַ גרעסערער צאָל שיפֿן, מיט אַ סך געווער און מאַכט. די ייִדן מיט די האָלענדער האָבן העלדיש געקעמפֿט און פֿאַרלאָרן. די פּאָרטוגעזער האָבן געלאָזט וויסן אַז זיי וועלן אויסהרגענען אַלע ייִדן, אָבער דערווײַל איז אָנגעקומען אַן אָפּטיילונג פֿון דעם האָלענדישן פֿלאָט און די פּאָרטוגעזער האָבן געמוזט צושטימען, אַז ווען זיי וועלן איבערנעמען די קאָלאָניע וועלן זיי ניט אויסהרגענען די ייִדן. זיי האָבן געגעבן די ייִדן נײַנציק טעג צו באַשטימען וואָס צו טאָן: בלײַבן און ווערן קריסטן, אָדער פֿאַרלאָזן די קאָלאָניע.

די ייִדן האָבן אויסגעקליבן צו פֿאַרלאָזן די קאָלאָניע. די פּאָר-

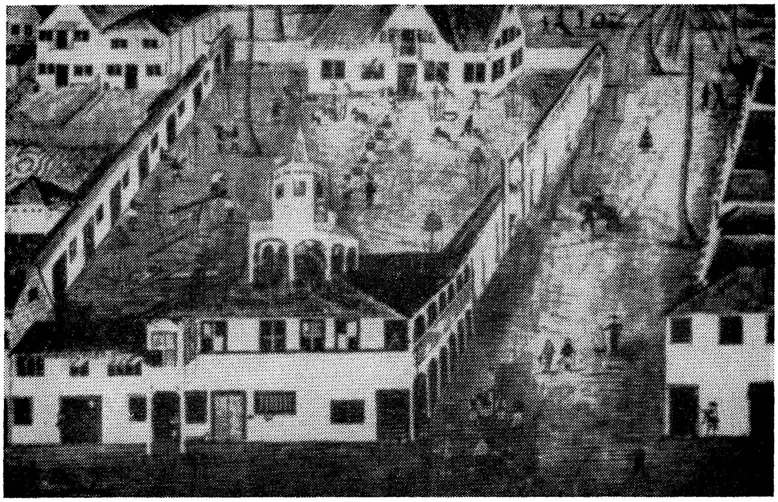

רעסיפֿע (פּערנאַמבוקאָ), די ייִדישע קאָלאָניע אין בראַזיל ביזן יאָר 1654.

דער רבֿ יצחק אבואַב
דער ערשטער רב אויף דעם
אַמעריקאַנער קאָנטינענט

טוגעזער האָבן צעשטערט די שול, צעגראָבן דעם בית-עלמין און אַזוי איז חרובֿ געוואָרן די גרויסע יידישע קהילה אין דער נייַער וועלט.

די מערסטע יידן זייַנען צוריק אַוועקגעפֿאָרן קיין האָלאַנד. אַ טייל זייַנען אַוועק אין ענגלישע און האָלענדישע קאָלאָניעס אין די וועסט-אינדיעס, וואו עס זייַנען שוין געווען אָרגאַניזירטע יידישע קהילות, און אַ קליינע גרופּע, דרייַ און צוואַנציק יידן, מענער, פֿרויען און קינדער זייַנען געקומען צו די ברעגעס פֿון דעם האָדסאָן, קיין נייַ-אַמסטערדאַם, דאָס הייַנטיקע ניו-יאָרק.

אין נייַ-אַמסטערדאַם

אין אַ שיינעם סעפּטעמבער-טאָג פֿון יאָר 1654 האָט צו די ברעגעס פֿון נייַ-אַמסטערדאַם זיך דערנענטערט די פֿראַנצייזישע שיף „סיינט טשאַרלס". אויפֿן דעק פֿון שיף זייַנען געשטאַנען דרייַ און צוואַנציק יידן, וואָס האָבן מיט האָפֿענונג און פֿרייד געקוקט אויף דעם פּאַס לאַנד בייַם ברעג פֿון האָדסאָן. נייַן מאָנאַטן שוין ווי זיי זייַנען אין וועג. ענדלעך האָבן זיי דערגרייכט אַ לאַנד, וואו זיי וועלן קענען בויען אַ זיכערע היים און לעבן אין שלום.

דאָס זייַנען געווען דרייַ און צוואַנציק יידן, וואָס זייַנען מיט נייַן

יעקב בר שמשון
דער ערשטער ייִד
אין ניי־אַמסטערדאַם

חדשים פֿריִער אַנטלאָפֿן פֿון בראַזיל, ווען פּאָרטוגאַל האָט דאָרטן פֿאַרנומען די האָלענדישע קאָלאָניע.

זייער האָב־און־גוטס האָבן זיי איבערגעלאָזן אין בראַזיל, ווען דער שׂונא האָט פֿאַרנומען זייער קאָלאָניע. דאָס ביסל פֿאַרמעגן, וואָס זיי האָבן אַרויסגעראַטעוועט און מיטגענומען מיט זיך, ווען זיי זײַנען אַנטלאָפֿן, האָבן פּיראַטן בײַ זיי צוגערויבט אויף זייער וואַנדער־וועג. זײַנען זיי געקומען קיין ניי־אַמסטערדאַם אָרעם, זייער אָרעם.

דער קאַפּיטאַן פֿון דער שיף, וואָס האָט זיי געבראַכט קיין ניי־אַמסטערדאַם, האָט געפֿאָדערט, אַז די ייִדן זאָלן אים באַצאָלן צוויי טויזנט מיט פֿינף הונדערט גילדערס פֿאַר דער רײַזע. נײַן הונדערט האָבן זיי אים אײַנגעצאָלט בײַם אַרויספֿאָרן און מער האָבן זיי ניט געהאַט.

דער קאַפּיטאַן איז געווען אין כּעס און האָט פֿון גאָרניט געוואָלט וויסן. ייִדן קומען אים געלט און מוזן אים באַצאָלן. ער האָט די ייִדן געבראַכט פֿאַר די ריכטערס פֿון שטאָט און די ריכטערס האָבן באַשטימט, אַז די ייִדן מוזן באַצאָלן. אויב זיי האָבן ניט קיין געלט,

זאָל דער קאַפּיטאַן צונעמען בײַ זיי אַלץ, וואָס זיי האָבן נאָר מיט זיך, און עס פֿאַרקויפֿן אויף אַ ליציטאַציע.

עס זײַנען אויפֿן מאַרק פֿון נײַ־אַמסטערדאַם געשטאַנען דרײַ און צוואַנציק ייִדן, מענער, פֿרויען און קינדער און מיט שרעק אין די אויגן געקוקט אויף די בירגער פֿון שטאָט, וואָס זײַנען געקומען אָפּ־קויפֿן דאָס ביסל זאַכן, וואָס זיי האָבן געבראַכט מיט זיך.

דער קאַפּיטאַן איז געווען אין כּעס. ער האָט גערעדט צו די מענטשן אַרום, זיי דערציילט, אַז די ייִדן קומען אים געלט, און דער־פֿאַר מוז ער איצט פֿאַרקויפֿן אַלץ, וואָס זיי האָבן.

די אײַנוואוינערס פֿון נײַ־אַמסטערדאַם האָבן אים שטיל אויס־געהערט און געקויפֿט די זאַכן. פּונקט ווי זיי וואָלטן זיך פֿון פֿרײַער אָפּגערעדט, האָבן זיי די געקויפֿטע זאַכן די ייִדן באַלד צוריק אָפּגעג־געבן. די פֿרײַנדשאַפֿט פֿון דער באַפֿעלקערונג האָט אַרײַנגעבראַכט פֿרייד און האָפֿענונג אין די ייִדישע הערצער. זיי וועלן — האָבן זיי געטראַכט — ניט פֿאַרלאָרן גיין צווישן די פֿרײַנדלעכע האָ־לענדער.

בייז איז אָבער געווען דער קאַפּיטאַן, ווײַל די ליציטאַציע האָט קיין סך געלט אים ניט אַרײַנגעבראַכט.

פּעטער סטײַוועסאַנט

באַלד האָבן אָבער די ייִדן באַגעגנט אַ נײַע און ערגערע צרה.

פּעטער סטײַוועסאַנט, דער גאַווערנאַר פֿון נײַ־אַמסטערדאַם, האָט ניט געקענט דולדן קיין מענטשן פֿון אַנדערע גלויבנס. ער האָט אויך ניט געוואוסט פֿון קיין טאָלעראַנץ צום פֿרעמדן און פֿון קיין רחמנות צו דעם פֿאַרפֿאָלגטן.

מענטשן וואָס זײַנען געפֿאָרן צווישן די קאָלאָניעס, פֿלעגן אָפֿט זיך אָפּשטעלן אין נײַ־אַמסטערדאַם און סטײַוועסאַנט האָט ביטער געקעמפֿט, אַז די דורכפֿאָרערס זאָלן ניט פֿאַרבלײַבן אין שטאָט.

פּעטער סטײַוועסאַנט האָט גערופֿן צו זיך די אָנגעקומענע ייִדן און זיי געזאָגט, אַז זיי מוזן פֿאַרלאָזן די קאָלאָניע. ער וויל ניט האָבן קיין ייִדן אין זײַן קאָלאָניע, זאָלן זיי בעסער אַוועק מיט גוטן, אויב ניט, וועט ער זיי אַרײַנוואַרפֿן אין ים און זיי וועלן קענען צוריקשווימען אַהין פֿון וואַנען זיי זײַנען געקומען. ער האָט גע־

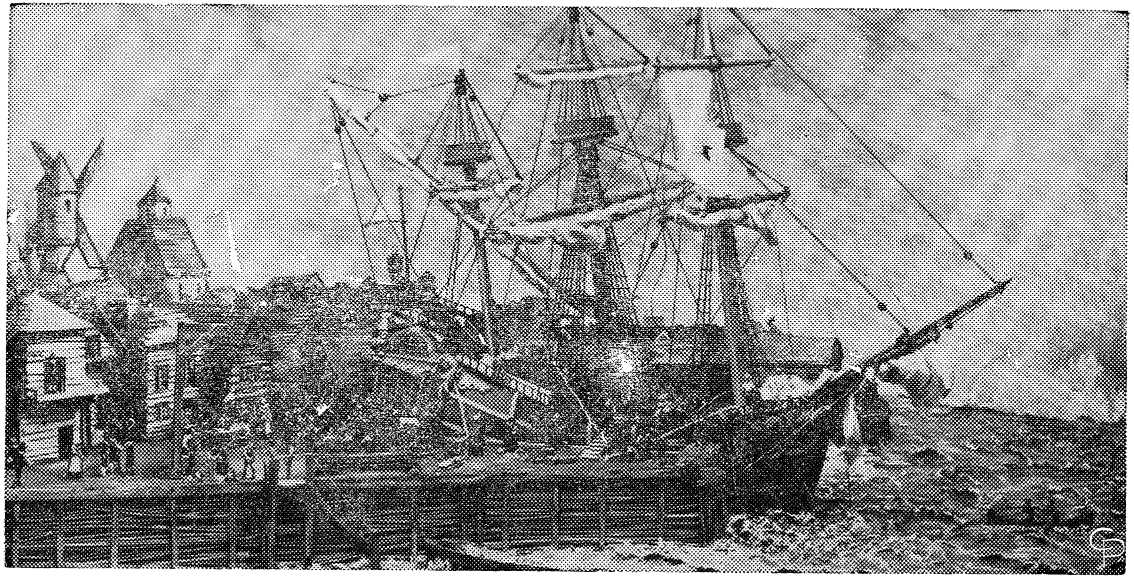

די שיף מיט די ערשטע 23 ייִדן, בײַם אַנקערן אין נײַ־אַמסטערדאַם, דעם 12טן סעפטעמבער, 1654.

פּעטער סטײַוועסאַנט
גאָווערנאָר פֿון
נײַ־אַמסטערדאַם

רעדט מיט כּעס און די גאַנצע צײַט געקלאַפּט אין דיל מיטן זילבערנעם עק פֿון זײַן הילצערנער פֿוס.

די ייִדן האָבן אים רואיק געענטפֿערט אַז זיי וועלן צוריק ניט פֿאָרן. זיי האָבן שוין גענוג געוואַנדערט און זיך אָנגעליטן ביז זיי זײַנען געקומען צו די ברעגעס פֿון האָדסאָן. אויך האָבן זיי געזאָגט דעם בייזן גאָווערנאָר אַז אין האָלאַנד און אין די האָלענדישע קאָלאָניעס האָבן די ייִדן פֿולע פֿרײַהייט און אַזוי וועט אויך זײַן אין נײַ־אַמסטערדאַם.

איינער פֿון זיי, יעקבֿ כּהן הענדריק, האָט צו אים געזאָגט: „זעסט דעם שניט אויף מײַן פּנים, דאָס האָב איך געקראָגן, ווען איך האָב צוזאַמען מיט די האָלענדער פּאַרטיידיקט די האָלענדישע קאָלאָניע אין בראַזיל. אין יענער מלחמה איז געהרגעט געוואָרן מײַן ברודער משה כּהן הענדריק. מיר זײַנען דאָרט געווען מיט די האָלענדער די בעסטע פֿרײַנד און מיר וועלן אויך זײַן זייערע פֿרײַנד דאָ — אין נײַ־אַמסטערדאַם".

די אַלע רייד האָבן אָבער ניט ווייכער געמאַכט פּעטער סטײַוועסאַנטס האַרץ. ער האָט געברענט פֿון כּעס וואָס די ייִדן רעדן אַזוי צו אים און ווילן ניט פֿאָלגן זײַן באַפֿעל. עס האָט פֿריִער אין דער קאָלאָניע קיין מאָל ניט געטראָפֿן מ'זאָל ניט טאָן זײַן ווילן.

* * *

ווען די שיף „די שיינקייט פֿון נעסאָ״ איז אָפּגעפֿאָרן פֿון נײַ־אַמסטערדאַם קיין האָלאַנד האָט זי געפֿירט מיט זיך דרײַ בריוו. אַ בריוו פֿון פּעטער סטײַוועסאַנט צו די דירעקטאָרן פֿון דער „וועסט־אינדיעס קאָמפּאַניע״, די באַלעבאַטים פֿון דער קאָלאָניע. אין דעם בריוו האָט ער זיי געלאָזט וויסן, אַז די קאָלאָניע איז אין געפֿאַר, ווײַל יידן זײַנען דאָרטן אָנגעקומען. אמת, ער האָט די יידן באַפֿוילן צו פֿאַרלאָזן די קאָלאָניע, אָבער זיי ווילן אים ניט פֿאָלגן. בעט ער דעריבער בײַ די דירעקטאָרן די דערלויבעניש, זיי זאָלן אים דערלויבן אַרויסצוטרײַבן די יידן. אויב ער וועט לאָזן די יידן בלײַבן און זיי געבן פֿרײַהייט און דאָס רעכט צו בויען הײַזער, צו אַרבעטן און צו האַנדלען, וועט ער אויך מוזן געבן דאָס זעלביקע רעכט צו קריסטן פֿון אַנדערע סעקטעס און קירכעס.

די אַנדערע צוויי בריוו זײַנען געווען פֿון די יידן. איין בריוו צו די באַלעבאַטים פֿון דער קאָלאָניע. אין דעם בריוו האָבן די יידן באַשריבן זייערע איבערלעבונגען אין בראַזיל. זיי האָבן דערמאָנט, אַז די יידן זײַנען גוטע און געטרײַע בירגער און האָבן דערציילט ווי העלדיש זיי האָבן געקעמפֿט אין בראַזיל אויף דער זײַט פֿון די האָלענדער. אין נײַ־אַמסטערדאַם זײַנען זיי געקומען זוכן רו און בויען אַ היים פֿאַר זיך. בעטן זיי דעריבער די דירעקטאָרן פֿון דער קאָלאָניע, אַז זיי זאָלן הייסן פּעטער סטײַוועסאַנט ער זאָל זיי צו רו לאָזן. אויך בעטן זיי, אַז די יידן זאָלן אין דער קאָלאָניע קריגן די פֿולע רעכט פֿון בירגער ווי זיי האָבן דאָס אין האָלאַנד און אין די אַנדערע האָלענדישע קאָלאָניעס.

דער צווייטער בריוו איז געווען צו די יידן אין האָלאַנד. אין יענעם בריוו האָבן זיי געבעטן בײַ זייערע ברידער זיי זאָלן זיך פֿאַר זיי אָננעמען און פּועלן בײַ די באַלעבאַטים פֿון דער קאָלאָניע, צווישן וועלכע עס זײַנען אויך געווען יידן, אַז מען זאָל זיי לאָזן פֿאַרבלײַבן אין נײַ־אַמסטערדאַם כּדי זיי זאָלן רואיק און ניט געשטערט זיך קענען בויען אַ נײַע היים.

דער ענטפֿער פֿון האָלאַנד

גרויס איז בײַ יידן געווען די פֿרייד, ווען נאָך אַ לאַנגן, קאַלטן און הונגעריקן ווינטער, איז אין אַפּריל, 1655, אָנגעקומען צו די ברעג־

געם פֿון ניי-אַמסטערדאַם אַ שיף פֿון האָלאַנד. די שיף האָט געבראַכט נאָך יידן קיין ניי-אַמסטערדאַם און אויך הילף פֿאַר דער קליינער און פֿאַרפֿאָלגטער גרופּע יידן.

זי האָט אויך געבראַכט אַ בריוו פֿון די דירעקטאָרן פֿון דער „וועסט-אינדיעס קאָמפּאַניע" צו דעם גאָווערנאָר פֿון דער קאָלאָניע, פּעטער סטייוועסאַנט. אין דעם בריוו האָט מען אים באַפֿוילן, אַז ער זאָל לאָזן די יידן לעבן אין דער קאָלאָניע. ער זאָל זיי ניט פֿאַרפֿאָלגן, נאָר לאָזן זיי האַנדלען און וואוינען פֿריי אין ניי-נידערלאַנד. אין דעם בריוו האָבן זיי אים אויך דערמאָנט, אַז די יידן האָבן געקעמפֿט פֿאַר די האָלענדער אין בראַזיל און אַז דאָרטן האָבן זיי אַלץ פֿאַרלאָרן. אויך האָבן זיי אים דערמאָנט, אַז אין האָלאַנד פֿאַרפֿאָלגט מען ניט קיין מענטשן צוליב זייער רעליגיע.

ווען פּעטער סטייוועסאַנט האָט פֿאַרענדיקט לייענען דעם בריוו, האָט ער פֿון גרויס כּעס ניט געקענט אַרויסרעדן קיין וואָרט. ער האָט בלויז, ווי זיין געוואוינהייט איז געווען אין צייט פֿון אויפֿרעגונג, געקלאַפּט מיט דער הילצערנער פֿוס אין דיל.

פֿאַר די יידן איז עס געווען אַ טאָג פֿון יובל און פֿרייד. זיי האָבן אויסגעקעמפֿט זייער רעכט און פֿרייהייט. יידן האָבן אָנגעהויבן בויען זייערע היימען אין דער שטאָט, וואָס איז מיט יאָרן שפּעטער געוואָרן דער גרעסטער און פֿרייסטער יידישער ישובֿ אין דער וועלט.

אין דעם בריוו פֿון די דירעקטאָרן צו פּעטער סטייוועסאַנט האָבן זיי אים אויך געשריבן, אַז די יידן מוזן צוזאָגן אַליין צו באַזאָרגן זייערע אָרעמע און קראַנקע כּדי ניט צו פֿאַלן צו לאַסט אויף דער באַפֿעלקערונג. די יידן האָבן געגעבן אַזאַ צוזאָג און היטן אים אָפּ ביזן היינטיקן טאָג.

דער ערשטער חנוכּה אין אַמעריקע

דאָס איז געווען אין אַ קאַלטן דעצעמבער-טאָג פֿון יאָר 1654 אין ניי-אַמסטערדאַם. דער ווינטער איז אין יענעם יאָר פֿרי אָנגעקומען און איינגעהילט די שטאָט אין אַ ווייסקייט פֿון פֿראָסט און שניי.

פֿון ביידע טייכן האָט זיך געטראָגן אַ שאַרפֿער ווינט און האָט געטאַנצט אין אַ קאַראַהאָד מיטן שניי אַרום די עטלעכע קליינע

הײַזער, װאָס האָבן זיך געטוליעט אָן דער זײַט אויף מיל־גאַס, לעבן מיזרח־טײַך.

דאָרטן, אין יענע הײַזער, האָבן געוואוינט ייִדן. די ערשטע דרײַ און צוואַנציק ייִדן פֿון צפֿון־אַמעריקע.

די ייִדן האָבן זיך אין יענעם טאָג געשראָקן פֿאַר אַ שטורעם, ניט פֿאַרן שטורעם פֿון שניי און ווינט, נאָר פֿאַרן שטורמישן צאָרן פֿון דעם גובערנאַטאָר פֿון דער קאָלאָניע, פּעטער סטײַוועסאַנט, וואָס איז אין יענעם טאָג צוריקגעקומען פֿון אַן אינספּעקציע־טור איבער די „וועסט אינדיעס".

צוויי חדשים איז סטײַוועסאַנט ניט געווען אין דער קאָלאָניע און דאָס האָט געגעבן די ייִדן אַ מעגלעכקייט זיך אײַנצואָרדענען אין נײַ־אַמסטערדאַם.

נאָך אין דעם זעלביקן טאָג האָט דער שעריף פּעטער וואַן טיהאָווען, געלאָזט וויסן די ייִדן, אַז דער גובערנאַטאָר וויל זיי זען. עס זײַנען צו אים אַוועק די ייִדן אָשר לעווי און משה כהן הענדריק.

פּעטער סטײַוועסאַנט האָט די ייִדן אויפֿגענומען בייז. זײַן אָד־לער־נאָז האָט זיך נאָך מער פֿאַרשפּיצט, ווען ער האָט דערזען די ייִדן.

— „ייִדן" — האָט ער מיט כּעס געזאָגט — „איידער איך בין אַוועקגעפֿאָרן האָב איך אײַך באַפֿוילן צו פֿאַרלאָזן די קאָלאָניע, און איר האָט מײַן באַפֿעל ניט געפֿאָלגט. איר וועט מוזן איצט פֿאַרלאָזן נײַ־אַמסטערדאַם. אויב ניט, וועל איך אײַך אַרײַנוואַרפֿן אין ים און איר וועט שווימען צוריק אַהין פֿון וואַנען איר זײַט געקומען".

אָשר לעווי איז צוגעגאַנגען דרייסט צום גובערנאַטאָר און גע־זאָגט: — „מיר זײַנען געקומען דאָ צו בלײַבן. אויף דער נײַער ערד פֿון דער נײַער וועלט וועלן מיר בויען אונדזער נײַע היים. מיר זײַ־נען ערלעכע מענטשן און גוטע בירגער. מיר ווילן און וועלן העלפֿן בויען די קאָלאָניע און זי אָפּהיטן קעגן שׂונאים און אָנפֿאַלערס".

סטײַוועסאַנט האָט זיך פּלוצעם צעלאַכט מיט אַ ווילדן געלעכ־טער, וואָס האָט אָנגעוואָרפֿן אַ שוידער אויף די צוויי ייִדן, און מיט אַ הייזעריקער שטים זיך צעשריִען: — „ייִדן, ערלעכע מענטשן?! ייִדן זײַנען בלויז הענדלערס, סוחרים, אָפּנאַרערס. איר וועט אָפּהיטן די קאָלאָניע? ייִדן האָבן דאָך קיין מאָל ניט געוואוסט ווי צו האַלטן אַ שווערד אין דער האַנט!"

דאָ האָט זיך צוגערוקט משה כהן הענדריק און געזאָגט: — „איך

וויים, אַז דו ווייסט גאָרניט וועגן יידן און דערפאַר רעדסטו אַזוי וועגן אונדז. אָבער מיר, יידן, ווייסן אַז מיר זיינען אַלע מאָל געווען בויערם און אַפּהיטערם פון רעכט און פרייהייט".

— „ווען דו וואָלטסט געקענט אונדזער געשיכטע, וואָלטסטו גע־וואוסט, אַז ווען די עלטער־זיידעס פון די היינטיקע גרויסהאַלטערס און באַרימערס זיינען נאָך געווען ווילדע מענטשן, האָבן שוין אונדזערע זיידעס געקעמפט פאַר רעכט און פאַר זייער לאַנד. ווען דו וואָלטסט נאָר געוואוסט פון דעם קאַמף און זיג פון די מאַקאַבייער, וואָלטסטו אַנדערש גערעדט וועגן יידן. יע, היינט איז טאַקע דער יום־טוב פון דעם מאַקאַבייער־זיג איבער די יידישע שונאים און מיר וועלן אים איצט גיין פייערן".

די צוויי יידן האָבן זיך פאַרנייגט און פאַרלאָזט דאָס הויז פון דעם גובערנאַטאָר.

סטייוועסאַנט האָט פון אויפרעגונג אַ לאַנגע צייט ניט געקענט אַרויסרעדן קיין וואָרט. ער האָט בלויז געקלאַפּט מיטן זילבערנעם עק פון זיין הילצערנער פוס אין דיל. יידן זיינען געווען די ערשטע, וואָס האָבן געוואָגט ניט צו פאָלגן זיין באַפעל און אַזוי רעדן צו אים.

ווען אָשר לעווי און משה כהן העגדריק זיינען אַריין אין הויז פון דעם געלערנטן יידן אַבֿרהם ד'לוצאַנאַ, זיינען שוין דאָרט געווען פאַרזאַמלט אַלע יידן פון ניי־אַמסטערדאַם צו פייערן צוזאַמען דעם ערשטן חנוכּה אין אַמעריקע.

אַבֿרהם ד'לוצאַנאַ האָט גענומען אַ ליכט אין האַנט און האָט גע־זאָגט: — „ברידער יידן, איך ווייס, אַז אייערע הערצער זיינען פאַר־זאָרגט וועגן אונדזער גורל. אָט זיינען מיר מיט דריי חדשים צוריק געקומען אין אַ נייער וועלט, אין אַ ניי לאַנד צו בויען פאַר אונדז אַ היים אין רו און פרידן. האָבן מיר געפונען דאָ אַ בייזן הערשער, וואָס לאָזט אונדז ניט בויען אונדזער היים און וויל אונדז ניט געבן קיין רו און פרידן.

„היינט איז חנוכּה, אונדזער ערשטער חנוכּה אין אַמעריקע. איך געדענק אַ חנוכּה מיט אַ סך יאָרן צוריק אין ליסאַבאָן, פּאָר־טוגאַל. די שטאָט האָט געיובלט. גלאָקן האָבן געקלונגען און פּראָ־צעסיעס האָבן זיך געצויגן איבער די גאַסן. דאָס האָט די שטאָט זיך געפרייט ווען מ'האָט געפירט צום שייטער־הויפן די משפחה מאַגאַ־

דורא, אַ מאַמע מיט זיבן קינדער, פֿאַרברענט צו ווערן בלויז דערפֿאַר ווײַל זיי זײַנען ייִדן און ווילן ייִדן פֿאַרבלײַבן.

„איך האָב דעמאָלט ניט געקענט פֿאַרשטיין פֿאַרוואָס מײַן מאַמע האָט אין דער שטיל געוויינט און מײַן טאַטנס אויגן זײַנען געווען פֿול מיט שרעק און טרויער, ווען אַלע האָבן געיובלט.

„יענעם טאָג האָט דער טאַטע מיר דערציילט, אַז מיר זײַנען ייִדן. ער האָט אַרײַנגעשטעלט אַ קליין ליכטל אין אַ גרויסן ערדישן קרוג. אָנגעצונדן דאָס ליכטל און מיר געזאָגט: 'זעסט, מײַן קינד, דאָס ליכטל? זײַן פֿלאַם איז שטאַרקער פֿון אַלע פֿלאַמען אין דער וועלט. הונדערטער יאָרן ווי דער פֿלאַם ברענט און ברענט און עס וועט קיין מאָל ניט זײַן קיין כּוח, וואָס זאָל אים קענען פֿאַרלעשן. אָט דער פֿלאַם באַלויכט אונדזער לעבן און שײַנט פֿאַר אונדז אויף פֿינצטערע וועגן אין אַלע שלעכטע צייטן און ווײַזט אונדז ווי אויס־צוהאַלטן און צו גיין ווײַטער.

„שטיל און טונקל איז געווען אין צימער. דער פֿלאַם אין קרוג האָט געוואָרפֿן בלייכע שאָטנס אויף די ווענט און בײַ יענעם פֿלאַם האָט מיר דער טאַטע דערציילט די מעשׂה פֿון חנוכּה.

„ווען דער טאַטע האָט מיר דערציילט די מעשׂה פֿון חנהן מיט אירע זיבן זין, האָב איך דערפֿילט אין זיך אַ געוויין און עס האָט זיך מיר אויסגעדוכט, אַז די זעלביקע פֿרוי מיט אירע זיבן קינדער האָט מען געפֿירט אויף די גאַסן פֿון ליסאַבאָן, פֿאַרברענט צו ווערן.

„דער פֿלאַם פֿון קליין ליכטל האָט צעגאָסן אַ וואַרעמקייט אין מיר און טיף אין מײַן נשמה האָב איך אָנגעהויבן פֿילן, אַז איך וויל און וועל זײַן אַ ייִד.

„אויף מאָרגן האָט דער טאַטע אָנגעצונדן צוויי ליכטלעך אין ערדישן קרוג און בײַם פֿלאַם פֿון די צוויי ליכטלעך האָט דער טאַטע מיך געבעטן, אַז איך זאָל אים איבערדערציילן די געשיכטע פֿון חנוכּה.

„דער טאַטע איז געזעסן און זיך צוגעהערט צו דער מעשׂה, פּונקט ווי ער וואָלט עס צום ערשטן מאָל געהערט. דער פֿלאַם פֿון די ליכטלעך איז געפֿאַלן אויף זײַן פּנים און אַ ליכטיקער שײַן האָט זיך צעגאָסן איבערן צימער.

„איר זעט, ברידער מײַנע" — האָט אַבֿרהם ד'לוצאַנאָ ווײַטער געזאָגט — „עס איז ניט געלונגען אַנטיוכוסן אומצוברענגען דאָס

יידישע פאָלק, עס איז דאָס ניט געלונגען דעם פּאָרטוגעזישן קיניג דאָן יאָן, און עס איז ניט געלונגען דער אינקוויזיציע צו פאַרטיליקן ביי די יידן זייער גלויבן, און עס וועט אויך ניט געלינגען פּעטער סטייוועסאַנטן אונדז צו פאַרטרייבן פון דאַנען".

„עס זיינען ביי יידן געווען אַ סך חנוכּות און היינט האָבן מיר אַ נייע חנוכּה אויף דער נייער אַמעריקאַנער ערד, וואו מיר זיינען געקומען באַנייען אונדזער לעבן. דער פּלאַם פון די ליכטלעך וואָס מיר וועלן איצט צינדן וועט לייכטן אין דער וויטער אייביקייט פון אַמעריקע".

דער ערשטער פסח אין ניו־יאָרק

דאָס איז געווען פאַר־פּסח פון יאָר 1655 אין ניי־אַמסטערדאַם. נאָך אַ שווערן און קאַלטן ווינטער, האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן שיינע און זוניקע טעג. פון שניי וואָס איז צעגאַנגען איז געוואָרן אַ בלאָטע.

באַזונדער שלעכט איז געוואָרן דער וועג אַרום די עטלעכע קליינע און אָרעמע הייזער אויף דער צווייטער זייט פון דער ניט־ברוקירטער מיל־גאַס, לעבן דעם מיזרח־טייך.

דאָרטן האָבן געוואוינט יידן, די ערשטע יידן אין צפון־אַמעריקע. עטלעכע און צוואַנציק אין צאָל זיינען זיי געווען.

געקומען זיינען זיי צו די ברעגעס פון דעם האָדסאָן מיט אַ האַלב יאָר צוריק, כּדי זיך צו ראַטעווען פון דער שרעקלעכער אינקוויזיציע, וואָס האָט זיי געיאָגט פון בראַזיל. וואַנדערנדיק האָבן זיי פאַרלאָרן זייער גאַנץ האָב־און־גוטס.

זייער אָרעם ברויט האָבן זיי פאַרדינט דורך שווערער אַרבעט אַרום האָדסאָן, אָדער דורך וואַנדערן אויף אַלע וועגן צו קויפן אַ פעל ביי אַן אינדיאַנער און עס פאַרקויפן אויף אַ האָלענדישער האַנדלס־שיף, וואָס האָט זיך אַלע מאָל געפונען ביי די ברעגעס פון ניי־אַמסטערדאַם.

אין איינעם אַזאַ שיינעם טאָג האָבן יידן זיך געקליבן אין הויז פון זייער פירער אַבֿרהם ד'לוצאַנאַ. ווען ער האָט געלעבט אין פּאָרטוגאַל, איז ער געווען אַ מאַראַן. אין געהיים האָט ער גע־

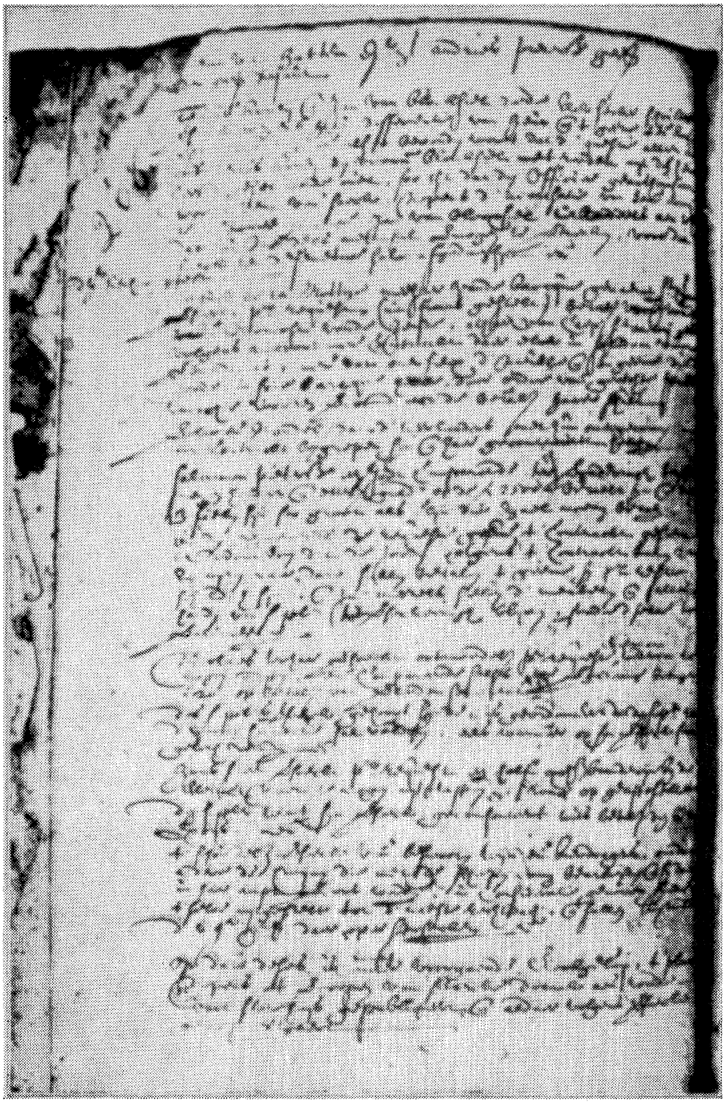

דער דאָקומענט אין דער האָלענדיש׳ער שפּראַך, וואָס דערציילט אַז
יידן זיינען געקומען קיין ניי־אַמסטערדאַם דעם 12טן סעפּטעמבער, 1654.

לערנט יידיש וויסן און מיט דער צייט איז ער געוואָרן אַ געלערנטער און געטרייער ייד.

ווען אַלע יידן זיינען שוין געווען פאַרזאַמלט, האָט דער הויכער און שיינער אַברהם ד'לוצאַנאַ באַטראַכט אַ מינוט דעם עולם מיט ליבשאַפט, און האָט אָנגעהויבן רעדן:

— „יידן, מיינע ברידער, יידן! איך האָב אייך אַלע פאַרבעטן היינט צו מיר, ווייל מיר מוזן זיך דורכרעדן וועגן עטלעכע זייער וויכטיקע זאַכן.

„ווי איר ווייסט, האָט אונדז נעכטן סטייוועסאַנט ווידער גערופן צו זיך און געשריען, אַז מיר מוזן אַוועק פון דאַנען. ער וויל ניט האָבן קיין יידן אין דער קאָלאָניע, וואו ער איז דער גובערנאַטאָר".

— „יאָ, ער האָט זיך נאָך געחכמעט אויך", — האָט זיך אָפּגערופן שלמה פיטערסען — „זאָלן מיר בעסער אַוועקגיין פון דאַנען אַליין, אַניט וועט ער אונדז אַלע אַריינוואַרפן אין וואַסער, און זאָלן מיר שווימען צוריק פון וואַנען מיר זיינען געקומען. אַזאַ רשע איז ער!"

— „איר האָט אָבער געדאַרפט זען ווי זיין פנים איז געוואָרן גרין ווי גאַל, ווען איך האָב אים אַ זאָג געטאָן, אַז מיר זיינען דאָ געקומען אויף שטענדיק. מיר זיינען דאָ געקומען בויען אַ היים, אַ היים אויף אַלע מאָל, ביי די ברעגעס פון האָדסאָן. איי, האָט ער זיך געוואָרפן און האָט געקלאַפּט מיט דער הילצערנער פוס אין דיל, אַז עס איז געווען אַ מחיה אים אָנצוקוקן" — האָט געזאָגט דער העלדישער אָשר לעווי.

— „און איך" — האָט געזאָגט יעקב כהן הענדריק — „האָב אים געוויזן דעם שניט אויפן פנים און אים געזאָגט, אַז דאָס האָב איך געקראָגן ביים פאַרטיידיקן די האָלענדישע קאָלאָניע אין בראַזיל, און מיין ברודער משה כהן הענדריק איז דעמאָלט געהרגעט געוואָרן צוזאַמען מיט אַ סך אַנדערע יידן און האָלענדישע סאָלדאַטן".

— „איך האָב אים גלייך געזאָגט, אַז אַלע זיינע געשרייען וועלן אים גאָרניט העלפן; מיר וועלן דאָ בלייבן. דאָס לאַנד געפעלט אונדז און מיר וועלן דאָ בויען אונדזער היים אויף שטענדיק" — האָט געזאָגט סאַלאַוואַדאַ דאַנדראַ — „מיך האָט זייער ווייניק געאַרט ווען ער האָט זיך געשליידערט, מיר האָבן אים געזאָגט, אַז אין אַמסטערדאַם באַציט מען זיך בעסער צו יידן, און אַז דאָרטן

ווייסן זיי, אַז ייִדן זײַנען פֿרידלעכע און ניצלעכע בירגער, און זאָל ער אונדז אויפֿהערן צו יאָגן".

— „מײַנע ברידער, עס איז געווען אַ פֿאַרגעניגן צו הערן אײַערע קלוגע און מוטיקע רייד. זיכער וועלן מיר דאָ פֿאַרבלײַבן און אַוודאי וועט דאָ שוין זײַן אונדזער היים אויף אַלע מאָל. זאָל ער שרײַען און, מיר וועלן בויען" — האָט געזאָגט אַבֿרהם ד'לוצאַנאָ.

— „אָבער, ברידער ייִדן, מיר האָבן דאָ פֿאַר זיך דערווײַל עטלעכע אַנדערע זייער וויכטיקע זאַכן, וואָס מיר מוזן באַזאָרגן. ווי איר ווייסט, ווען מיר האָבן געשיקט אונדזער בריוו צו אונדזערע ברידער קיין אַמסטערדאַם, האָבן מיר זיי אויך געבעטן, אַז זיי זאָלן אונדז באַזאָרגן מיט ווײַן און אַנדערע זאַכן אויף פּסח, וואָס דאָ קענען מיר עס ניט קריגן".

„עס זײַנען שוין פֿאַרבײַ עטלעכע חדשים און מיר האָבן נאָך אַלץ קיין ענטפֿער ניט געקראָגן. דערווײַל קומט אָן פּסח. אָן ווײַן וועלן מיר זיך פּסח קענען באַגיין, אָבער מצות מוזן מיר דאָך האָבן. אין פּאָרטוגאַל פֿלעגן מיר דאָך אונדזער לעבן אײַנשטעלן, כּדי צו באַקן מצות אין געהיים. און דאָ?"

— „מצות האָב איך שוין באַזאָרגט" — האָט זיך אָפּגערופֿן אַבֿרהם דע לאַ סימאָן — „איך האָב שוין גערעדט מיטן מילנער פּעטער וואַלפֿערסען, און פֿאַר אַ ביסל געלט וועט ער אונדז לאָזן אָפּשײַערן די שטיינער פֿון מיל און מאָלן ווייץ אויף פּסחדיקע מעל".

עס איז גלײַך באַשטימט געוואָרן, אַז אַבֿרהם דע לאַ סימאָן, אָשר לעווי און דוד ישׂראל זאָלן באַזאָרגן מעל אויף מצות, און באַקן די מצות זאָל מען טאָקע דאָ אין הויז פֿון אַבֿרהם ד'לוצאַנאָ, די ערשטע מצות אין אַמעריקע.

עס איז געווען פּונקט ערבֿ־פּסח ווען דער וועכטער בײַם וואַ־סער־טויער פֿון נײַ־אַמסטערדאַם האָט צעקלונגען דעם גרויסן גלאָק — אַ סיגנאַל, אַז צו די ברעגעס דערנענטערט זיך אַ שיף פֿון דער אַלטער היים.

צו די ברעגעס איז צוגעשוואומען די גרויסע האָלענדישע שיף „די שיינקייט פֿון נעסאַ". דער קאַפּיטאַן פֿון דער שיף האָט איבער־געגעבן דעם גובערנאַטאָר פֿון דער קאָלאָניע, פּעטער סטײַוועסאַנט, אַ גרויסן פֿאַרזיגלטן בריוו פֿון דער „וועסט־אינדיעס קאָמפּאַניע", די באַלעבאַטים פֿון דער קאָלאָניע.

מענטשן, וואָס זײַנען דעמאָלט געווען לעבן דעם גובערנאַטאָר, האָבן נאָך דעם דערציילט, אַז זיי האָבן זיך באמת דערשראָקן ווען זיי האָבן געזען ווי גרין און געל עס איז געוואָרן סטײַוועסאַנט, ווען ער האָט געלייענט דעם בריוו, וואו מען האָט אים געהייסן, אַז ער זאָל לאָזן די יידן צו רו און זיי לאָזן בויען פֿרידלעך זייער היים אין נײַ־אַמסטערדאַם. מ׳האָט אַפֿילו דערציילט, אַז פֿון גרויס אויפֿרעגונג האָט ער אַ גאַנץ לאַנגע צײַט קיין וואָרט ניט געקענט אַרויסרעדן.

מיט דער שיף זײַנען אויך געקומען צוויי יידן פֿון האָלאַנד, וואָס האָבן געבראַכט פֿאַר די יידן פֿון נײַ־אַמסטערדאַם מתּנות פֿון די האָלענדישע יידן. צווישן די מתּנות איז אויך געווען אַ פֿעסעלע פּסחדיקער ווײַן.

אַ סך אײַנוואוינערס האָבן זיך יענעם אָוונט פֿאַרזאַמלט לעבן די פֿענצטער פֿון אַבֿרהם ד׳לוצאַנאַס הויז צו הערן דעם שיינעם געזאַנג בײַם אָפּריכטן דעם סדר.

עטלעכע און צוואַנציק יידן זײַנען געזעסן צוזאַמען אַרום אַ לאַנגן טיש. אויבן־אויף איז געזעסן אַבֿרהם ד׳לוצאַנאַ, אָנגעטאָן אין אַ קלאָר־ווײַסן קיטל, וואָס די פֿרויען האָבן לכּבֿוד פּסח אויפֿגענייט פֿון האָלענדישן לײַוונט.

נאָכן סדר האָט זיך אויפֿגעשטעלט אַבֿרהם ד׳לוצאַנאַ און געזאָגט:

— „מײַנע ברידער, יידן, איך וויל אײַך בעטן אַ געפֿעליקייט. איך בעט אײַך, אַז פֿון הײַנט אָן זאָל מײַן הויז ווערן דאָס הויז פֿון דער קהילה. מיר זײַנען אַ רעשטל, געבליבן פֿון אַ סך יידן. לאָמיר אונדזער קהילה רופֿן ׳שארית ישראל׳, דאָס הייסט ׳דאָס רעשטל געבליבענע יידן׳.

„זאָל פֿון אונדזער ׳שארית ישראל׳ אויסוואַקסן אַ גרויסע, גוטע און שיינע יידישע קהילה אין אַמעריקע".

ביז שפּעט אין דער נאַכט האָט זיך דאָס געזאַנג געטראָגן פֿון אַבֿרהם ד׳לוצאַנאַס הויז.

דער שטרײַט צווישן די יידן און פּעטער סטײַוועסאַנט

די האָלענדער האָבן מורא געהאַט, אַז אינדיאַנער און ענגלענדער וועלן באַפֿאַלן נײַ־אַמסטערדאַם, האָבן זיי אויפֿגעבויט אַ גרויסע וואַנט לעבן דער מיזרח־זײַט פֿון טײַך, 2340 פֿוס די לענג האָט געהאַט

די וואַנט, און לעבן דער וואַנט איז טאָג און נאַכט אַרומגעגאַנגען אַ בירגער-וואַך. אין דער וואַך האָט געמוזט דינען יעדער איינוואוינער פֿון שטאָט.

פּעטער סטײַוועסאַנט האָט אָבער באַפֿוילן, אַז די ייִדישע איינוואוינערס פֿון נײַ-אַמסטערדאַם טאָרן ניט זײַן אין דער בירגער-וואַך. נאָר ער האָט געהייסן, אַז יעדער ייִד, אין עלטער פֿון זעכצן ביז זעכציק יאָר, זאָל צאָלן אַ ספּעציעלן שטײַער, אַנשטאָט דינען אין דער וואַך.

די צוויי ייִדן אָשר לעווי און יעקבֿ בר שמשון זײַנען געקומען צו סטײַוועסאַנטן און אים געזאָגט, אַז זיי ווען ניט צאָלן קיין ספּעציעלע שטײַערן. אויב אַלע אײַנוואוינערס פֿון שטאָט וועלן צאָלן אַזאַ שטײַער, וועלן זיי אויך צאָלן. אויב די אײַנוואוינערס פֿון שטאָט דינען אין דער בירגער-וואַך, ווילן זיי אויך דינען אין דער בירגער-וואַך.

עס האָט גאָרניט לאַנג געדויערט און צווישן די וועכטערס פֿון דער שטאָט האָט מען אויך געקענט זען ייִדן.

דער שטרײַט צווישן די ייִדן און פּעטער סטײַוועסאַנט איז ווײַטער אָנגעגאַנגען. פּעטער סטײַוועסאַנט האָט בײַ יעדער געלעגנהייט און מעגלעכקייט געזוכט צו באַגרענעצן און פֿאַרקלענערן די ייִדישע רעכט און פֿרײַהייטן אין דער קאָלאָניע. די ייִדן האָבן פֿאַרלאַנגט דאָס רעכט צו האָבן בירגער-רעכט אין נײַ-אַמסטערדאַם, און סטײַוועסאַנט האָט בשום אופֿן נישט געוואָלט דערלאָזן, אַז די ייִדן זאָלן ווערן פֿולע בירגער. אויך דעם קאַמף האָבן די ייִדן געוואונען. דעם 21סטן אַפּריל פֿון יאָר 1657 זײַנען יעקבֿ בר שמשון און אָשר לעווי געוואָרן אײַנגעשוואָרן ווי בירגער פֿון נײַ-אַמסטערדאַם, די ערשטע צוויי ייִדישע בירגער אין אַמעריקע.

אָשר לעווי

דער אָנגעזעענסטער ייִדישער פֿירער און קעמפֿער פֿאַר ייִדישע רעכט אין נײַ-אַמסטערדאַם איז געווען אָשר לעווי, אַ געבאָרענער אין אַמסטערדאַם, און איינער פֿון דער ערשטער גרופּע דרײַ און צוואַנציק ייִדן, וואָס זײַנען געקומען קיין נײַ-אַמסטערדאַם פֿון בראַזיל אין יאָר 1654.

אַשר לעווי איז געווען איינער פֿון די ייִדן וואָס האָט באַשלאָסן זיך ניט צו שרעקן פֿאַרן בייזן גובערנאַטאָר פּעטער סטײַוועסאַנט.

ער האָט גאַנץ קלאָר און שאַרף געלאָזט וויסן סטײַוועסאַנטן, אַז ער וועט זיך ניט לאָזן אונטערדריקן דערפֿאַר ווײַל ער איז אַ ייִד. ער האָט אים אויך בײַ יעדער געלעגנהייט דערמאָנט, אַז ער איז ניט מער ווי אַן אָנגעשטעלטער פֿון דער קאָמפּאַניע — און אַז די קאָמפּאַניע וועט באַשליסן וואָס צו טאָן און ניט ער.

ער צוזאַמען מיט אַנדערע ייִדן האָבן אויסגעקעמפֿט זייער רעכט קעגן דעם ווילן פֿון סטײַוועסאַנטן צו קענען האַנדלען אין דער קאָ-לאָניע און קענען פֿאָרן אַזוי ווײַט ווי ביז פֿאָרט אָרענדזש (אָלבאַני) און האַנדלען מיט די אינדיאַנער לעבן דרום-טײַך (דעלאַווער-טײַך).

אין יאָר 1664, ווען עס איז געווען די געפֿאַר, אַז די ענגלענדער וועלן פֿאַרנעמען די קאָלאָניע האָט סטײַוועסאַנט גערופֿן אַ באַראַ-טונג פֿון די אָנגעזעענסטע און רײַכסטע בירגער פֿון דער קאָלאָניע. צווישן זיי איז אויך געווען דער ייִד אָשר לעווי, וועמען סטײַוועסאַנט האָט בלויז מיט עטלעכע יאָר פֿריִער ניט געוואָלט האָבן אין דער קאָלאָניע, און וועמען ער האָט פֿאַרפֿאָלגט צוזאַמען מיט די אַנדערע ייִדן.

אויף דער באַראַטונג איז אָשר לעווי געזעסן אויבנאָן לעבן סטײַ-וועסאַנט און צו זײַן וואָרט און עצה האָט מען זיך אויף יענער באַ-ראַטונג זייער גוט צוגעהערט.

אָשר לעווי איז געווען איינער פֿון די ערשטע, וואָס האָט בײַ-געשטײַערט אַ גרויסע סומע געלט פֿאַר דער פֿאַרטיידיקונג פֿון נײַ-נידערלאַנד. דער אָרעמער, אונטערדריקטער ייִד פֿון 1654 איז שוין געווען אַן אָנגעזעענער בירגער אין יאָר 1664.

אָשר לעווי איז געווען דער פּיאָנער אין דער נײַער וועלט. ער האָט פֿאַר קיינעם קיין מורא ניט געהאַט. ער האָט ניט געציטערט פֿאַרן בייזן הערשער און זיך ניט געשראָקן פֿאַר דער געפֿאַר, וואָס האָט געלויערט אין דער אַרומיקער סבֿיבֿה. ער איז געווען אַ מענטש, וואָס האָט פֿאַרלאַנגט גערעכטיקייט פֿאַר זיך און יושר פֿאַר יעדן אונטערדריקטן און געפּײַניקטן.

וואו מ׳האָט נאָר געדריקט אַ ייִדן אין דער קאָלאָניע, איז ער אַלע מאָל געווען גרייט אים צו העלפֿן מיט זײַן מי און געלט. ער האָט

זיך ניט געשראָקן פֿאַרן ריכטער און ניט מורא געהאַט פֿאַרן באַ־אַמטן, ווען ער האָט געדאַרפֿט זיך אָננעמען די קריוודע פֿון דעם גערעכטן.

אָשר לעווי, וואָס האָט גוט געוואוסט דעם טעם פֿון אָרעמקייט און אונטערדריקונג, איז אַלע מאָל געווען אויף דער וואַך צו העלפֿן יעדן איינעם, וואָס האָט נאָר געדאַרפֿט הילף, אָן אונטערשייד פֿון גלויבן און רעליגיע.

ווען די לוטעראַנער האָבן געוואָלט בויען זייער ערשטע קירך אין ניו־יאָרק און האָבן קיין געלט ניט געהאַט, איז געקומען דער ייִד אָשר לעווי און זיי געגעבן דאָס געלט. די ערשטע לוטעראַנישע קירך אין אַמעריקע איז געוואָרן געבויט מיט דער פֿינאַנציעלער הילף פֿון אַ ייִדן, וואָס האָט געהאַלטן, אַז מען דאַרף זײַן טאָלעראַנט צו אַלע מענטשן און צו אַלע רעליגיעס, און בכלל דאַרף מען העלפֿן יעדן איינעם, וואָס דאַרף הילף.

געשטאָרבן איז ער אין יאָר 1688. זײַנס אַן אוראייניקל, מיטן זעלביקן נאָמען אָשר לעווי, איז געווען אַן אָפֿיציר פֿון אַ רעגימענט סאָלדאַטן אין ניו־דזשוירזי, וואָס האָט געקעמפֿט פֿאַר דער באַפֿרײַ־אונג פֿון די קאָלאָניעס אין יאָר 1776.

אָשר לעווי איז ניט געווען דער איינציקער קעמפֿער צווישן דער גרופּע, וואָס איז געקומען צו די ברעגעס פֿון נײַ־אַמסטערדאַם אין יאָר 1654. יעדער איינער פֿון זיי איז געווען אַ העלדישער פּיאָנער און מוטיקער קעמפֿער פֿאַר זײַן רעכט און פֿאַר דעם רעכט פֿון דער גאַנצער גרופּע ייִדן.

אין משך פֿון די צען יאָר, וואָס די ייִדן זײַנען אין דער נײַער וועלט געווען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון די האָלענדער, האָבן זיי בּיסלעכווײַז, טריט בײַ טריט, מוטיק אויסגעקעמפֿט זייער רעכט צו וואוינען און האַנדלען אין דער קאָלאָניע.

ווען יעקבֿ בר שמשון האָט אין אַ טאָג פֿון יאָר 1658 זיך אָנט־זאָגט צו קומען אין געריכט, ווײַל יענער טאָג איז געווען שבת, האָבן די ריכטערס פֿון נײַ־אַמסטערדאַם געמוזט צוגעבן, אַז זיי קענען אים דערפֿאַר ניט באַשטראָפֿן, ווײַל זיי קענען אים ניט צווינגען צו פֿאַר־שווערכן זײַן רעליגיעזן גלויבן.

אין יאָר 1660 האָבן די ייִדן אָשר לעווי און משה לוצענאַ אויס־

געקעמפֿט פֿאַר זיך דאָס רעכט צו זײַן קצבֿים אין נײַ־אַמסטערדאַם. אין יענער צײַט האָט מען אַ קצבֿ באַטראַכט ווי אַ באַאַמטן און כּדי צו קענען זײַן אַ קצבֿ האָט מען געדאַרפֿט קריגן געוויסע רעכט און פּריווילעגיעס. אויך האָבן די ייִדן דעמאָלט אויסגעקעמפֿט פֿאַר זיך דאָס רעכט ניט בלויז צו האַנדלען אַרום דעם האָדסאָן, נאָר אויך אַרום דעם „דרום־טײַך" (דעלאַוואַר ריווער). קעגן דעם האָט סטײַ־וועסאַנט שטאַרק געקעמפֿט, אָבער ער האָט פֿאַרלאָרן.

סטײַוועסאַנט האָט טאַקע אויסגעפֿירט ניט צו דערלאָזן, אַז די ייִדן זאָלן בויען אַ שול צו דאַוונען. האָבן זיי געדאַוונט אין פּרי־וואַטע הײַזער. זיי האָבן אָבער געקראָגן די פּריווילעגיע און רעכט צו האָבן אַן אייגענעם בית־עולם. דער בית־עולם האָט געדאַרפֿט זײַן „ווײַט אונטערן שטאָט", האָבן זיי געקויפֿט אַ שטיק לאַנד „ווײַט אונטערן שטאָט", וואָס איז געווען דער ערשטער ייִדישער בית־עולם אין אַמעריקע און געפֿינט זיך נאָך ביז הײַנטיקן טאָג אויף טשעטהעם־סקוועיר לעבן איסט בראָדוויי און דער באַוערי.

פונקט צען יאָר, פֿון דעם זיבעטן סעפּטעמבער, 1654, ביזן זי־בעטן סעפּטעמבער, 1664, האָבן די ייִדן געלעבט אין נײַ־נידערלאַנד אונטער דער האָלענדישער הערשאַפֿט און איר גובערנאַטאָר פּעטער סטײַוועסאַנט.

דאָס זײַנען געווען צען שווערע יאָר פֿאַר דער קליינער גרופּע פֿאַרפֿאָלגטע ייִדן, וואָס האָבן קיום מיטן לעבן זיך אַרויסגעראַטעוועט פֿון די נעגל פֿון דער שוידערלעכער אינקוויזיציע און האָבן זיך באַ־זעצט בײַ די ברעגעס פֿון האָדסאָן. אין משך פֿון די צען יאָר האָבן זיי מיט פּיאָנערישער מוט און פֿולן גלויבן, צוזאַמען מיט אַלע אַנ־דערע פּיאָנערן פֿון פֿאַרשיידענע פֿעלקער און לענדער, געלייגט דעם פֿונדאַמענט פֿאַר דער פֿרײַער אַמעריקע, און דעם פֿונדאַמענט פֿאַר דעם גרעסטן ייִדישן ישובֿ אין דער וועלט.

דער ייִד און דער גאָווערנאָר

דאָס איז געווען דעם לעצטן טאָג פּסח פֿון יאָר 1664 אין נײַ־אַמסטערדאַם. עס האָבן זיך שוין באַוויזן די ערשטע סימנים פֿון פֿרילינג אין נײַ־נידערלאַנד. דיביימער און די גראָזן לעבן דעם האָדסאָן און איסט־ריווער האָבן גענומען שפּראָצן און בליִען. די

קאָלאָניע האָט דערוואַכט צו אַ נײַ לעבן. דער פֿרילינג איז געקומען קיין נײַ־אַמסטערדאַם און האָט געבראַכט אויפֿוואַכונג און פֿרייד נאָך אַ שווערן און קאַלטן ווינטער.

נישט פֿריילעך און נישט מונטער איז אָבער געווען דער גאָווערנאָר פֿון דער קאָלאָניע, פּעטער סטײַוועסאַנט. ער האָט געוואוסט, אַז צוזאַמען מיטן פֿרילינג איז אויך געקומען די געפֿאַר, אַז די ענגלישע שיפֿן זאָלן צופֿאָרן צו די ברעגעס פֿון האָדסאָן און פֿאַרנעמען די קאָלאָניע. ער האָט אויך געוואוסט, אַז די אײַנוואוינערס פֿון דער קאָלאָניע האָבן אים נישט ליב און וועלן געוויס זיך נישט שלאָגן פֿאַר דער קאָלאָניע וואו ער איז דער הערשער.

סטײַוועסאַנט האָט פֿאַרבעטן צו זיך די רײַכסטע און אָנגעזעענסטע בירגער פֿון דער קאָלאָניע אויף אַ באַראַטונג. זאָלן זיי צוזאַמען מיט אים עפּעס טאָן, און טאָן טאַקע גלײַך, אַז די קאָלאָניע זאָל נישט אַרײַנפֿאַלן אין ענגלישע הענט.

צווישן די פֿאַרבעטענע בירגער איז אויך געווען דער ייִד אָשר לעווי. ווען אָשר לעווי איז אַרײַנגעקומען אין דער „ווײַסער האַלע"

פֿון דעם גאָווערנאָר, האָט ער שוין דאָרטן געטראָפֿן די אָנגעזעענע בירגער וואַן דאָרן, קאָרנעליוס רעסענסעליר, וואַן קאָרטלאַנד, וואַן טינהאָווען, וואַן קיעל, פּעטער פּיעטערסען און אַנדערע.

דער גאָווערנאָר האָט דעם ייִדן זייער העפֿלעך אויפֿגענומען און אים געבעטן זיצן. אָשר לעווי האָט זיך געזעצט פּונקט אַנטקעגן דעם גאָווערנאָר. עס האָט זיך אים ניט געוואָלט גלייבן אַז דאָס איז דער זעלביקער סטײַוועסאַנט, וואָס האָט מיט נײַן יאָר צוריק, ערבֿ פּסח, געטופּעט מיטן זילבערנעם עק פֿון זײַן הילצערנעם פֿוס און געשריִען, אַז ער וועט קיין ייִדן אין זײַן קאָלאָניע ניט האָבן, אַז ער וועט ניט דערלאָזן, אַז אין אַ קאָלאָניע וואו ער איז דער גאָווערנאָר זאָל זײַן אַ סינאַגאָגע. ער האָט דעמאָלט געשוימט מיט כּעס ווען די באַלעבאַטים פֿון דער קאָלאָניע האָבן פּונקט יענעם ערבֿ פּסח, מיט נײַן יאָר צוריק, אים געלאָזט וויסן אַז ער זאָל די ייִדן לאָזן וואוינען און האַנדלען אין דער קאָלאָניע.

הײַנט זיצט ער דאָ אַזאַ נעבעכדיקער, אָט דער מעכטיקער סטײַ- וועסאַנט, אַזוי אַלט און דערשלאָגן. אַ רחמנות האָט אַרומגעכאַפּט דעם ייִדן אָשר לעווי אויף אים, דעם גאָווערנאָר פֿון נײַ-ני- דערלאַנד.

דער גאָווערנאָר האָט געבעטן און אַפּעלירט צו די חשובֿע ביר- גער פֿון נײַ-נידערלאַנד צו ראַטעווען די קאָלאָניע פֿאַרן כּבֿוד פֿון דעם פֿאָטערלאַנד.

מען דאַרף געלט, אַ סך געלט צו פֿאַרפֿעסטיקן און פֿאַרגרע- סערן די וואַנט בײַ דעם איסט-ריווער און מען דאַרף פֿאַרשטאַרקן די וואַך אַרום דער וואַנט. אפֿשר איז נאָך דאָ אַ מעגלעכקייט ניט צו דערלאָזן, אַז ענגלישע שיפֿן זאָלן אַרײַנפֿאָרן אין האַפֿן און פֿאַר- נעמען די קאָלאָניע.

„איך אַליין”, האָט סטײַוועסאַנט געזאָגט, „גיב די ערשטע צען פֿלאָרין פֿאַרן פֿאַרטיידיקונג-פֿאָנד פֿון דער קאָלאָניע”. „איך גיב הונדערט פֿלאָרין”, האָט זיך דערהערט אַ שטים. אַלעמענס אויגן האָבן זיך אַ ווענד געטאָן צו דער זײַט פֿון וואַנען דער אויסרוף איז געקומען און זיי האָבן דערזען דעם ייִדן אָשר לעווי. רואיק און געלאַסן האָט אָשר לעווי געזאָגט : „מיר, ייִדן, זײַנען אַלע מאָל געטרײַע און לאָיאַלע בירגער, און ווען די קאָלאָניע איז אין געפֿאַר,

דאַרפֿן מיר זי באַשיצן. מיר האָבן מיט צען יאָר צוריק באַשיצט די האָלענדישע קאָלאָניע אין בראַזיל מיט אונדזערע פֿאַרמעגנס און לעבנס".

סטײַוועסאַנט האָט אַ קוק געטאָן אויפֿן ייִדן און צוויי פּאָר אויגן האָבן זיך באַגעגנט. דער ייִד און דער גאָווערנאָר האָבן זיך אויף אַ מינוט אָנגעקוקט. די ווערטער פֿון דעם ייִדן זײַנען דעם גאָווערנאָר געווען זייער גוט באַקאַנט. אָט אַזוי האָט דער ייִד גערעדט מיט קנאַפּע צען יאָר צוריק, ווען זיי זײַנען דאָ געקומען און, ער, דער גאָווערנאָר האָט זיי ניט געוואָלט אַרײַנלאָזן. ער האָט זיך דערמאָנט ווי ער האָט געשריִען, אַז זיי זאָלן בעסער אַליין אַוועקגיין, אויב ניט וועט ער זיי אַרײַנוואַרפֿן אין ים אַרײַן און זאָלן זיי צוריק שווימען פֿון וואַנען זיי זײַנען געקומען.

עס איז בלויז צען יאָר, — און הײַנט זיצט דער זעלביקער ייִד צווישן די אָנגעזעענסטע און רײַכסטע בירגער פֿון דער קאָלאָניע און באַט אָן הונדערט פֿלאָרין — צען מאָל מער ווי ער, סטײַ-וועסאַנט, דער גאָווערנאָר, האָט אָנגעבאָטן; מער ווי די רײַכערע בירגער פֿון נײַ-אַמסטערדאַם. יאָ, דאָס איז דאָך דער זעלביקער ייִד, וואָס האָט געקעמפּט פֿאַר זײַן רעכט צו זײַן אין דער בירגער-וואַך.

ווען סטײַוועסאַנט האָט געזען דעם קאַלטן אָפּרוף פֿון די האָ-לענדישע בירגער פֿון נײַ-נידערלאַנד אויף זײַן ווענדונג, האָט ער מיטן זילבערנעם עק פֿון זײַן הילצערנער פֿוס אָנגעהויבן קלאַפּן אין דיל, ווי זײַן געוואוינהייט איז געווען אין צײַט פֿון כּעס און אויפֿרעגונג, און בײַ זיך געטראַכט: דער ייִד איז דאָך טאַקע גערעכט. דער ייִד איז לאָיאַל און מען וועט אים אפֿשר טאַקע דאַרפֿן געבן אַ ביסל מער רעכט, נאָך דעם ווי די ענגלישע געפֿאַר וועט אַריבערגיין...

די ייִדן אין די קאָלאָניעס

אין דעם גרויסן און שווערן גאַנג פֿון די פּיאָנערן איבער די ווילדערנישן פֿון דער נײַער וועלט, האָבן אויך מיטמאַרשירט ייִדן. אויך זיי, די ייִדן, האָבן געהאָלפֿן בויען ישובֿים צווישן אויסגעהאַקטע וועלדער און אויף אויסגעטריקנטע זומפּן.

ייִדן האָבן מיט זייער מי און פֿעיִקייטן אַ סך געהאָלפֿן צו אַנט-

ווירקלען די ווירטשאַפט פֿון די קאָלאָניעס און געהאָלפֿן פֿאַרבעסערן דאָס לעבן פֿון די קאָלאָניסטן. ייִדן האָבן געהאַט קרובים אין פֿאַר־שיידענע קאָלאָניעס. די קאָלאָניסטן פֿון די פֿאַרשיידענע קאָ־לאָניעס זײַנען צווישן זיך געווען פֿרעמד און ווײַט. ייִדן זײַנען אָבער אומעטום געווען צווישן זיך נאָענט און פֿרײַנדלעך. ייִדן האָבן געהאָלפֿן אַנטוויקלען דעם האַנדל צווישן די קאָלאָניעס.

ייִדן האָבן פֿון די דרום־קאָלאָניעס געבראַכט רײַז, באַוול און וואַטע אין די צפֿון־קאָלאָניעס. פֿון די צפֿון־קאָלאָניעס האָבן זיי גע־בראַכט תּבֿואה און פֿיש. די לאַנגע, שווערע אומזיכערע וועגן זײַנען געוואָרן נעענטער אַ דאַנק די ייִדישע פֿאַרבינדונגען און דעם ייִדישן האַנדל.

ייִדן האָבן געקענט שפּראַכן און זיי האָבן געהאַט קרובֿים אין די וועסט־אינדיעס, אין צפֿון־אַפֿריקע און אין אייראָפּע. ייִדישע שיפֿן האָבן זיך דעמאָלט געטראָגן אויף אַלע ימען און האָבן פֿאַרבונדן די קאָלאָניעס מיט דער וועלט.

די ייִדישע שיפֿן האָבן אַרײַנגעבראַכט אין די קאָלאָניעס זאַלץ און צוקער, אײַזנוואַרג און ציגל, צירונג און געוואַנט, כּלים און מעבל און אַ סך אַנדערע נייטיקע זאַכן פֿאַרן געברויך פֿון די קאָ־לאָניסטן.

עס זײַנען אין די קאָלאָניעס געווען אַלערליי ייִדישע בעל־מלאכות און דאָקטוירים.

ייִדן האָבן געהאָלפֿן די קאָלאָניעס זיך צו אַנטוויקלען, זיי זאָלן ווערן רײַך און קענען שפּעטער ווערן זעלבשטענדיק.

פֿינף ייִדישע געמיינדעס האָבן זיך אַנטוויקלט אין די קאָלאָניעס. די פֿינף ייִדישע ישובֿים זײַנען געווען אין ניו־יאָרק, פֿילאַדעלפֿיע, טשאַרלסטאָן, ניופּאָרט און סאַוואַנאַ. אין דער צײַט פֿון דער רעוואָ־לוציע איז אין ריטשמאָנד, ווירדזשיניאַ, אויפֿגעקומען די זעקסטע ייִדישע קהילה.

אין ניו־יאָרק

דעם 7טן סעפּטעמבער, 1664, האָט די ענגלישע פֿלאָטע פֿאַר־נומען נײַ־אַמסטערדאַם און פֿון נײַ־אַמסטערדאַם איז געוואָרן ניו־יאָרק. די ענגלענדער האָבן אָפּגעהיט דאָס רעכט פֿון די ייִדן וואָס זיי

האָבן אויסגעקעמפּט אונטער די האָלענדער. דער פּירשט פון יאָרק, אויף וועמענס נאָמען מען האָט אָנגערופן די שטאָט, האָט באַפוילן אַז מען זאָל קיינעם ניט טאָן קיין שלעכטס צוליב זיַין גלויבן און רעליגיע.

יאָרן לאַנג האָבן ייִדן געדאַוונט און אָפּגעהיט ייִדישקייט ביַי זיך אין די היַיזער. אונטער די ענגלענדער, ווען די צאָל ייִדישע משפחות האָט דערגרייכט צוואַנציק, האָבן זיי אָפּגעדונגען אַ הויז צום דאַוונען און האָבן אָרגאַניזירט די ערשטע ייִדישע געמיינדע אין ניו־יאָרק, אונטערן נאָמען „שארית ישראל״ — דאָס רעשטל פון ישׂראל.

אין יאָר 1728 האָבן זיי מיט גרויס פיַיערלעכקייט געעפנט די ערשטע שול אין צפון־אַמעריקע. אַ קליינע, שטיינערנע געביַידע מיט צוויי פענצטער און אַ האַלב קיַילעכדיקע טיר, אַרומגערינגלט מיט אַ הילצערנעם צאָם. אַרום דער שול האָבן זיך געטוליעט צוואַנציק ייִדישע היַיזער. ניט וויַיט פון דער שול איז געשטאַנען די גרויסע הילצערנע ווינטמיל, וואָס האָט געמאָלן מעל פאַר די בירגער פון ניַי־אַמסטערדאַם, און דערפאַר טאַקע האָט די גאַס געהייסן „די מיל־גאַס״.

ניט וויַיט פון דאָרטן איז געלעגן די גרויסע צוקונפטיקע ניו־יאָרק, איַינגעטונקען אין טיפן וואַלד, אין געדיכטע בלאָטעס, אין סעדער און לאָנקעס אויף וועלכע עס האָבן זיך געפּאַשעט די קי פון ניַי־אַמסטערדאַם.

דאָרטן וואו עס איז געשטאַנען די ערשטע שול אין אַמעריקע, ציט זיך היַינט די ברוקלין־בריק. וויַיט־וויַיט אונטערן שטאָט, וואו עס איז היַינט טשעטהעם־סקוועיר, לעבן איסט בראָדוויי, איז געווען דער ערשטער ייִדישער בית־עולם אין אַמעריקע. צווישן די צוואַנציק ייִדישע פאַמיליעס זיַינען דעמאָלט געווען: איין קצב, דריַי ליכט־ציִערס, איין ביר־מאַכער, איין פּאַרוק־מאַכער, איין בעקער, צוויי שניַידערס, צוויי מעטאַל־אַרבעטער, איין זאָטל־מאַכער, איין לעדער־אַרבעטער, איין שוסטער, איין טאַבאַק־פאַרקויפער, איין בראָנפן־מאַכער און דריַי דאָקטוירים. אַלע אַנדערע זיַינען געווען סוחרים.

איינער פון די גרעסטע סוחרים פון ניו־יאָרק איז געווען לואיס משה גאָמעז, וואָס איז געבאָרן געוואָרן אין שפּאַניע אין יאָר 1654 און איז געקומען קיין אַמעריקע אין יאָר 1700.

די געשיכטע פֿון די שפּאַנישע יִדן איז אַ מערקווערדיקע. הונ־דערטער יאָרן זײַנען פֿאַרלאָפֿן, דורות זײַנען פֿאַרגאַנגען זינט גירוש־שפּאַניע. דאָס אויג פֿון דער אינקוויזיציע האָט שטרענג געוואַכט איבער די מאַראַנען, און דאָך האָבן זיי דורות לאַנג אין געהיים און אין דער גרעסטער געפֿאַר אָפּגעהיט יִדישקייט.

אין דעם 17טן און 18טן יאָרהונדערט זײַנען אַ סך מאַראַנען אַנטלאָפֿן פֿון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל. זיי זײַנען געקומען קיין אַמע־ריקע און זײַנען דאָ געוואָרן פֿרײַע און שטאָלצע יִדן. אַנדערע זײַ־נען געקומען מיט אייגענע שיפֿן און האָבן געהאָלפֿן אַנטוויקלען די שיף־אינדוסטריע אין אַמעריקע. איינער פֿון זיי איז געווען לואיס משה גאָמעז, וואָס צוזאַמען מיט זײַנע פֿינף זין האָט ער געהאָלפֿן אַנטוויקלען די ווירטשאַפֿט פֿון ניו־יאָרק. ער, דער מאַראַן, האָט אָנגעפֿירט מיט דער אַרבעט צו בויען די סינאַגאָגע און געזען אַז מ'זאָל גלײַך עפֿענען אויך אַ שול פֿאַר יִדישע קינדער צו לערנען און דער־ציִען זיי ווי יִדן.

די יִדישע שיפֿן וואָס זײַנען אַריבערגעקומען פֿון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל האָבן דערגרייכט אַלע ברעגעס און אַלע וויכטיקע צענ־

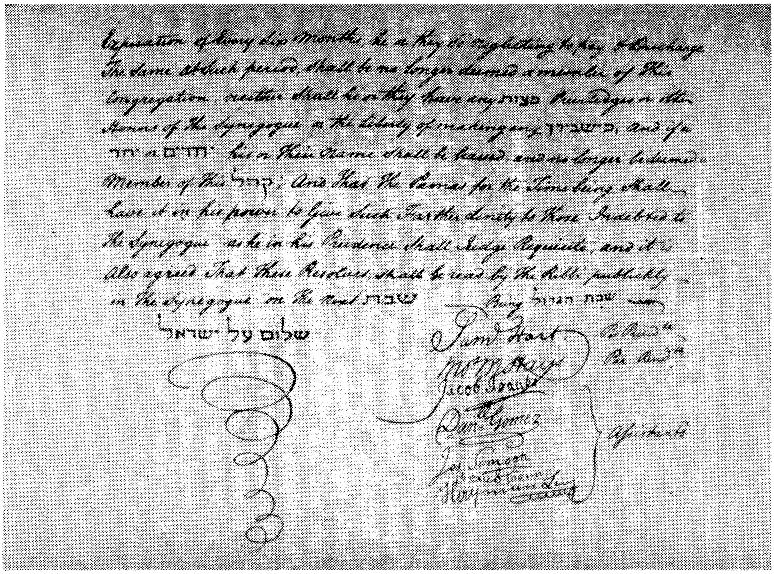
Expiration of Every Six Months, he or they be neglecting to pay & Discharge
The same at such period, shall be no longer deemed a member of This
Congregation, neither shall he or they have any מצות Privileges or other
Honors of the Synagogue or the Liberty of making any מי שברך, And if a
[illegible] his or Their Name shall be Erased, and no longer be deemed a
Member of This קהל; And That the Parnas for the Time being shall
have it in his power to Give such Farther Lenity to Those Indebted to
The Synagogue as he in his Prudence shall Judge Requisite, and it is
Also agreed That These Resolves shall be read by the Rabbi publickly
in The Synagogue on The Next שבת שבת הגדול

שלום על ישראל

Saml Hart
Jacob Isaacs
Jos Simson
Hayman Levy

אַ רעדוצירטע פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון אַ זײַט פֿון דעם פּראָטאָקאָל פֿון דער שארית ישׂראל קהילה אין ניו־יאָרק פֿון דעם 21סטן מערץ, 1718.

טערם פֿון האַנדל. דער ייִדישער ישובֿ איז געוואַקסן. צוזאַמען מיט די מאַראַנען פֿון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל זײַנען אויך געקומען ייִדן פֿון ענגלאַנד, האָלאַנד, דײַטשלאַנד און אַפֿילו פֿון ווײַטן פּוילן. ווען אין יאָר 1749 האָט דער שוועדישער געלערנטער און רײַזנדער פּעטער קאַלם געמאַכט אַ רײַזע איבער אַמעריקע, האָט ער אין זײַן בוך אויך באַשריבן די ייִדן פֿון ניו-יאָרק. ער באַשרײַבט, ווי אַזוי ער איז געווען אין דער שול און האָט געזען צום ערשטן מאָל אין זײַן לעבן ווי ייִדן דאַוונען. „די מענער" — שרײַבט ער — „האָבן געדאַוונט מיט ווײַסע לײַלעכער איבער זייערע קעפּ". דאָס זײַנען, פֿאַרשטייט זיך געווען די טליתים. ער באַשרײַבט אויך, אַז ער האָט געזען שיינע ייִדישע הײַזער און ייִדישע שיפֿן אין האַפֿן.

אין יענער צײַט האָבן די ייִדן געעפֿנט די ערשטע ייִדישע קינ-דער-שול אין אַמעריקע. די קינדער האָבן דאָרטן געלערנט פֿון נײַן אין דער פֿרי ביז צוועלף בײַטאָג און פֿון צוויי בײַטאָג ביז פֿיר פֿאַר-נאַכט. די קינדער האָבן אין דער שול געלערנט ייִדישע און אַלגע-מיינע לימודים. אַחוץ שׂכר-לימוד, האָבן די קינדער אויך געדאַרפֿט ברענגען אין די ווינטער-חדשים בינטלעך האָלץ צו באַהייצן דעם קלאַס-צימער און ליכט צו באַלײַכטן.

די שטאָט ניו-יאָרק האָט אָנגעהויבן פֿאַרנעמען אַן אָנגעזען אָרט אין דעם לעבן פֿון די קאָלאָניעס און צוזאַמען מיט דער שטאָט איז געוואַקסן דער ייִדישער ישובֿ און דער ייִדישער אָנזען. ערבֿ דער רעוואָלוציע האָבן ייִדן געהאַט דאָס זעלביקע רעכט און אָנזען ווי ניט-ייִדן. דער ייִד שמשון טאַמפּסאָן איז געווען איינער פֿון די אַכט סוחרים וואָס זײַנען געוואָרן דעלעגירט צו קריגן אין יאָר 1770 דעם טשאַרטער פֿון ניו-יאָרקער האַנדלס-קאַמער. ערבֿ דער רעוואָ-לוציע איז די באַפֿעלקערונג פֿון ניו-יאָרק באַשטאַנען פֿון אַרום דרײַ און צוואַנציק טויזנט אײַנוואוינערס, צווישן זיי אַרום פֿיר הונדערט ייִדן.

די ייִדן פֿון ניו-יאָרק האָבן גענומען אַ גרויסן אָנטייל אין דעם קאַמף קעגן ענגלאַנד פֿאַר באַפֿרײַאונג און זעלבשטענדיקייט.

די ייִדן אין ניופּאָרט, ראָוד־איײַלאַנד

„איך וויל ניט פֿרײַהייט פֿאַר מיר אַליין, נאָר פֿאַר אַלע מענטשן אויף דער וועלט. איך האַלט, אַז עס איז די פֿליכט פֿון יעדער רע־גירונג צו פּראָקלאַמירן פֿולע פֿרײַהייט פֿון גלויבן און געוויסן פֿאַר אַלע מענטשן גלײַך”.

אָט מיט די ווערטער האָט דער דרײַ און דרײַסיק־יאָריקער ראַדזשער וויליאַמס געגרינדעט אין יאָר 1636 די קאָלאָניע ראָוד־איײַלאַנד.

ראָוד־איײַלאַנד איז געווען די איינציקע פֿון אַלע קאָלאָניעס, וואו ייִדן האָבן באַלד בײַם אָנהייב געהאַט פֿולע פֿרײַהייט און רעכט, און זי איז געווען אַ קאָלאָניע, וואָס האָט זיך מיט דער הילף פֿון ייִדישן האַנדל און אַרבעט שטאַרק צעבליט.

דער ייִדישער ישובֿ אין ראָוד־איײַלאַנד האָט זיך אָנגעהויבן אין יאָר 1658, 22 יאָר נאָך דעם ווי ראַדזשער וויליאַמס האָט געגרינ־דעט די קאָלאָניע. פֿופֿצן ייִדישע פֿאַמיליעס פֿון האָלאַנד האָבן זיך באַזעצט אין ניופּאָרט, און די צאָל איז גיך געוואַקסן מיט די אַנט־לאָפֿענע און געראַטעוועטע מאַראַנען פֿון פּאָרטוגאַל.

אין 18טן יאָרהונדערט, אַ דאַנק דער ייִדישער איניציאַטיוו, די האַנדלס־פֿעיִקייטן און פֿאַרבינדונגען מיט אַנדערע ייִדישע ישובֿים איבער דער גאָרער וועלט, איז ניופּאָרט געוואָרן דער גרעסטער האַנדלס־צענטער פֿון די קאָלאָניעס און דער גרעסטער ייִדישער ישובֿ אין דער קאָלאָניאַלער עפּאָכע.

דער געוועזענער מאַראַן יעקבֿ ראַדריגעז ריווערא, וואָס איז געקומען קיין ניופּאָרט פֿון פּאָרטוגאַל אין יאָר 1745, איז געווען דער ערשטער וואָס האָט איינגעפֿירט אין אַמעריקע וואַלפֿיש־אויל צו באַלײַכטן די הײַזער. ער האָט געגרינדעט אַ פֿאַבריק פֿון וואַלפֿיש־אויל, וואָס האָט צוגעשטעלט בעסערע און ביליקערע באַלײַכטונג אין אַלע קאָלאָניעס.

די ברידער לאָפּעז, די צוויי מאַראַנען כאַזעי און דוּאַרטע, זײַנען אַנטלאָפֿן פֿון פּאָרטוגאַל מיט זייערע פֿאַמיליעס קיין ניופּאָרט און זיך אַ נאָמען געגעבן נאָך די באַפֿרײַערס פֿון די ייִדן פֿון מצרים — משה און אהרן.

זיי זײַנען געווען רײַך און אָנגעזען אין ליסאַבאָן, פּאָרטוגאַל; זיי האָבן געבראַכט אַ גרויסן טייל פֿון זייער פֿאַרמעגן מיט זיך קיין ניופּאָרט. זיי האָבן געהאַט האַנדלס־פֿאַרבינדונגען אין אַלע האַנדלס־צענטערן פֿון דער וועלט, און זייערע שיפֿן פֿון ניופּאָרטער האַפֿן זײַנען געשוואומען איבער אַלע ימען. דרײַסיק האַנדלס־שיפֿן האָט אַהרן לאָפּעז פֿאַרמאָגט ערבֿ דער רעוואָלוציע קעגן ענגלאַנד, און ער איז געווען דער רײַכסטער סוחר און אָנגעזעענסטער אײַנוואוינער פֿון דער קאָלאָניע.

יידישע שיפֿן פֿון ניופּאָרטער האַפֿן האָבן געפֿירט פּראָדוקטן פֿון נײַ־ענגלאַנד צו די האַפֿנס פֿון וועסט־אינדיעס, אייראָפּע און צפֿון־אַפֿריקע. פֿון דאָרטן האָבן זיי צוריקגעבראַכט זאַלץ, צוקער,

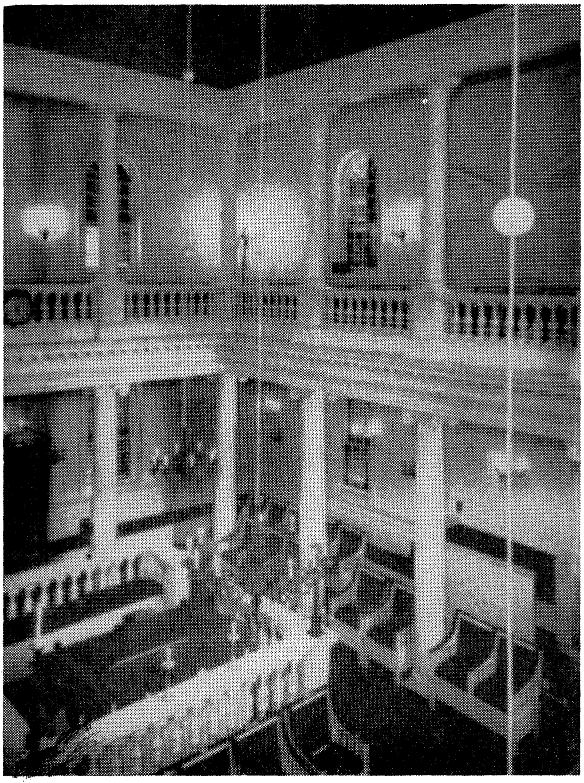

דער אינעווייניקסטער אויסזען פֿון דער טוראָ־שול אין ניופּאָרט.

געוואַנט, צירונג, בוי־מאַטעריאַל, קליידער־שטאָף און אַנדערע פּראָ־דוקטן אין וועלכע די קאָלאָניסטן האָבן זיך געניייטיקט.

אין יאָר 1758 איז קיין ניופּאָרט געקומען פון דזשאַמייקע דער רבֿ יצחק טורא, וואָס האָט געשטאַמט פֿון פּאָרטוגעזישע מאַראַנען. דעמאָלט האָבן די ייִדן אויסגעבויט אַ סינאַגאָגע.

די סינאַגאָגע טראָגט טאַקע דעם נאָמען פֿון דעם רבֿ און הייסט די טוראָ־שול. זי ווערט ביז הײַנט פֿאַררעכנט ווי איינע פֿון די שענסטע געבײַדעס פֿון דער קאָלאָניאַלער עפּאָכע.

די טוראָ־סינאַגאָגע איז געבויט אויפֿן סטיל פֿון בית־המקדש מיט צוועלף זײַלן, געמאַכט פֿון צוועלף שטאַמען פֿון ביימער. יעדער שטאַם דאַרף מיט זיך פֿאָרשטעלן אַ שבֿט. צוועלף שבֿטים — צוועלף שטאַמען.

די גאַנצע געבײַדע איז געמאַכט בלויז פֿון האָלץ. קיין איין ברעקל מעטאַל האָט מען ניט גענוצט בײַם בויען די סינאַגאָגע.

אינעווייניק האָט מען געמאַכט פּראַכטפֿולע קינסטלערישע האָלצ־שניצן. אין מיטן דער שול איז נאָך הײַנט דאָ די גרויסע זילבערנע מנורה, וואָס מען האָט ספּעציעל געגאָסן פֿאַר דער ניופּאָרטער סינאַגאָגע.

אָבער דאָס מערקווערדיקסטע, וואָס דאָרט געפֿינט זיך, איז עפּעס, וואָס מען קען ניט זען. דאָס זײַנען געהיימע טרעפּ, וואָס געפֿינען זיך אונטער דער בימה און פֿירן אין אַ טונעל אַרײַן.

דעם טונעל האָבן די שפּאַניש־פּאָרטוגעזישע ייִדן אויפֿגעבויט אין אָנדענק פֿון יענער צײַט, ווען זיי האָבן געמוזט אָפּהיטן ייִדישקייט אין אַזעלכע געהיימע טונעלן. זאָלן זייערע קינדער זען, ווי אַזוי זיי האָבן זייערע לעבנס אײַנגעשטעלט צו פֿאַרבלײַבן ייִדן.

חנוכּה, דעם 2טן דעצעמבער, 1763, האָבן די ייִדן פֿון ניופּאָרט דורכגעפֿירט אַ גרויסן פּאַראַד איבער די גאַסן פֿון שטאָט. ייִדן האָבן געטראָגן אַ ספֿר־תּורה אונטער אַ חופּה, און מיט געזאַנג און מוזיק האָבן זיי די ספֿר־תּורה אַרײַנגעטראָגן אין שול און אַזוי געעפֿנט זייער סינאַגאָגע.

אין יענער צײַט זײַנען קיין ניופּאָרט געקומען רבנים פֿון פֿאַר־שיידענע לענדער צו זאַמלען געלט פֿאַר ישיבֿות און אַנדערע ייִדישע אינסטיטוציעס.

איינער פֿון זיי איז געווען אַ רבֿ פֿון ארץ־ישׂראל מיטן נאָמען

רפֿאל חיים קאַרעגאַל, וואָס איז געקומען קיין ניופּאָרט און זיך דאָרטן אויפֿגעהאַלטן אַ לענגערע צײַט. ער פֿלעגט האַלטן דרשות אין דער טוראָ-סינאַגאָגע. ער איז אויך געווען זייער באַפֿרײַנדט מיטן גלח עזראַ סטײַלס, וואָס איז שפּעטער געוואָרן דער פּרעזידענט פֿון יעיל-קאַלעדזש. ער האָט אַפֿילו אײַנגעלאַדן דעם רבֿ צו באַזוכן זײַן קירך.

עזראַ סטײַלס האָט געקענט העברעיִש און ער פֿלעגט זייער אָפֿט באַזוכן די סינאַגאָגע. ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין דער צערעמאָניע ווען מען האָט געעפֿנט די סינאַגאָגע אין ניופּאָרט. ער האָט זיך אינטערעסירט מיטן ייִדישן לעבן פֿון ניופּאָרט און פֿאַרשריבן אַלע וויכטיקע ייִדישע פּאַסירונגען אין זײַן טאָג-בוך.

אין דער צײַט פֿון דער רעוואָלוציע קעגן ענגלאַנד האָבן די ייִדן זיך געשטעלט אויף דער זײַט פֿון די רעוואָלוציאָנערן, און ניופּאָרט איז געווען פֿון די שטאַרקסטע פּונקטן אין קאַמף פֿאַר דער באַפֿרײַאונג פֿון די קאָלאָניעס.

ווען די ענגלענדער האָבן פֿאַרנומען די שטאָט, זײַנען די ייִדן אַנטלאָפֿן און די שול איז געווען פֿאַרמאַכט. די ענגלענדער אין זייער כּעס קעגן די רעוואָלוציאָנערן האָבן כּמעט חרובֿ געמאַכט ניופּאָרט.

די שול איז געווען די איינציקע גרויסע געבײַדע וואָס איז פֿאַרבליבן. ווען די קאָלאָניעס זײַנען געוואָרן פֿרײַ, האָט די לעגיסלאַטור פֿון ראָוד-אײַלאַנד אָפּגעהאַלטן אירע ערשטע זיצונגען אין דער טוראָ-שול, ביז וואַנען זיי האָבן אויפֿגעבויט אַן אייגענע געבײַדע.

אין יאָר 1790 איז קיין ניופּאָרט געקומען דזשאָרדזש וואַשינגטאָן און ער האָט אויך באַזוכט די סינאַגאָגע, וואו ער איז אויפֿגענומען געוואָרן מיט גרוים פּאַראַד.

דער באַוואוסטער אַמעריקאַנער פּאָעט לאָנגפֿעלאָו האָט אָנגעשריבן אַ זייער שיינע פּאָעמע וועגן דעם ניופּאָרטער ייִדישן בית-עולם וואָס די ייִדן האָבן געעפֿנט אין יאָר 1773. דאָ איז איין פֿערז פֿון יענער באַרימטער פּאָעמע:

Pride and humiliation hand in hand
Walked with them through the World
Where'er they went
Trampled and beaten were they as the sand
And yet unshaken as the Continent.

אין טשאַרלסטאָן, סאַוט־קאַראָלײַנאַ, איז געגרינדעט גע־וואָרן דער דריטער ייִדישער ישובֿ אין דער צײַט פֿון די קאָלאָניעס

די קאָלאָניע סאַוט־קאַראָלײַנאַ איז געווען געגרינדעט אויפֿן פּרינ־ציפּ פֿון טאָלעראַנץ און פֿרײַהייט פֿאַר אַלע גלויבנס.

גאָווערנאָר דזשאָן גלענדייל האָט נאָך אין 1695 געשריבן, אַז ער האָט אַ ייִדן אַן איבערזעצער פֿון שפּאַניש אויף ענגליש.

ייִדן זײַנען אָבער געווען אין סאַוט־קאַראָלײַנאַ אין קליינע צאָלן. ערשט אין יאָר 1750 האָבן זיי שוין געקאָנט אויפֿבויען אַן אייגענע גרויסע סינאַגאָגע אויפֿן נאָמען פֿון „בית־אלהים" (גאָטס הויז) וואָס עקסיסטירט נאָך ביז איצט.

צווישן די אָנגעזעענע ייִדן פֿון סאַוט־קאַראָלײַנאַ איז געווען פֿרענציס ישורון־סאַלוואַדאָר, וואָס איז געווען צווישן די ערשטע צו פֿאַלן אין שלאַכט פֿאַר דער באַפֿרײַאונג פֿון דער קאָלאָניע.

אין דער צײַט פֿון קאַמף קעגן ענגלאַנד איז אין סאַוט־קאַראָלײַנאַ געווען אַ ייִדישע בריגאַדע אָנגעפֿירט פֿון יעקבֿ כּהן, וואָס האָט אין יענע צײַטן אַרויסגעוויזן אַ סך העלדישקייט.

דזשאָרדזשיאַ

דער פֿערטער ייִדישער ישובֿ איז געגרינדעט געוואָרן אין סאַ־וואַנאַ, דזשאָרדזשיאַ, ווען דעם 11טן יולי, 1733, זײַנען דאָרט אָנגעקומען פֿערציק ייִדן פֿון ענגלאַנד. אין יענעם טאָג איז פֿאָרגעקומען אין דער קאָלאָניע אַ גרויסע פֿײַערונג, ווען גאָווערנאָר אָגלטאָרפּ האָט צונויפֿגערופֿן די 115 קאָלאָניסטן אויסצוטיילן זיי פֿרײַע לאַנד. ניט געקוקט אויף דעם וואָס די דירעקטאָרן פֿון דער קאָלאָניע אין ענגלאַנד און אויך אייניקע קאָלאָניסטן זײַנען ניט געווען צופֿרידן מיט דעם אָנקומען פֿון די ייִדן, האָט דער גאָווערנאָר, וואָס איז געווען אַ ליבעראַלער מענטש, זיי אויפֿגענומען זייער פֿרײַנדלעך.

צווישן די געקומענע ייִדן זײַנען געווען די שעפֿטאַל־פֿאַמיליע, די נחם און ד"ר נונעז מיט זײַן משפּחה, וואָס האָט שפּעטער אַ סך גוטס אויפֿגעטאָן אין דער קאָלאָניע. דאָס זײַנען געווען געוועזענע מאַראַנען. ד"ר נונעז איז געווען דער פּערזענלעכער דאָקטער פֿון דעם

פּאָרטוגעזישן קיניג, אָבער אין געהיים איז ער געווען אַ געטרײַער ייִד און האָט אָפּגעהיט ייִדישקייט.

אַגענטן פֿון דער אינקוויזיציע אין ליסאַבאָן זײַנען איין מאָל, פֿרײַטיק צו נאַכטס, פּלוצעם באַפֿאַלן ד"ר נונעז און זײַן משפּחה און זיי געכאַפּט בײַם אָנצינדן די שבת-ליכט און דאַווענען פֿון סידורים. מען האָט זיי אַלעמען אַרעסטירט און פֿאַרשפּאַרט אין די קעלערן פֿון דער אינקוויזיציע. אויפֿן פֿאַרלאַנג פֿון דעם קיניג האָט די אינקוויזיציע געמוזט באַפֿרײַען זײַן פּערזענלעכן דאָקטער, אָבער מיטן באַדינג, אַז צוויי אַגענטן פֿון דער אינקוויזיציע זאָלן שטענדיק זײַן מיט דער נונעז-פֿאַמיליע און אַכטונג געבן, אַז זיי זאָלן אָפּהיטן דעם קאַטוילישן גלויבן.

ד"ר נונעז האָט געהאַט אַ פֿרײַנד, אַן ענגלישן שיף-קאַפּיטאַן, וואָס פֿלעגט גאַנץ אָפֿט קומען מיט זײַן שיף קיין ליסאַבאָן. אין געהיים האָט די נונעז-פֿאַמיליע אויספֿאַרקויפֿט אַ סך פֿון זייערע זאַכן, און לויט ווי עס איז געווען אָפּגערעדט פֿריִער מיטן שיף-קאַפּי-טאַן, האָט ער איין מאָל אײַנגעלאַדן די גאַנצע נונעז-פֿאַמיליע צו פֿאַ-ווײַלן זיך אַ ביסל אויפֿן שיף. צוזאַמען מיט דער נונעז-משפּחה זײַנען אויך מיטגעגאַנגען די צוויי אַגענטן פֿון דער אינקוויזיציע, וואָס האָבן זיי אָפּגעהיט אויף טריט און שריט. דער קאַפּיטאַן האָט סערווירט פֿאַר זיי אַ מאָלצײַט און געזען, אַז די צוויי אַגענטן פֿון דער אינ-קוויזיציע זאָלן טרינקען וואָס מער. ווען די צוויי אינקוויזיציע-אַגענטן האָבן זיך אויפֿגעכאַפּט, איז שוין די שיף געווען אין מיטן ים.

פֿון ענגלאַנד איז די נונעז-משפּחה, מיט אַ גרופּע אַנדערע ייִדן, געקומען קיין סאַוואַנאַ, דזשאָרדזשיאַ, און געלייגט דעם פֿונדאַמענט פֿאַר דעם דאָרטיקן ייִדישן ישובֿ.

מיט אַ קורצער צײַט שפּעטער איז אויך אָנגעקומען אַ גרופּע ייִדן פֿון דײַטשלאַנד קיין סאַוואַנאַ, דזשאָרדזשיאַ. אין יאָר 1734 איז קיין סאַוואַנאַ, דזשאָרדזשיאַ, געקומען אַ גרופּע זאַלצבורגער דײַטשן, האָבן זיי געקראָגן אַ וואַרעמען קבלת-פּנים פֿון די דײַטשישע ייִדן, וואָס האָבן זיי געהאָלפֿן זיך אײַנאָרדענען. אין יענער צײַט זײַנען אַ דריטל פֿון די אײַנוואוינערס פֿון דזשאָרדזשיאַ געווען ייִדן. ייִדן האָבן געהאָלפֿן אַנטוויקלען אין דער קאָלאָניע די זײַד- און ווײַן-אינ-דוסטריעס.

אין די יאָרן 1761—1765, איז אַ ייִד, יוסף אַטאַלענגו, געווען אַ מיטגליד פֿון דער לעגיסלאַטור פֿון דער דזשאָרדזשיאַ-קאָלאָניע.

דאָס ערשטע ווײַסע קינד, וואָס איז געבאָרן געוואָרן אין דזשאָר-דזשיאַ, איז געווען אַ ייִדיש ייִנגל מיטן נאָמען פֿיליפּ מינס. אין צײַט פֿון דער רעוואָלוציע האָט דער זעלביקער פֿיליפּ מינס בײַ-געשטײַערט פֿאַר דער רעוואָלוציאָנערער אַרמיי 7,000 דאָלאַר.

מרדכי שעפֿטאַל, דער זון פֿון בנימין שעפֿטאַל, וואָס איז געווען פֿון די ערשטע אַריבערגעקומענע ייִדן אין סאַוואַנאַ, האָט אין צײַט פֿון דער רעוואָלוציע צוגעשטעלט פּראָוויאַנט צו דער רעוואָלוציאָ-נערער אַרמיי פֿון די דרום-קאָלאָניעס.

ייִדישע ישובֿים אין פּענסילווייניע

ייִדישע ישובֿים זײַנען אויפֿגעקומען אין לאַנקאַסטער, איסטאָן און אין פֿילאַדעלפֿיע.

דער ערשטער דאָקטער אין פּענסילווייניע איז געווען דער ייִד יצחק קאָהען, וואָס האָט געוואוינט אין לאַנקאַסטער.

קיין פּענסילווייניע זײַנען געקומען ייִדן פֿון ענגלאַנד און דײַטש-לאַנד. פֿון ענגלאַנד זײַנען געקומען אַזעלכע אָנגעזעענע משפּחות ווי די פֿראַנקס. מיטגלידער פֿון דער פֿראַנק-משפּחה האָבן פֿאַרנומען הויכע אַמטן אין דער אַרמיי אין דעם קאַמף קעגן ענגלאַנד. צווישן די אָנגעזעענע סוחרים פֿון שטאָט זײַנען געווען די ברידער בערנאַרד און מיכאל גראַטץ, דײַטשישע ייִדן, וואָס האָבן צווישן זיך גערעדט און געשריבן אין ייִדיש. ייִדישע סוחרים זײַנען דאָ אויך צווישן די אונטערגעשריבענע אין דער רעזאָלוציע ניט צו האַנדלען מיט ענגלאַנד.

אין דער צײַט ווען מען האָט געבויט די ערשטע סינאַגאָגע אין פֿילאַדעלפֿיע האָט בענדזשאַמין פֿרענקלין בײַגעשטײַערט פֿינף פֿונט פֿאַר דער סינאַגאָגע, וואָס איז געווען אַ גרויסע סומע אין יענער צײַט.

דער ייִדישער ישובֿ אין פֿילאַדעלפֿיע האָט זייער אַ סך בײַ-געטראָגן אין דעם רעוואָלוציאָנערן קאַמף צו באַפֿרײַען די קאָלאָ-ניעס, סײַ פֿינאַנציעל, סײַ מיליטעריש.

דער ייִד אַהרן לעווי האָט צוגעשטעלט שפּײַז פֿאַר דער רעוואָ-לוציאָנערער אַרמיי.

די שטאָט אַראָנסבורג, פּענסילווייניע, געגרינדעט אין יאָר

1786, טראָגט דעם נאָמען נאָך אים פֿאַר זײַן גרויסן בײַטראָג צו דער קאָלאָניע אין איר קאַמף פֿאַר באַפֿרײַאונג.

אין דער געגנט פֿון לאַנקאַסטער, פּענסילווייניע, זײַנען אין יענער צײַט געגרינדעט געוואָרן אַ רײ קאָלאָניעס פֿון אימיגראַנטן, וואָס זײַנען באַקאַנט אונטערן נאָמען „פּענסילווייניאַ דאָטש". זײ האָבן צווישן זיך גערעדט אַ דײַטשישן דיאַלעקט. אין יענער געגנט האָבן זיך באַזעצט יִדן, וואָס האָבן גערעדט יִדיש און געהאַט אַ שפּראַכלעכע פֿאַרבינדונג מיט די קאָלאָניסטן.

אָט איז אַ קאָפּיע פֿון אַ בריוו, געשריבן אין אַלט-יִדיש, וואָס אַ יִדישער פּעדלער האָט געשיקט אין יאָר 1763 צו מיכאל גראַץ, אײ־נער פֿון די יִדישע סוחרים, וואָס האָט אונטערגעשריבן די באַרימטע רעזאָלוציע ניט צו אימפּאָרטירן קײן סחורות פֿון ענגלאַנד, און אײנער פֿון די בויערס און פֿירערס פֿון דער יִדישער געמײנדע אין פֿי־לאַדעלפֿיע.

בריוו אין יִדיש אין דער קאָלאָניאַלער עפּאָכע

עס זײַנען דאָ בריוו פֿון דער קאָלאָניאַלער עפּאָכע געשריבן אין יִדיש. אַ צאָל יִדן אין אַמעריקע האָבן אין יענער צײַט גערעדט און זיך צונויפֿגעשריבן אין דער יִדישער שפּראַך.

ב"ה מוצאי שבת קודש תרומה ת' ק' כ' פּ' לפּ"ק
שלום לאה' אדוני חביבי הבח' ר' יחיאל יצ"ו וכאל"ש

קודם כל דבר בדנקה איך פֿר זיינה גוטה קופּאניע אויף פּורים וויא גמעלדט האָט אלש דענקט בכאן צוא זיין. יעדאך בן אים דן לכף זכות. אונט ווען אויף פּסח לטובה בכאן קומן וואָלטה ניחח לי מאוד, דען איך בין אבלאשירט גלייך נאָך פּסח צו קומען אום מיך נעטורעליצירן צו לאָזן אונט דיר איזט י"ד אַפּריל אַלזאָ ווען קומען וויל קאָן אים קאָמפּאַניע געבן לאחורי אי"ה נאָך פֿילאַדעלפֿי' וגם ווערט מיר מודיע זיין ו'אש חדושים זיין לע"ע אין עולם האָב לנג ניקש פֿרנומען מן אדוני האָב אים חושד גיוועזין אַלם לע"ע ניט מיט איין קונטרע שאַרף קיפֿער קדש פֿאָנדירן וויל ווייל לע"ע בדיעה האָט אין לונדישער סוחר צו ווערן יעדאָך ווינשה אים מזל וברכה בכל אשר יפֿנה יצליח. אונט איין שיין מעטכה מיט ברענגען איזט אויך גוט ווערט אחו ר' בער זאָגן דיר בדיעה האָב נאָך י"ט אי"ה נאָך מקום צו קומען דען ווער זעלבר זעהן אויב וואש עירות

אימפּלאגירין קאָן, אָבר ווען אונטער דיזה צייט פּרקויפֿן קאָן פּר מיר קיינה צו בהאַלטן דען די גערבירז אין מדינה האָבן קיין מעות בכאן אונט צו בורגן איזט קיין מו"מ זונשטן קענטה גענינן פּר אים פּר קויפֿן חדושים מעוטים.

ממני חביבו הק' מאיר בן כהר"ר יוסף ז"ל מיעוור

אשתי ת"י ובני יוסף לעב לאָזן אייך ביחד גריסן.

איך פּר ווארטה ר' בער שבועה זו בכאן אום די חשבון עם העדעלבורג: וד"ל:

בקשתי מיך דיא כבוד צו ערווייזן אים תשובה צו מעלדן שבועה זו.

ווערט מוחל זיין פּבר ערשטה גל (ג) נ (חייט) דיזיש כתב לכה'הר משה קלעווא צו שיקן.

דער בריוו אין אַ מאָדערנעם יידיש

צום ערשטנס דערלויבט מיר אייך דאַנקען פֿאַרן ווען מיך באַזוכן פּורים, לויט ווי איר האָט מיר געלאָזן וויסן.

איך וואָלט געוועזן זייער צופֿרידן אויב איר קענט קומען אויף פּסח, ווײַל איך מוז פֿאָרן קיין פֿילאַדעלפֿיע זיך צו נאַטוראַליזירן. דאָס וועט זײַן דעם 10טן אַפּריל. דעריבער אויב איר ווילט קומען, וועל איך זײַן זייער צופֿרידן אײַך אויפֿנעמען און אײַך פֿאַרווײַלן ווען איך וועל מיט גאָטס הילף צוריקקומען פֿון פֿילאַדעלפֿיע.

איר וועט אַזוי גוט זײַן מיר לאָזן וויסן וועלכע עס איז נײַעס בײַ אײַך. איך האָב שוין אַ לענגערע צײַט ניט געהערט פֿון אײַך. איך האָב שוין געמיינט, אַז איר ווילט זיך מער ניט צונויפֿשרײַבן מיט אַ קליין-שטעטלדיקן קרעמער, ווײַל איר זײַט געוואָרן אַ גרויסער סוחר. איך ווינטש אײַך אַ סך גליק. איר זאָלט זײַן דערפֿאָלגרײַך וואו איר וועט זיך קערן. אויב איר וועט מיטברענגען אַ שיין מיידל, דאָס וועט אויך זײַן גוט.

זײַט אַזוי גוט און לאָזט וויסן אײַער ברודער בער, אַז איך דער־וואַרט צו זײַן מיט גאָטס הילף אין שטאָט נאָך יום-טוב. דעמאָלט וועל איך אַליין זען צי איך קאָן פֿאַרקויפֿן די פֿעל. אויב ער קאָן גאַרבערס, קאָן ער דערווײַל אַ ביסל פֿאַרקויפֿן פֿאַר מיר, זאָל ער

זיי ניט האַלטן, ווייל די פֿאַנגערס דאָ האָבן ניט קיין געלט — און עס וואָלט זיך געלוינט בעסער צו פֿאַרקויפֿן. אַזוי איז ניטאָ קיין נייעס.

אייער פֿריינד

מאיר, דער זון פֿון יוסף.

מיין ווייב און מיין זון יוסף לייב שיקן זייערע גרוסן צו אייך ביידע.

איך דערוואַרט אייער ברודער בער היינטיקע וואָך צו דערליידיקן דעם ענין היידעלבערג.

אַ וואָרט צו די קלוגע:

איך בעט אייך טוט מיר דעם כּבֿוד און ענטפֿערט היינטיקע וואָך.

איך וועל זייער אייך דאַנקען אויב איר וועט איבערשיקן דעם ביישליסגן בריוו ביי דער ערשטער געלעגנהייט צו משה קלעוואַ.

אַהרן לאָפּעז

דאָס איז געווען אין דער פּסח-נאַכט פֿון יאָר 1750 אין דער שטאָט ליסאַבאָן, פּאָרטוגאַל.

הינטער די קעלער-טרעפּ אין דער הויז ביי דעם רייכן און אָנגעזעענעם סוחר דאָן דיעגראַ, איז געווען אַ געהיימע טיר. די טיר האָט דורך אַ געשלענגלטן טונעל געפֿירט צו אַ צימער. דער צימער איז געווען שיין אויפֿגעראַמט, אַ גרויסער אויל-לאָמפּ האָט געברענט און געוואָרפֿן ליכט און וואַרעמקייט אין אַלע ווינקלעך. אין מיטן צימער איז געשטאַנען אַ טיש באַדעקט מיט אַ קלאָר ווייסן טישטעך. אויפֿן טישטעך זיינען געלעגן דריי מצות איינגעוויקלט אין אַ סערוועטקע. אין כּוסות האָט געפֿינקלט וויין. אַרום דעם טיש איז געזעסן דער מאַראַן דיעגראַ מיט זיין פֿאַמיליע און געפּראַוועט דעם סדר.

דאָן דיעגראַ האָט געהאַלטן אַ הגדה. מער ווי צוויי הונדערט מיט פֿופֿציק יאָר איז די הגדה אַלט געווען און די אַלטקייט האָט זיך אַרויסגעוויזן אין דער געלקייט פֿון די בלעטער.

אַ גאַנץ יאָר איז די הגדה געלעגן באַהאַלטן אין אַ גרויסן ליימענעם טאָפּ, באַגראָבן אין דער טיפֿעניש פֿון דער ערד. בלויז איין מאָל אין יאָר, צום סדר, האָט מען מיט דער גרעסטער פֿאָרזיכטיקייט, אַז קיין אויג זאָל ניט באַמערקן, אויסגעגראָבן די הגדה. גלייך נאָכן סדר פֿלעגט מען זי צוריק באַגראָבן מיט דער האָפֿענונג, אַז מ׳זאָל זי ווידער אויסגראָבן איבער-אַ-יאָר צום סדר.

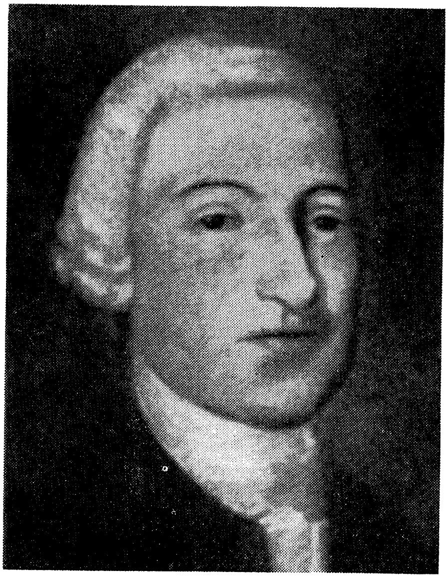

אַהרן לאָפּעז

ביי דעם מאָלצייט פֿון געבראָטענע פֿלייש, וואָס די מאַראַנען פֿלעגן עסן ביים סדר, ביי דריי מצות, וואָס פֿרוי דיעגראָ האָט מיט שרעק געבאַקן, האָט דער מאַראַן דיעגראָ אין אַ געהיימען קעלער־שטוב דערציילט זיינע קינדער ווי אַזוי די ייִדן זיינען באַפֿרייט געוואָרן פֿון קנעכטשאַפֿט פֿון מצרים. ער האָט פֿאַרענדיקט מיט די ווערטער: — „אַזוי ווי דער גאָט פֿון אונדזערע עלטערן האָט אויסגעלייזט דאָס פֿאָלק ישׂראל פֿון פּרעהס הענט, אַזוי וועט ער אונדז אויסלייזן פֿון אונדזערע שׂונאים און אונדז באַפֿרייען פֿון אונדזער ביטערן יאָך".

נאָכן סדר איז יעדער איינער געבליבן אויף זיין אָרט, כאָטש די געפֿאַר איז געווען גרויס. מען האָט געוואַרט, אַז דער פֿאָטער זאָל אין דער פּסח־נאַכט דערציילן ניט בלויז דעם נס פֿון מצרים, נאָר אויך ווי אַזוי די מאַראַנען לעבן ווי ייִדן, אין דער צייט ווען דער שׂונא לויערט אויף יעדן טראָט.

דאָס מאַראַנען־מיידל מרים און די ענגלישע קיניגין עליזאַבעט

— „די מעשׂה האָב איך אַליין געהערט פֿון מיין זיידן" — האָט דיעגראָ אָנגעהויבן צו דערציילן — „דאָן מיגועל לאָפּעז איז געווען

אַן אַנגעזעענער מענטש אין פּאָרטוגאַל, געווען אַן אָרײַנגייער אין קיניגלעכן הויף, ביז שפּיאָנען פֿון דער אינקוויזיציע האָבן זיך דער־וואוסט, אַז ער איז אַ געהיימער ייִד, און היט אָפּ ייִדישקייט. זיי האָבן אים אַרעסטירט און פֿאַרברענט אויפֿן שײַטער־הויפֿן.

„ער האָט געהאַט אַ טאָכטער מרים, אויף וועמען מען האָט גע־זאָגט, אַז זי איז די שענסטע מיידל אין גאַנץ פּאָרטוגאַל. ווען מען האָט אַרעסטירט איר טאַטן, איז זי גראָד געווען צו גאַסט בײַ איר פֿעטער, דעם טאַטנס ברודער, וואָס איז אין דער שטיל אויך געווען אַ ייִד.

„ווען דער פֿעטער האָט זיך דערוואוסט, וואָס עס האָט געטראָפֿן מיט זײַן ברודער, האָט ער גענומען דעם ברודערס טאָכטער מרים מיט נאָך פֿערציק מאַראַנען, זיי אַלעמען אַרויפֿגעפֿירט אויף זײַן שיף, און מיט זיי צוזאַמען אין דער שטיל אַנטלאָפֿן פֿון פּאָרטוגאַל.

„אין יענער צײַט האָבן פּאָרטוגאַל און שפּאַניע געפֿירט מלחמה מיט ענגלאַנד. אַן ענגלישע קריגשיף האָט פֿאַרכאַפּט די שיף מיט די מאַראַנען און זיי אָפּגעפֿירט קיין ענגלאַנד ווי מלחמה־געפֿאַנגענע.

„ווען דער קאַפּיטאַן האָט דערזען די מיידל מרים, איז זי אים זייער געפֿעלן געוואָרן, ווײַל ניט נאָר איז זי געווען אַ שיינע, נאָר אויך אַ וואוילגעלערנטע און גוט דערצויגענע.

„דער קאַפּיטאַן האָט צו איר געזאָגט, אַז זי געפֿעלט אים און ער וויל מיט איר חתונה האָבן. האָט די מיידל אים געענטפֿערט: — 'ווי קען איך מיט דיר חתונה האָבן, אַז איך בין אַ ייִדישע און דו ביסט אַ קריסט'. 'טאָ ווער אויך אַ קריסטין' — האָט דער קאַפּיטאַן געזאָגט צו איר, — 'דו וועסט לעבן בײַ מיר ווי אַ פּרינ־צעסין'.

— „'ווי אַזוי פֿאַרלאַנגסטו פֿון מיר צו ווערן אַ קריסטין' — האָט די מיידל געענטפֿערט — 'אַז מײַן טאַטן האָבן די קריסטן פֿאַרברענט דערפֿאַר ווײַל ער האָט געוואָלט זײַן אַ ייִד. מיר זײַנען אַלע אַנט־לאָפֿן פֿון פּאָרטוגאַל, ווײַל מיר ווילן זײַן ייִדן. זאָל איך אויפֿגעבן מײַן ייִדישקייט דערפֿאַר ווײַל איך וועל לעבן ווי אַ פּרינצעסין? ניין, מײַן פֿרײַנד, ווי פּרינצן און פּרינצעסינס האָבן מיר געקענט לעבן אין פּאָרטוגאַל, אָבער ווי ייִדן האָבן מיר דאָרטן ניט געקענט לעבן. דערפֿאַר זײַנען מיר אַנטלאָפֿן פֿון דאָרטן'.

„ווען די שיף האָט געאַנקערט אין לאָנדאָן און די מעשׂה וועגן דער ייִדישער מיידל האָט דערגרייכט צו דער קיניגין עליזאַבעט, האָט זי באַפוילן, אַז מ׳זאָל די מיידל ברענגען צו איר. ווען די קיניגין האָט אויסגעהערט מרימס געשיכטע און פֿאַר וואָס זי וויל ניט חתונה האָבן מיטן קאַפּיטאַן פֿון דער שיף, האָט זי געזאָגט: —׳גוט האָסטו געטאָן, טאָכטער, מיר געפֿעלט עס׳. די קיניגין האָט איר געגעבן אַ מתּנה אַ גאָלדענע קייט און האָט באַפוילן צו באַפרייען די שיף מיט די געפֿאַנגענע מאַראַנען.

„די שיף מיט די מאַראַנען איז אַוועקגעפֿאָרן קיין אַמסטערדאַם, האָלאַנד. דאָרטן האָט מרים חתונה געהאַט מיט אַ געוועזענעם מאַ־ראַן, וואָס איז נאָך דעם געוואָרן איינער פֿון די ייִדישע פֿירערס אין האָלאַנד.

„איר זעט, קינדער” — האָט דאָן דיִעגראַ גערעדט צו זײַן משפּחה — „אָט אַזוי היטן מיר אָפּ ייִדישקייט און אַזוי וועלן מיר בלײַבן ייִדן”.

„איר ווייסט, קינדער” — האָט דאָן דיִעגראַ גערעדט — „שוין צײַט צו טראַכטן וועגן אַן אַנדער לאַנד, וואו מיר וועלן קענען לעבן פֿרײַ ווי ייִדן און ניט דאַרפֿן מורא האָבן פֿאַר דער אינקוויזיציע”.

דער מאַראַן און דער גלח

ס׳איז שוין געווען צײַט אַרויסצוגיין פֿון דעם געהיימען טונעל־צימער. דער ערשטער איז אַרויס דער נײַנצן־יאָריקער דואַרטע. שטיל האָט ער זיך אַרויסגעשאַרט פֿון טונעל, אַרויס אין גאַס זען צי אַגענטן פֿון דער אינקוויזיציע לויערן ניט אַרום זייער הויז אין דער פּסח־נאַכט.

אַ קיל ווינטל האָט געבלאָזן פֿון ים און געקילט די לופֿט. דער יונגער דואַרטע האָט אָנגעהויבן אַרײַנציִען אין זיך די פֿרישע לופֿט. מיט אַ מאָל האָט ער אַ ציטער געטאָן. עס האָט זיך אים אויסגע־וויזן, אַז די לופֿט איז פֿול מיט אַש פֿון די קערפּערס פֿון ייִדן, וועמען די אינקוויזיציע האָט הײַנט פֿאַרברענט אויף דעם שײַטער־הויפֿן אין ליסאַבאָן.

„אַ מאָדנער כּוח ליגט אין אונדז” — האָט דואַרטע געטראַכט. — „עס איז שוין מער ווי צוויי הונדערט מיט פֿופֿציק יאָר אַוועק זינט די

אינקוויזיציע האָט פֿאַרברענט אונדזער עלטער-עלטער-זיידן און די איבעריקע פֿון דער פֿאַמיליע געצוואונגען צו ווערן קריסטן. מער ווי צוויי הונדערט מיט פֿופֿציק יאָר ווי מיר זײַנען פֿאַר דער וועלט קריסטן, און דאָך זײַנען מיר פֿאַרבליבן ייִדן, כאָטש מיר שטעלן אײַן אונדזער לעבן".

פּלוצעם האָט ער דערהערט עמעצער רופֿט צו אים: — „אַ גוטן אָוונט דיר, מײַן זון". דוּאַרטע האָט זיך אַ צאַפּל געטאָן. ער האָט דערזען פֿאַר זיך דאָן פּעדראָ, דעם גלח פֿון דער שכנישער קירך.

— „אַ גוטן אָוונט, פֿאָטער" — האָט דוּאַרטע געענטפֿערט און דערבײַ געטראַכט, ווער ווייסט, אפֿשר איז דער גלח אַ געהיימער אַגענט פֿון דער אינקוויזיציע און אפֿשר האָט ער שוין עפּעס באַמערקט?

— „קום מיט מיר אין קירך און מיר וועלן צוזאַמען אָפּריכטן אַן אָוונט-תּפֿילה" — האָט דער גלח געזאָגט צו אים.

דוּאַרטע איז שווײַגנדיק און מיט שרעק אין האַרצן נאָכגעגאַנגען דעם גלח.

אין קירך איז קיינער ניט געווען. ליכט האָבן געצאַנקט און געוואָרפֿן מוראדיקע שאָטנס אויף די פֿיגורן וואָס אויף די ווענט.

אַן אומעט און שרעק האָט אַרומגענומען דעם יונגן בחור. ער האָט זיך נאָך קיין מאָל ניט געפֿילט אַזוי אומהיימלעך און פֿאַרלאָרן אין דער קירך.

דוּאַרטע איז געווען איבערראַשט, ווען דער גלח האָט אים אָנגענומען בײַ דער האַנט, און אַנשטאָט אים צו פֿירן צום אַלטאַר צו קניִען און געבעט, האָט ער אים אַרײַנגעפֿירט אין אַ זײַטיקן קעמערל און פֿאַרמאַכט די טיר.

דער גלח האָט אויפֿגעהויבן זײַנע הענט, זיי אַרויפֿגעלייגט אויפֿן קאָפּ פֿון דעם בחור און האָט געזאָגט: — „זאָל דער גאָט פֿון אונדזערע עלטערן דיך און דײַן פֿאַמיליע בענטשן אויף אײַער ווײַטער רײַזע און אין דעם נײַעם לאַנד".

דוּאַרטע האָט זיך דערשראָקן. פֿון וואַנען ווייסט דער גלח וואָס דער טאַטע האָט געזאָגט, האָט ער אַ טראַכט געטאָן. מיט אַ געמאַכטער רואיקייט און פֿאַרוואונדערונג האָט ער זיך אָפּגערופֿן: — „אָבער, פֿאָטער, מיר פֿאָרן דאָך אין ערגעץ ניט. מיר האָבן אַפֿילו

קיין מאָל ניט געטראַכט צו פֿאַרלאָזן אונדזער ליבע געבורטשטאָט און אונדזער טײַער לאַנד".

— „מײַן זון" — האָט דער גלח ווײַטער גערעדט — „דער קלי־מאַט בײַ אונדז אין לאַנד איז געוואָרן זייער היים. אַ סך מענטשן זײַנען לעצטנס געשטאָרבן פֿון דער היץ. אײַער פֿאַמיליע איז זייער אַן איידעלע און זי וועט ניט קענען אַריבערטראָגן אַזאַ היץ. מ'זאָגט, אַז אין דער ווײַטער, נײַער וועלט אַמעריקע איז דער קלימאַט זייער אַ גוטער..."

דער גלח האָט צוגעפֿירט דעם בחור צו דער טיר, געזאָגט אַ גוטע נאַכט און פֿאַרשלאָסן די טיר הינטער זיך.

פֿאַר דוראַנטען איז איצט קלאָר געוואָרן, אַז דער גלח איז, פּונקט ווי ער, אַ מאַראַן, אַ געהיימער ייִד. געווים האָט דער גלח זיך דער־וואוסט, אַז די אינקוויזיציע לויערט שוין אויף זיי. מיט די פֿאַר־שטעלטע ווערטער האָט ער זיי געראָטן צו פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד.

אין דער שטיל האָט די פֿאַמיליע אויספֿאַרקויפֿט אַ טייל פֿון זייער פֿאַרמעגן. מיט אַ פּעקל ווערטפֿולע זאַכן אין די הענט, האָט זיך יעדער באַזונדער אַרויפֿגעגנבֿעט אויף דער גרויסער האַנדל־שיף „האָפֿענונג", וואָס האָט באַלאַנגט צו דער דיִעגראָ־פֿאַמיליע.

מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער איז די שיף אָנגעקומען צו די ברעגעס פֿון דער נײַער וועלט, צו דעם לאַנד פֿון זייער האָפֿענונג — אַמעריקע.

די פֿאַמיליע האָט זיך באַזעצט אין ניופּאָרט, ראָוד אײַלאַנד. פֿון דוראַנטען איז געוואָרן אַהרן לאָפּעז און פֿון דעם ברודער סאַנטשע איז געוואָרן משה לאָפּעז.

ישורון־סאַלוואַדאָר

איינער פֿון די חשובֿע מענטשן אין דער קאָלאָניע סאַוט־קאַראָ־לײַנאַ בײַם אָנהייב רעוואָלוציע קעגן ענגלאַנד איז געווען דער ייִד סאַלוואַדאָר.

סאַלוואַדאָר האָט געשטאַמט פֿון אַ משפּחה מאַראַנען אין פּאָר־טוגאַל. דער אמתער נאָמען פֿון דער משפּחה סאַלוואַדאָר איז גאָר געווען ישורון, אָבער אין דער צײַט פֿון דער אינקוויזיציע זײַנען

זיי געווען געצוואונגען צו בייטן זייער העברעיִשן נאָמען ישורון אויפֿן פּאָרטוגעזישן נאָמען סאַלוואַדאָר. ביי דעם נאָמען זיינען זיי געבליבן, אַפּילו ווען זיי זיינען שוין געווען ווייט פֿון דער אינקוויזיציע.

פֿון פּאָרטוגאַל איז די משפּחה אַנטלאָפֿן קיין האָלאַנד און פֿון האָלאַנד זיינען זיי געקומען קיין לאָנדאָן, וואו זיי זיינען געוואָרן זייער רייך און אָנגעזען. יוסף ישורון-סאַלוואַדאָר איז דאָרטן געוואָרן דער פֿירער פֿון די פּאָרטוגעזישע יידן.

זיין זון, אפֿרים ישורון, וואָס האָט געטראָגן דעם פּאָרטוגעזישן נאָמען פֿראַנסיס סאַלוואַדאָר, האָט אין יאָר 1773 פֿאַרלאָזן זיין פֿאַמיליע און איז אין דעם זעלביקן יאָר געקומען קיין סאַוט-קאַראָליינאַ, וואו ער האָט געקויפֿט גרויסע שטיקער לאַנד און איז געוואָרן דאָרטן אַ גרויסער פּלאַנטאַטאָר.

ניט געקוקט אויף דעם, וואָס ער איז געווען רייך און אָנגעזען, האָט ער זיך גלייך געשטעלט אויף דער זייט פֿון דער רעוואָלוציע, פֿאַר דער באַפֿרייאונג פֿון די קאָלאָניעס.

אין יאָר 1775 איז ער אויסגעקליבן געוואָרן אין דעם צייטווייליקן קאָנגרעס פֿון דער קאָלאָניע. אין קאָנגרעס איז ער געוואָרן אויסגעקליבן אין אַ קאָמיסיע, וואָס האָט געדאַרפֿט דורכפֿירן אַלע באַשלוסן פֿון דעם קאָנגרעס. אין דער זעלביקער קאָמיסיע זיינען אויך געווען אַזעלכע באַרימטע פּערזענלעכקייטן פֿון יענער צייט ווי קאַלהון, מור, העמאַנד און קוירקלאַנד.

אינטערעסאַנט איז געווען די רעדע, וואָס סאַלוואַדאָר האָט געהאַלטן פֿאַר די קאָלאָניסטן פֿון זיין געגנט. ער האָט זיי אַזוי געזאָגט:

— „מיינע פֿריינד, אַמעריקאַנער! איך האָב פֿאַרבונדן מיין גורל, מיין לעבן און מיין פֿאַרמעגן מיט דער רעוואָלוציע. אין דער אמתן, האָב איך גאָר אין זינען ניט געהאַט אָנצונעמען וועלכן עס איז אַמט. איך האָב געוואָלט אַוועקגעבן אַלץ — מיינע כּוחות און פֿאַרמעגן צו העלפֿן דעם קאַמף פֿאַר פֿרייהייט און זעלבשטענדיקייט פֿון די קאָלאָניעס אין דער שטיל, אָן וועלכן עס איז אַמט אָדער כּבֿוד פֿאַר מיר. אָבער מ'האָט מיר דערציילט, אַז עס געפֿינען זיך מענטשן ביי אונדז אין דער קאָלאָניע, און אַפֿילו אין אונדזערע רייען, וואָס זיינען אַרויס קעגן מיר בלויז דערפֿאַר, ווייל איך בין אַ ייִד. ערשט דעמאָלט האָב איך באַשלאָסן צו ווערן אַ קאַנדידאַט

צום קאָנגרעס, ווייל איך האַלט, אַז דאָ — אין דער נייער וועלט — טאָר ניט זיין קיין רעליגיעזער האַס. די אַמעריקאַנער ערד טאָר ניט וויסן פֿון דעם רעליגיעזן האַס מיט וועלכן עס זיינען פֿאַרסמט געוואָרן לענדער אין אייראָפּע.

„מיר, יידן, זיינען אַנטלאָפֿן פֿון פּאָרטוגאַל, ווייל די לופֿט דאָרטן איז פֿול מיט רעליגיעזן האַס. דאָ אין אַמעריקע טאָר אַזוינס קיין מאָל ניט פּאַסירן. אַמעריקע מוז ווערן דאָס לאַנד פֿון אַלע אונטער־דריקטע, פֿאַר אַלע מענטשן אָן אונטערשייד פֿון רעליגיע.

„האָט עמעצער עפּעס קעגן מיר ווי אַ מענטש? זאָל ער עס זאָגן! אָבער קיינער טאָר ניט אַרויסטרעטן קעגן מיר דערפֿאַר, ווייל איך בין אַ ייִד. פֿאַרקערט, ווי אַ ייִד פֿיל איך אַז איך דאַרף און מוז נאָך מער העלפֿן דעם קאַמף פֿאַר פֿרייהייט, דעם קאַמף פֿאַר דער זעלבשטענדיקייט פֿון די קאָלאָניעס".

ער איז אויסגעקליבן געוואָרן מיט גאָר אַ גרויסער מערהייט.

עס איז געווען סוף יוני 1776 ווען די איינוואוינערס פֿון טשאַרל־סטאָן האָבן מיט שרעק צוגעקוקט ווי ביי די ברעגעס פֿון זייער שטאָט אַנקערן ענגלישע קריגשיפֿן. אָבער אומרואיק זיינען געוואָרן די קאָלאָניסטן, ווען זיי האָבן געזען, אַז מיטן אַנקערן פֿון די ענגלישע שיפֿן האָבן זיך באַוויזן געווער ביי די קריגערישע אינדיאַנער פֿון יענער געגנט, און אַז ענגלענדער לערנען די אינדיאַנער ווי צו באַ־נוצן זיך מיטן געווער.

אומזיסט האָט סאַלוואַדאָר, דער גוטער פֿריינד פֿון די אינדיאַנער, זיך געבעטן ביים „טשיף", אַז ער זאָל ניט האַלטן מיט די ענגלענדער, נאָר, פֿאַרקערט, העלפֿן די קאָלאָניסטן.

— „זעסט" — האָט דער עלטסטער פֿון די אינדיאַנער געזאָגט — „די ענגלענדער האָבן אַלץ, די ענגלענדער זיינען שטאַרק, זיי וועלן אונדז געבן אייער לאַנד, אייערע הייזער, אַזוי האָט אונדז גע־זאָגט זייער 'טשיף' ".

עס איז געווען אין דער נאַכט פֿון דעם ערשטן יולי, 1776, ווען די אינדיאַנער, אָנגעפֿירט פֿון ענגלענדער, האָבן פּלוצעם אָנגעהויבן אַטאַקירן די קאָלאָניסטן, וואָס האָבן געלעבט ביים גרענעץ פֿון סאַוט־קאַראָליינאַ.

די נאַכט איז באַלויכטן געוואָרן פֿון די פֿייערן פֿון די ברענענ־

דיקע הײַזער. אַ פּאַניק האָט אַרומגעכאַפּט די קאָלאָניסטן און װער עס האָט נאָר געקענט איז אַנטלאָפֿן מיט זײַן פֿרוי און קינדער.

געלאָפֿן איז מען צום נאָענטסטן שטײנערנעם הויז פֿון סאַלוואַדאָר, זיך צו באַשיצן צװישן די שטאַרקע װענט. סאַלוואַדאָר האָט זײ אַלעמען אױפֿגענומען מיט אָפֿענע אָרעמס, געגעבן שפּײַז און אַ נאַכטלעגער און זײ באַרויִקט, אַז באַלד װעלן קומען די רעװאָלוציאָנערע סאָלדאַטן און פֿאַרטרײַבן די אינדיאַנער צוזאַמען מיט די ענגלענדער.

אָבער די רעװאָלוציאָנערע סאָלדאַטן זײַנען ניט געקומען, און עס איז ניט געװען קײן שום מיטל זײ צו לאָזן װיסן, אַז זײ זאָלן קומען.

מיט אַ מאָל האָט סאַלוואַדאָר זיך געגעבן אַ הײב און גענומען גײן צו דעם אַרויסגאַנג פֿון הויז. „װאוהין?” — האָט זיך אַ רים געטאָן פֿון אַלעמענס מײַלער. — „איך גײ אָנזאָטלען מײַן פֿערד און פֿאָרן ברענגען הילף” — האָט סאַלוואַדאָר רויִק געענטפֿערט.

— „גײ ניט! גײ ניט! מיר זײַנען אַרומגערינגלט פֿון אינדיאַנער פֿון אַלע זײַטן. גײ ניט, װײַל דאָס מײנט אַ זיכערער טויט!”

סאַלוואַדאָר איז רויִק אַרױס פֿון הויז. אַרײַן אין שטאַל, אָנגעזאָטלט זײַן פֿערד, און אין דער הײסער נאַכט האָט זיך באַלד באַװיזן אַ שטויב אויף דעם זאַמדיקן װעג פֿון סאַוט-קאַראָלײַנאַ, װאָס האָט געפֿירט צום לאַגער פֿון דער רעװאָלוציאָנערער אַרמײ. אַכט און צװאַנציק מײַל איז ער אַזױ געלאָפֿן דורך אַלע געפֿאַרן. אַזױ רײַטנדיק האָט סאַלוואַדאָר געקלאַפּט אין דער טיר פֿון יעדן קאָלאָניסט און מיט אַ געשרײ געװאָרנט: — „די אינדיאַנער זײַנען באַפֿאַלן די קאָלאָניסטן. קאָלאָניסטן, צו אײַער געװער!” — האָט זיך געטראָגן זײַן געשרײ.

װען די אָפּטײלונג רעװאָלוציאָנערע סאָלדאַטן, אָנגעפֿירט פֿון מאַיאָר װיליאַמסאָן און סאַלוואַדאָר, האָט געמאַרשירט, האָבן שוין אױפֿן גאַנצן װעג אויף זײ געװאַרט קאָלאָניסטן מיט געװער אין די הענט און זײַנען צוזאַמען געגאַנגען קעגן די אינדיאַנער צו באַפֿרײַען די קאָלאָניע.

די שלאַכט איז געװען אַ ביטערע. די אינדיאַנער, אָנגעפֿירט פֿון ענגלענדער, זײַנען געװען זײער גוט באַװאָפֿנט און גוט צוגעגרײט.

עס איז געװען דער ערשטער אויגוסט פֿון יאָר 1776, װען אַ קויל פֿון אַן ענגלישן ביקס, געצילט פֿון אַן אינדיאַנישער האַנט,

האָט געטראָפֿן סאַלוואַדאָרן אויפֿן שלאַכטפֿעלד. סאַלוואַדאָר איז פֿאַרוואונדעט געוואָרן, אָבער ער איז אַרײַנגעפֿאַלן אין די הענט פֿון די אינדיאַנער, וואָס האָבן אים געסקאַלפּט.

ער האָט נאָך געלעבט ווען מאַיאָר וויליאַמסאָן האָט אים געפֿונען אויפֿן פֿעלד.

— „מאַיאָר" — האָט סאַלוואַדאָר געפֿרעגט — „ווי האַלט עס מיט דער שלאַכט?"

— „מיר האָבן געוואונען!" — האָט דער מאַיאָר געענטפֿערט

— „פֿאַרטריבן זײַנען די אינדיאַנער מיט די ענגלענדער, אונדזער קאָלאָניע איז פֿרײַ!"

— „סאַלוואַדאָר" — האָט דער מאַיאָר ווײַטער געזאָגט — „מיר האָבן געקראָגן איצט נאָך בעסערע נײַעס. ניט בלויז אונדזער קאָלאָניע איז פֿרײַ, נאָר אַלע קאָלאָניעס זײַנען פֿרײַ! און הער זיך אײַן, וואָס מען פּראָקלאַמירט אין פֿילאַדעלפֿיע:

„אַלע מענטשן זײַנען גלײַך, אַלע מענטשן האָבן דאָס זעלביקע רעכט אויף לעבן, פֿרײַהייט, רעכט און גליק אין לעבן".

סאַלוואַדאָר האָט אַ שמייכל געטאָן און איז אויסגעגאַנגען אויף די הענט פֿון דעם מאַיאָר וויליאַמסאָן.

ער איז געווען דער ערשטער ייִד וואָס האָט אַוועקגעגעבן זײַן לעבן אין דעם קאַמף פֿאַר דער באַפֿרײַאונג פֿון די קאָלאָניעס. ער איז אין גאַנצן אַלט געווען 29 יאָר. זײַן טויט האָט אַרויסגערופֿן גרויס טרויער בײַ די קאָלאָניסטן.

בנימין נאָנעס

געווען זײַנען דעמאָלט אין די קאָלאָניעס אַרום דרײַ טויזנט ייִדן. אַלע ייִדן האָבן זיך מיט לײַב און לעבן אַרײַנגעוואָרפֿן אין קאַמף צו באַפֿרײַען די קאָלאָניעס. ייִדן האָבן זייער גוט געוואוסט דעם טעם פֿון אונטערדריקונג און דעם גרויסן ווערט פֿון פֿרײַהייט. דערפֿאַר האָבן זיי זייערע פֿאַרמעגנס געגעבן און גרייט געווען זייערע לעבנס אײַנצושטעלן, כּדי די קאָלאָניעס זאָלן ווערן פֿרײַע שטאַטן.

עס זײַנען געווען ייִדישע סאָלדאַטן און עס זײַנען געווען ייִדישע אָפֿיצירן, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט אין יענע קאַמפֿן. איינעם

פֿון זיי וועלן מיר דאָ איצט דערמאָנען. געהייסן האָט ער בנימין נאָנעס.

געקומען איז ער, ווי לאַפֿאַיעט, פֿון פֿראַנקרייַך, און געקומען איז ער אויך, פּונקט ווי לאַפֿאַיעט, צו קעמפֿן, כּדי די קאָלאָניעס זאָלן זיך קענען באַפֿרייַען פֿון ענגלישן יאָך.

געווען איז ער נאָך גאָר אַ יונגער בחור, ווען צו אים האָט דער־גרייכט דער רוף פֿון די אַמעריקאַנער קאָלאָניעס, דער רוף נאָך הילף, דער רוף פֿון דעם שוואַכערן, וואָס קעמפֿט פֿאַר זייַן רעכט און פֿרייַהייט.

בנימין נאָנעס האָט פֿאַרלאָזן די אַקאַדעמיע, וואו ער איז געווען דער איינציקער ייִד, וואו ער האָט זיך געלערנט זייער גוט און די פּראָפֿעסאָרן האָבן געזאָגט, אַז ער וועט אויפֿוואַקסן אַ גרויסער געלערנטער.

ס׳האָט ניט געהאָלפֿן דאָס בעטן פֿון טאַטן און דאָס געוויין פֿון דער מאַמען. ער האָט דערקלערט, אַז ער האָט דערפֿילט אין זיך דעם רוף פֿון יענע אונטערדריקטע, וואָס קעמפֿן איצט פֿאַר זייער פֿרייַהייט, און זייַן אָרט איז איצט דאָרט מיט זיי אויף יענער זייַט ים — אין די אַמעריקאַנער קאָלאָניעס.

אין יאָר 1777 איז ער אָנגעקומען קיין פֿילאַדעלפֿיע און גלייַך וואָלונטירט אין דער רעוואָלוציאָנערער אַרמיי.

זייַן העלדישקייט האָט ער אַרויסגעוויזן ווען אים איז אויסגע־קומען צו באַטייליקן זיך אין די שלאַכטן לעבן סאַוואַנאַ. די שטאָט איז געווען באַלאַגערט און די קאַמפֿן זייַנען געווען שרעקלעכע. אין יענער שלאַכט זייַנען דערהרגעט געוואָרן די קאָמאַנדירן פֿון דער אַרמיי־אָפּטיילונג אין סאַוואַנאַ. די סאָלדאַטן זייַנען געבליבן אָן פֿירערס. דעמאָלט האָט זיך אַרויסגערוקט בנימין נאָנעס און האָט איבערגענומען די פֿירערשאַפֿט, און מערקווערדיק — די סאָלדאַטן האָבן דערזען אין אים אַן אויסגעצייכנטן קאָמאַנדיר און האָבן גע־קעמפֿט אונטער זיין פֿירערשאַפֿט און טאַקע געוואונען יענע שלאַכט קעגן די ענגלענדער.

ווען די נייַעס האָט דערגרייכט וואַשינגטאָנען, האָט ער אים גלייַך געשיקט אַ ספּעציעלן סערטיפֿיקאַט ווי אַן אָנערקענונג פֿאַר זייַן גרויסן אויפֿטו — און ער איז דערהויבן געוואָרן צום ראַנג פֿון אַ מאַיאָר אין דער אַרמיי.

אזוי האָט זיך בנימין נאָנעם אויסגעצייכנט אין נאָך אַנדערע שלאַכטן.

ס'איז כּדאַי צו באַמערקן, אַז בנימין נאָנעם איז געווען איינער פֿון יענע אָפֿיצירן, וואָס האָט אָנגעפֿירט די שלאַכט לעבן קעמדן, און ווען גענעראַל דעקאַלב איז אין יענער שלאַכט זייער שטאַרק פֿאַרוואונדעט געוואָרן, האָבן דרײַ אָפֿיצירן אַראָפּגעטראָגן דעם גע־נעראַל פֿון שלאַכטפֿעלד. זיי זײַנען געווען מאַיאָר בנימין נאָנעם, קאַפּיטאַן יעקבֿ דע לאַ מאָטאַ און קאַפּיטאַן יעקבֿ דעליאָן — אַלע דרײַ ייִדן.

אינטערעסאַנט איז, אַז איינער — אַ טאָרי — האָט דעמאָלט געזאָגט עפּנטלעך, אַז מ'טאָר זיך ניט פֿאַרלאָזן אויף בנימין נאָנעם, ווײַל ער איז אַ ייִד, דערצו נאָך אַן אָרעמער ייִד און אַ צו שטאַרקער אָנהענגער פֿון אַ רעפּובליק.

בנימין נאָנעם האָט אים געענטפֿערט אין אַן אָפֿענעם בריוו, וואָס איז געווען אָפּגעדרוקט אין דער „יונײַטעד סטייטס גאַזעט", וואו ער האָט געשריבן, אַז ס'איז אַלצדינג אמת אין וואָס דער טאָרי האָט אים באַשולדיקט. „איך גיב אַלץ צו, איך בין אַ ייִד, אַזוי זײַנען געווען אַבֿרהם, יצחק, יעקבֿ, משה, די נבֿיאים און אין אַזאַ געזעל־שאַפֿט פֿיל איך זיך זייער אָנגענעם און באַקוועם. איך בין אַן אָרע־מער ייִד, יאָ, ס'איז אמת, ווײַל איך האָב באַשלאָסן, אַז איך וועל לעבן בלויז פֿון דעם, וואָס איך וועל פֿאַרדינען דורך מײַן אַרבעט, דורך מײַן שוויים און פּראַצע. יאָ, איך בין אויך קעגן אַ קיניג און דערפֿאַר בין איך אַ זייער שטאַרקער אָנהענגער פֿון דער רעפּובליק".

די רעגירונג האָט אים געלאָזט וויסן, אַז זי וויל אים געבן אַ שטיק לאַנד ווי אַ באַלוינונג פֿאַר זײַן העלדישקייט אין דער מלחמה פֿאַר דער באַפֿרײַאונג פֿון די קאָלאָניעס. בנימין נאָנעם האָט זיך אָפּגעזאָגט צו נעמען דאָס לאַנד. ער האָט געענטפֿערט, אַז ער האָט געקעמפֿט כּדי מענטשן זאָלן לעבן פֿרײַ — און ניט פֿאַר קיין באַ־צאָלט. ווען ער זאָל נעמען דאָס לאַנד וועט עס מיינען, אַז ער קריגט באַצאָלט — און דאָס וויל ער ניט. ער איז טאַקע געשטאָרבן אַן אָרעמאַן.

חיים סאָלאָמאָן

דאָס איז געווען אין אָוונט, דעם 5טן אויגוסט, 1778. אַ קיל ווינטל האָט געבלאָזן פֿון האָדסאָן־ און איסט־ריווער און דערקוויקט די אײַנוואוינערס, וואָס זײַנען געזעסן לעבן זייערע הײַזער אויף די גאַסן פֿון ניו־יאָרק.

מיט אַ מאָל האָט זיך דערהערט אַ קלאַפּן פֿון אַ פּויק און ס'האָבן זיך באַוויזן פֿײַערן פֿון 2 פֿאַקלען. די אײַנוואוינערס האָבן זיך אין אײַלעניש אַ לאָז געטאָן צו זיך אין די הײַזער און זײַנען פֿאַר־שוואונדן פֿון גאַס. זיי האָבן געוואוסט, אַז דאָס פֿירט מען אַרעסטירטע וואָס קעמפֿן קעגן ענגלאַנד.

אַ סאָלדאַט מיט אַ פּויק איז געגאַנגען פֿאָרויס, הינטער אים צוויי סאָלדאַטן מיט פֿאַקלען, צוויי סאָלדאַטן מיט ביקסן, נאָך זיי אַן אַרעסטאַנט, די הענט געבונדן, און הינטער אים נאָך צוויי סאָל־דאַטן מיט ביקסן.

אַזוי פֿלעגט ענגלאַנד אָנשרעקן די אײַנוואוינערס נישט צו קעמפֿן קעגן איר.

דער אַרעסטירטער איז געווען דער ייִד חיים סאָלאָמאָן. מען האָט אים אַרײַנגעפֿירט אין דער טורמע, באַוואוסט מיטן נאָמען „פּראָוואָסט דזשעיל", וואו מען האָט געהאַלטן די ערגסטע פֿאַר־ברעכערס. דער אויפֿפּאַסער פֿון דער טורמע איז געווען וויליאַם קאַנניגהעם, אַ ברוטאַלער מענטש, וועמען די ענגלענדער אַליין האָבן אין 1791 אויפֿגעהאָנגען ווי אַ פֿאַרברעכער.

קאַנינגהעם האָט סאָלאָמאָנען אַ לאַנגע צײַט געלאָזט שטיין לעבן טיר. ענדלעך האָט ער זיך אָפּגערופֿן צו אים: — „ייִד, איצטער וועסטו זיך שוין פֿון מײַנע הענט נישט אַרויסדרייען!"

מען האָט סאָלאָמאָנען אַרײַנגעפֿירט אין אַ צעל, וואָס איז געווען געפּאַקט מיט אַרעסטירטע קעמפֿערס קעגן ענגלאַנד. סאָלאָמאָן האָט קוים געפֿונען אַ שטיקל אָרט פֿאַר זיך אין ווינקל פֿון ענגן צעל. ער האָט זיך געזעצט אויפֿן דיל און בײַ זיך געטראַכט צי וועט ער באַ־פֿרײַט ווערן פֿון דאַנען. אפֿשר וועט פּאַסירן ווידער אַ נס, ווי אין סעפּטעמבער, 1776, ווען מען האָט אים צום ערשטן מאָל אַרעסטירט און דער קאָמאַנדיר פֿון די „העסיענס" האָט פֿאַרלאַנגט, אַז מען זאָל אים באַפֿרײַען און אים באַשטימען ווי אַן איבערזעצער. ער, סאָ־

לאַמאַן, האָט געקאַנט אַ סך שפּראַכן און ער האָט געקאַנט איבערזעצן פֿון דײַטש אויף ענגליש.

ער האָט געטראַכט וועגן זײַן פֿרוי, רחל, און זײַן זון, וואָס איז בלויז איין חודש אַלט, צי וועט ער זיי נאָך אַ מאָל זען; צי וועט ער זען אַ באַפֿרײַטע און זעלבשטענדיקע אַמעריקע. ענגלאַנד איז דאָך אַזוי שטאַרק. אירע צען טויזנט אייגענע סאָלדאַטן און די 20 טויזנט געדונגענע סאָלדאַטן פֿון אייראָפּע זײַנען דערפֿאַרענע און געלערנטע אין מלחמה-פֿירונג, זיי האָבן אַ סך געווער און גענוג שפּײַז; דער ענגלישער פּלאַט איז דער הערשער אויף די ימען און ער פֿאַרשטעלט דעם וועג צו די אַמעריקאַנער האַפֿנס. צי וועלן קאָנען די וואָלונטירן מוטיקע אַמעריקאַנער בחורים געווינען קעגן זיי די מלחמה? „ווער ווייס" — האָט ער געטראַכט — „עס פּאַסירן וואונדער, בפֿרט ווען מען קעמפֿט פֿאַר פֿרײַהייט און רעכט. אָט האָבן די חשמונאים געקעמפֿט און באַזיגט אַ שטאַרקע אַרמיי".

מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָט דער קריגס-געריכט אים גע־פֿונען שולדיק, אַז ער האָט געהאָלפֿן אַמעריקאַנער מלחמה-געפֿאַנ־גענע צו אַנטלויפֿן; אַז ער איז אַן אַמעריקאַנער שפּיאָן; אַז ער שטייט אין פֿאַרבינדונג מיט דער קאָנטינענטאַלער אַרמיי; אַז ער האָט אויף וואַשינגטאָנס באַפֿעל געוואָלט פֿאַרברענען די ענגלישע פֿלאָטע אין ניו-יאָרקער האַפֿן. מען האָט אים פֿאַרמשפּט צום טויט דורך הענגען, פֿאַר טאָג, דעם 11טן אויגוסט, 1778. מען האָט אים פֿאַרשפּאַרט אין אַ קליינעם צעל, וואו ער האָט געוואַרט אויפֿן טויט.

ליגנדיק אויפֿן קאַלטן, שטיינערנעם דיל, בײַ נאַכט, האָט ער מיט אַ מאָל דערהערט ווי מען רעדט דײַטש. ער האָט פֿאַרשטאַנען אַז די „העסיענס" נעמען איבער די וואַך. ווען דער „העסיען"-וועכ־טער איז געבליבן אַליין, האָט חיים סאָלאָמאָן זיך צוגערוקט נאָענט צו דעם טירל פֿון צימער און אין דער אָפּשפּיגלונג פֿון דער לבֿנה־ליכט האָט ער דערזען פֿאַר זיך אַ גוטמוטיקן, פּויערשן פּנים. ווע־מען דער פֿירשט פֿון די „העסיענס" האָט פֿאַרדונגען צו די ענגלענ־דער. שטיל האָט סאָלאָמאָן גענומען רעדן צום סאָלדאַט. דער „העסיען" איז אויפֿגעציטערט געוואָרן, ווען ער האָט פּלוצעם אין דער שטילקייט פֿון דער נאַכט דערהערט ווי עמעצער רעדט אין זײַן שפּראַך, אין דײַטש:

— „גרויס און ברייט איז אַמעריקע. אַנטלויף צו די אַמעריקאַ־

נער. וואַשינגטאָן וועט דיר געבן 100 אַקער לאַנד. דו וועסט אַקערן און זייען דיין אייגן לאַנד און ניט זיין מער קיין לייב-קנעכט ביי דיין פירשט. דו וועסט דאָ חתונה האָבן און לעבן אַ פריי לעבן אין אַ פריי לאַנד".

ביים זונאויפגאַנג, ווען די ענגלענדער זיינען געקומען הענגען סאַלאָמאָנען, האָבן זיי ניט געפונען — ניט דעם וועכטער און ניט דעם אַרעסטאַנט. סאַלאָמאָן איז אַנטלאָפן קיין ניו-דזשוירזי און פון דאָרט קיין פילאַדעלפיע, דער הויפּט-צענטער פון קאַמף פאַר דער באַפרייאונג פון די קאָלאָניעס.

ווער איז געווען חיים סאָלאָמאָן?

חיים סאָלאָמאָן איז געווען אַ פוילישער ייד, וואָס האָט איינגעשטעלט זיין לעבן און האָט אַוועקגעגעבן זיין גרויסן פאַרמעגן צו העלפן באַפרייען די דרייצן קאָלאָניעס פון ענגלישן יאָך.

ער איז געבאָרן געוואָרן אין יאָר 1740 אין ליסאַ, פוילן, ביי אָרעמע עלטערן. ער איז אַוועק פון פוילן קיין האָלאַנד, ווען ער איז נאָך געווען אַ יונגער בחור, ווייל ער האָט געהערט אַז אין האָלאַנד איז דאָ רעליגיעזע פרייהייט פאַר אַלעמען. פון האָלאַנד איז ער אַוועק קיין ענגלאַנד, וואו ער האָט זיך אויסגעלערנט די ענגלישע שפּראַך. אין יאָר 1772 איז ער געקומען קיין אַמעריקע. דעם 6טן יולי, 1776, האָט ער חתונה געהאַט מיט רחל פראַנק, די טאָכטער פון אַן אָנגעזעענער יידישער משפּחה אין ניו-יאָרק, וואָס האָט געשטאַמט פון מאַראַנען.

אַ קענער פון אַ סך שפּראַכן, האָט ער געפירט האַנדל אין ניו-יאָרק און איז גיך רייך געוואָרן. ער האָט זיך אויך אָנגעשלאָסן אין דער אָרגאַניזאַציע פון קעמפערס קעגן ענגלאַנד: „סאַנס אָוו ליבערטי" (די זין פון פרייהייט). ער האָט אָפּגעגעבן זיין צייט און איינגעשטעלט זיין לעבן צו העלפן אינעם קאַמף צו באַפרייען אַמעריקע.

ווען ער איז אַנטלאָפן פון ניו-יאָרק און געקומען קיין פילאַדעלפיע, איז ער געווען זייער אָרעם. עס האָט אָבער לאַנג ניט געדויערט און ער איז געוואָרן באַוואוסט ווי אַ רייכער און אָנגעזעענער מענטש אין שטאָט. ער איז געווען דער פינאַנץ-פאַרטרעטער פון די רעגירונגען פון האָלאַנד און פראַנקרייך, און ער איז אויך געוואָרן

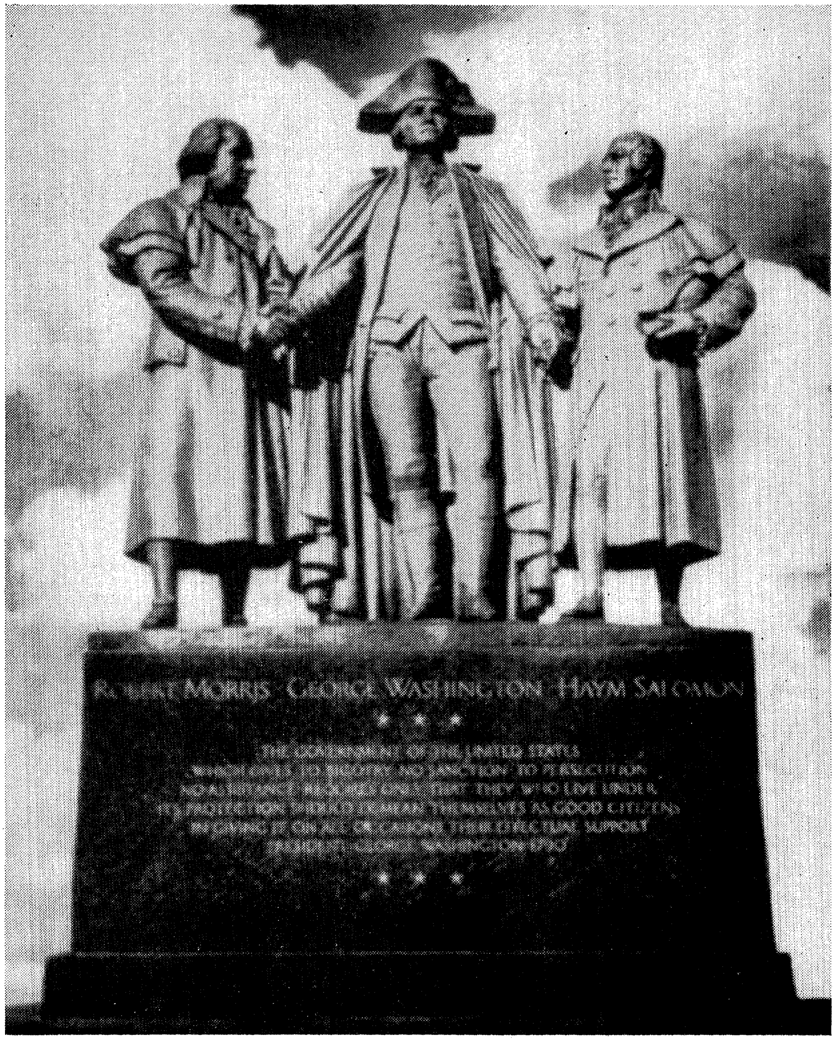

דער חיים סאָלאָמאָן־מאָנומענט אין שיקאַגאָ

רעכטס: חיים סאָלאָמאָן, אין מיטן: דזשאָרדזש וואַשינגטאָן,
לינקס: ראָבערט מאָריס.

דער געטרייַער מיטאַרבעטער פֿון ראָבערט מאָרים, קאַסירער פֿון דעם קאָנטינענטאַלן קאָנגרעס, צו שאַפֿן די פֿאָנדן פֿאַר דער רע־וואָלוציאָנערער אַרמיי.

מער ווי הונדערט מאָל ווערט סאָלאָמאָנס נאָמען דערמאָנט אין טאָגבוך פֿון ראָבערט מאָרים ווי דער יעניקער, וואָס האָט געהאָלפֿן שאַפֿן פֿאָנדן צו באַזייַטיקן די גרויסע עקאָנאָמישע שוועריקייטן פֿון דער רעוואָלוציאָנערער אַרמיי.

עס ווערט דערציילט, אַז איין מאָל, יום־כּיפּור בייַ טאָג, ווען אַלע ייִדן זייַנען געשטאַנען און געדאַוונט, איז אָנגעקומען אַ ספּע־ציעלער שליח פֿון ראָבערט מאָרים צו סאָלאָמאָנען, אים אַרויסצע־רופֿן פֿון שול און געלאָזט וויסן, אַז די רעוואָלוציאָנערע אַרמיי מוז גלייַך האָבן 20 טויזנט דאָלאַר, אויב ניט איז זי אין גרויס געפֿאַר. ניט געקוקט אויף דעם וואָס עס איז געווען יום־כּיפּור, האָט ער צווישן די ייִדן צונויפֿגעקליבן די סומע געלט און עס איבערגעשיקט צו ראָבערט מאָרים.

ער האָט פֿאַר דער רעוואָלוציע אַוועקגעגעבן זייַן גאַנצן פֿאַר־מעגן און געשאַפֿן גרויסע סומעס געלט אויך פֿון אַנדערע קוואַלן. ער האָט אויסגעבאָרגט געלט און געהאָלפֿן אויסהאַלטן דעלעגאַטן צום קאָנטינענטאַלן קאָנגרעס אין פֿילאַדעלפֿיע. איינער פֿון זיי איז געווען דער שפּעטערער פּרעזידענט פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן, דזשיימס מעדיסאָן, וואָס האָט געשריבן, אַז אַ דאַנק דער פֿינאַנציעלער הילף פֿון דעם ייִדישן פֿרייַנד, חיים סאָלאָמאָן, האָט ער געקאָנט זייַן אין פֿילאַדעלפֿיע און זיך באַטייליקן אין די פֿאַרהאַנדלונגען פֿון קאָנגרעס.

אין דער זעלביקער צייַט איז אויך חיים סאָלאָמאָן געווען טעטיק אין דער ייִדישער קהילה פֿון פֿילאַדעלפֿיע. ער האָט בייַגעשטייַערט איבער 300 פֿונט, כּדי צו קאָנען בויען די ערשטע סינאַגאָגע אין שטאָט. ער האָט אויך באַשטעלט אַ ספֿר־תּורה פֿון אייראָפּע און אַרייַנגעפֿירט זי אין דער דאָרטיקער שול.

ער איז אויך געווען איינער פֿון די פּראָמינענטע מענטשן אין פֿילאַדעלפֿיע וואָס האָבן אין 1783 געפֿאָדערט, אַז מען זאָל אָפּ־שאַפֿן דעם פּונקט אין דער קאָנסטיטוציע, אַז באַאַמטע דאַרפֿן שווערן מיט אַ קריסטלעכער שבֿועה. דאָס האָט געפֿירט דערצו, אַז ייִדן

האָבן ניט געקאָנט אָננעמען קיין אַמט. שפּעטער איז דער פּונקט אָפּגעשאַפט געוואָרן.

ער האָט אויך נישט פאַרגעסן זײַן משפּחה אין פּוילן. ער האָט זיי געשיקט געלט דורך אַ סוחר פון אַמסטערדאַם. אויך פלעגט ער זיך דורכשרײַבן מיט זיי אין יידיש.

אין פרילינג פון יאָר 1784 האָט ער געקויפט אַ הויז אין ניו־יאָרק, אויף וואָל- און פּוירל־גאַסן. ער האָט דעמאָלט אויך געשיקט מתּנות צו זײַנע עלטערן און קרובים אין פּוילן. ער איז אָבער געווען קראַנק. קראַנק איז ער געוואָרן זײַענדיק אַן ענגלישער אַרעסטאַנט, וואו ער איז געוואָרן באַהאַנדלט אויף אַ ברוטאַלן אופן.

ער האָט ניט באַוויזן זיך אַריבערצוקלײַבן אין זײַן נײַער הויז, ווײַל אין יאַנואַר 1785 איז ער געשטאָרבן אין פילאַדעלפיע אין עלטער פון 45 יאָר, איבערלאָזנדיק אַ יונגע אַלמנה מיט פיר קליינע קינדער. ער האָט פאַר זיי קיין פאַרמעגן ניט איבערגעלאָזן, ווײַל זײַן גאַנץ פאַרמעגן און זײַן לעבן האָט ער אַוועקגעגעבן פאַר דער באַפרײַאונג פון די דרײַצן קאָלאָניעס, וואָס ער האָט נאָך דער־לעבט צו זען ווי דרײַצן פרײַע שטאַטן.

דער אײַנפלוס פון תּנך אויף דער אַמעריקאַנער רעוואָלוציע

אין דער צײַט פון דער רעוואָלוציע קעגן ענגלאַנד האָבן זיך דאָ געפונען מענטשן וואָס האָבן געטענהט, אַז מען טאָר ניט פירן קיין קאַמף קעגן דעם ענגלישן קיניג, ווײַל אַ קיניג האָט געקראָגן זײַן רעכט פון גאָט, דעריבער איז די קיניגלעכע פּערזאָן און זײַן מאַכט הייליק.

קעגן די טענות איז אַרויסגעטראָטן דער גלח סעמועל לאַנגדאָן, פּרעזידענט פון האַרוואַרד קאָלעדזש אין יאָר 1775. ער האָט אויף אַ גרויסער פאַרזאַמלונג אַזוי געזאָגט:

„די יידישע רעגירונג און געזעצן אין דער אַלטער צײַט זײַנען געווען געבויט לויט דער ערשטער קאָנסטיטוציע, דער תּורה, וואָס איז געוואָרן הייליק און אָנערקענט פון אַלעמען. זי האָט באַשטימט דווקא אַ ציווילע רעגירונג און אויף אַ דעמאָקראַטישן אופן.

„זאָל קיינער ניט קומען און אונדז דערציילן, אַז אַ קיניג האָט הייליקע רעכט נאָך פֿון גאָר אַלטע צײַטן. דאָס איז ניט אמת.

„די תורה איז אין דער אמתן געווען קעגן אַ קיניג. שמואל איז געווען קעגן אַ קיניג, און ווען ער האָט שוין נאָכגעגעבן און אויסגעקליבן אַ קיניג, האָט ער עס באַטראַכט ווי אַ זינד קעגן גאָט, אַן עבֿירה צו האָבן אַ קיניג אין לאַנד.

„די ייִדישע געזעצן וואָס זײַנען געשאַפֿן געוואָרן אָן אַ קיניג מעגן ווערן מוסטער-געזעצן, וואָס דאַרפֿן און קענען ווערן אײַנגעפֿירט בײַ אונדז. די ייִדן האָבן געוויזן, אַז מען קען שאַפֿן גוטע געזעצן און האָבן אַ גוטע רעגירונג אָן אַ קיניג".

ווען די קאָלאָניעס זײַנען געוואָרן פֿרײַ און געשאַפֿן די פֿאַראייניקטע שטאַטן, האָט די רעגירונג דעמאָלט באַשטימט, אַז טאָמאַס דזשעפֿערסאָן, דזשאָן אַדאַמס און בענדזשאַמין פֿרענקלין זאָלן אויסאַרבעטן די פֿאָרעם פֿון אַן אָפֿיציעלן זיגל פֿאַר די שטאַטן.

זיי האָבן רעקאָמענדירט, אַז דער גרויסער זיגל פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן זאָל פֿאָרשטעלן אַזאַ בילד:

פּרעה זיצט אין אַן אָפֿענער קאַרעטע, אַ קרוין אויף זײַן קאָפּ, און אַ שווערד אין האַנט, און יאָגט זיך נאָך די ייִדן בײַם רויטן ים. בײַם ברעג שטייט משה, פֿון זײַן קאָפּ שײַנען ליכטיקע שטראַלן, ער האַלט די האַנט אויסגעשטרעקט איבערן ים און ווײַזט די ייִדן ווי זיך צו באַפֿרײַען פֿון פּרעהס קנעכטשאַפֿט.

אין יאָר 1790 האָט פּאַסירט, אַז אַ סענאַטאָר פֿון ניו-ענגלאַנד איז אין סענאַט אַרויסגעטראָטן קעגן אימיגראַנטן. קעגן אים איז אַרויסגעטראָטן אַ סענאַטאָר פֿון פּענסילווייניע, מיטן נאָמען מעקלעי, וואָס האָט דערבײַ געלייענט די פּסוקים פֿון דער תורה:

„זאָלסט ליב האָבן דעם פֿרעמדן, וואָס איז צווישן דיר. דעם פֿרעמדן וואָס איז צווישן דיר זאָלסטו באַטראַכטן ווי אַן אײַנגעבוירענעם צווישן דיר, און דו זאָלסט אים ליב האָבן ווי זיך אַליין, ווײַל אַ פֿרעמדער ביסטו געווען אין מצרים".

„מיר מעגן זיך לערנען פֿון דער תורה ווי זי האָט געלערנט די ייִדן ליבשאַפֿט צו אַ פֿרעמדן, צום אימיגראַנט, וואָס איז געקומען זיך באַזעצן אין ייִדישן לאַנד. מיר, פּענסילווייניער, גלייבן און פֿירן זיך אויף ווי מיר גלייבן, אַז גאָט האָט באַשאַפֿן אַלע מענטשן אויף דער וועלט מיטן זעלביקן רעכט און זעלביקן בלוט".

דזשאָרדזש וואַשינגטאָן

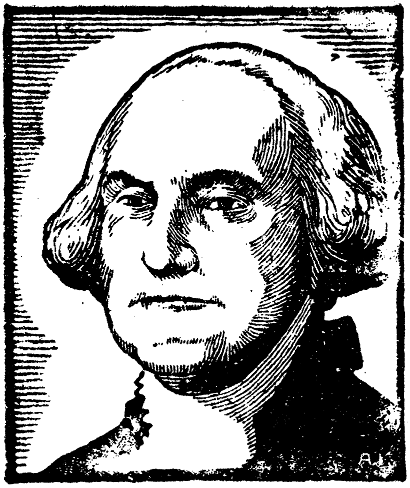

דזשאָרדזש וואַשינגטאָן און די ייִדן פֿון ניו־יאָרק

עס איז געווען אין אַ הייסן טאָג אין אויגוסט 1776. פֿון אַלע עקן שטאָט האָבן זיך ייִדן געקליבן אין דער קליינער שול אויף מיל־גאַס.

דער טאָג איז געווען זייער אַ הייסער. די שטיינער פֿון ברוק זײַנען געווען אַזוי אָנגעגליט, אַז זיי האָבן געברענט די פֿיס, וואָס האָבן אויף זיי געטראָטן. אַפֿילו די וואַסערן פֿון די ביידע טײַכן, וואָס האָבן זיך באַגעגנט ניט ווײַט פֿון מיל־גאַס, האָבן ניט געקענט קלענער מאַכן די היץ.

געווען איז עס ניט קיין שבת און ניט קיין יום־טובֿ, ווען ייִדן גייען געוויינטלעך אין שול, נאָר דווקא אַ וואָכעדיקער טאָג. און דאָך זײַנען אַלע געגאַנגען אין שול. געגאַנגען זײַנען אַלע, מאַן און פֿרוי, יונג און אַלט. געגאַנגען איז מען מיט ערנסטע פּנימער.

דאָס האָט דער יונגער רבֿ גרשם מענדעס סעיִשאַס גערופֿן ייִדן זיך דורכצורעדן מיט זיי אין טאָג פֿון קריזיס.

עס האָט ניט לאַנג געדויערט און די שול איז געוואָרן פֿול מיט ייִדן. אויף דער בימה איז אַרויף דער 31־יאָריקער רבֿ. אַ טויטע

שטילקייט האָט געהערשט אין שול. אַלעמענס אויגן זיַינען געווען געווענדט צו דער בימה, וואו עס איז געשטאַנען דער יונגער רבֿ.

אַ מינוט איז דער רבֿ געשטאַנען שטיל און האָט באַטראַכט דעם עולם. אָבער באַלד האָט זיך דערהערט איבער דער שול אַ האַרציקע שטים. דאָס האָט דער רבֿ אָנגעהויבן רעדן:

— „ייִדן, מיר האָבן זיך דאָ צונויפֿגעקליבן אין זייער אַן ערנ־סטער צייַט. אַ צייַט, וואָס דאַרף באַשטימען דעם גורל פֿון מענטשן, וואָס האָבן ליב פֿרייַהייט, וואָס ווילן גערעכטיקייט און זעלבשטענ־דיקייט. איר הערט פֿון וויַיטן די דונערן? דאָס זיַינען די ענגלישע האַרמאַטן. די ענגלישע אַרמיי דערנעענטערט זיך צו ניו־יאָרק. עס קען זיַין, אַז דער שונא זאָל מאָרגן פֿאַרנעמען די שטאָט. וואָס דאַרפֿן מיר, ייִדן, איצט טאָן? מיר זיַינען ניט קיין סך איצט אין די קאָלאָניעס, אפֿשר צוויי טויזנט, און אפֿשר דרייַ טויזנט. אָבער ייִדישער מוט האָט שוין אַ שם. די ייִדישע מיליטערישע בריגאַדע פֿון סאַוט־קאַראָליַינאַ, געפֿירט פֿון יעקבֿ קאָהען, וואַרפֿט אָן אַ שרעק אויף דעם שונא.

„זיכער האָט איר געהערט פֿון בנימין נאָנעס, דעם ייִדישן אָפֿי־ציר פֿון לאַפֿאַיעטן, וואָס צייכנט זיך אויס אין די קאַמפֿן. איר ווייסט אויך פֿון קוירנעל בוש, און איַיזיקס, און פֿראַנקס, און צענ־דליגער אַנדערע ייִדישע אָפֿיצירן און הונדערטער ייִדישע סאָלדאַטן אין וואַשינגטאָנס אַרמיי.

„אָט האָבן מיר זיך היַינט דערוואוסט די טרויעריקע ניַיעס וועגן די צוויי ייִדישע רעוואָלוציאָנערע פֿירערס פֿון די דרום־שטאַטן. דער ייִד סאַלוואַדאָר, איינער פֿון די פֿירערס פֿון דעם רעוואָלוציאָנערן קאָ־מיטעט פֿון סאַוט־קאַראָליַינאַ, איז דערהרגעט געוואָרן פֿון די ענג־לענדער, און מרדכי שעפֿטל, דער פּראָוויאַנט־גענעראַל פֿון דער רעוואָלוציאָנערער אַרמיי אין דער סאַוט, איז געפֿאַנגען געוואָרן פֿון די ענגלענדער. זיכער ווייסט איר אַלע וואָס אונדזער חיים סאָלאָמאָן טוט דאָ צו העלפֿן שאַפֿן די פֿאָנדן פֿאַר דער אַרמיי, וואָס פֿירט דעם קאַמף פֿאַר דער באַפֿרייַאונג פֿון די קאָלאָניעס. אָבער וואָס טוען מיר?

„איר הערט? דער דונער פֿון די האַרמאַטן ווערט העכער. דאָס הייסט, אַז דער שונא דערנעענטערט זיך צו דער שטאָט. און מיר?

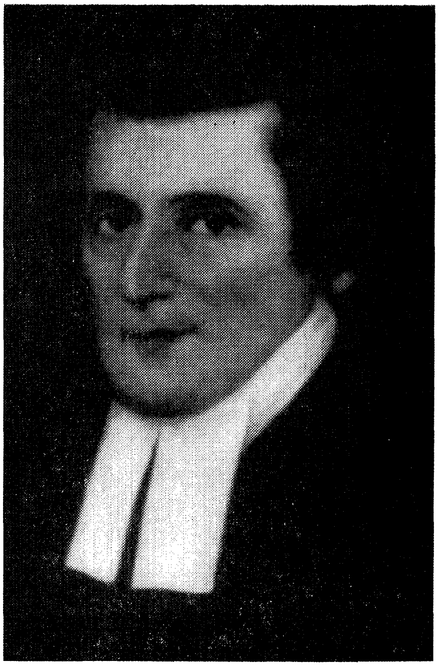

דער רבֿ
גרשם מענדעס סעישאַס

וועלן מיר בלייַבן אין שטאָט און אויפֿנעמען דעם שׂונא? זאָלן מיר בלייַבן אין שטאָט און געבן שפּייַז דעם שׂונא? ניין!"

דער רבֿ האָט געענדיקט רעדן, אָבער דער עולם אין שול איז געבליבן שטיל. אַלעמענס אויגן זייַנען נאָך אַלץ געווען געווענדט צו דער בימה. מען האָט געוואַרט אויף אַן ענטפֿער אויף דער פֿראַגע, וואָס יעדערער האָט זיך געשטעלט: וואָס זאָלן מיר טאָן?

— "ייִדן!" — האָט זיך ווידער דערהערט דעם רבֿס שטים — "ייִדן, עס איז אונדזער חובֿ ווי ייִדן, ווי אָנהענגערס פֿון פֿרייַהייט, ווי קינדער פֿון די חשמונאים, אַוועקצוגיין פֿון שטאָט, צו פֿאַרלאָזן אונדזערע היימען, אונדזער גוטס, און יעדער איינער וואָס קען נאָר האַלטן געווער אין האַנט — זאָל זיך שלאָגן קעגן שׂונא, און די וואָס קענען עס ניט — זאָלן ניט בלייַבן, זאָלן אַוועק און מיט גאָרניט העלפֿן דעם שׂונא".

מיט אַ מאָל איז דער רבֿ אַראָפּ פֿון דער בימה, צוגעגאַנגען צום אָרון-קודש, געגעבן אַ צי דעם פּרוכת און אַרויסגענומען די ספֿר-תּורה. דער עולם האָט זיך אַ וויג געטאָן. וואָס גייט דאָ דער רבֿ טאָן?

— „יִדן!“ — האָט דער רבֿ אַ געשריי געטאָן — „איך וועל ניט לאָזן די תּורה זאָל פֿאַרשוועכט ווערן, ווען די ענגלענדער וועלן אַריבערטרעטן די שוועל פֿון דער שול. יִדן, איך נעם די תּורה אויף מײַנע הענט און גיי אַוועק פֿון שטאָט. ווער עס איז פֿאַר פֿרײַהייט, גערעכטיקייט און זעלבשטענדיקייט זאָל גיין מיט מיר!“

מיט גרויס פֿאַרוואונדערונג האָבן די סאָלדאַטן געזען ווי צו גענעראַל וואַשינגטאָנס לאַגער דערנעענטערט זיך אַ מערקווערדיקע פּראָצעסיע. פֿאָרויס גייט איינער אָנגעטאָן אין אַ טלית מיט אַ ספֿר־תּורה אויף די הענט, און נאָך אים גייען אַ סך יִדן.

וואַשינגטאָן האָט זיי אויפֿגענומען.

— גענעראַל“ — האָט דער רבֿ סעישאַס געזאָגט — „פֿאַר אײַך שטייען אַלע יִדן פֿון ניו־יאָרק. מיר האָבן פֿאַרלאָזן אונדזערע היימען און מיר זײַנען אַלע געקומען העלפֿן דעם קאַמף פֿאַר פֿרײַהייט. זאָגט אונדז וואָס מיר קענען טאָן און מיר וועלן עס טאָן“.

וואַשינגטאָן איז געווען זייער גערירט פֿון דער סצענע און האָט געזאָגט:

— „יִדן, אײַער הילף, אײַער פּאַטריאָטיזם און לאָיאַליטעט צו דער רעוואָלוציאָנערער אַרמיי איז בײַ אונדז זייער הויך אָפּגעשאַצט. איך בין זיכער, אַז ווען מיר וועלן אויסקעמפֿן אונדזער זעלבשטענדיקייט, וועלן די יִדן אַלע מאָל זײַן אונדזערע מיטבירגער און פֿרײַנד“.

* * *

עס איז געקומען דער דרײַסיקסטער אַפּריל, 1789. עס איז געווען אַ שיינער זוניקער דאָנערשטיק אין ניו־יאָרק. די שטאָט האָט געיובֿלט. עס איז אַ גרויסער יום־טובֿ געווען אין שטאָט. די דרײַסיק טויזנט אײַנוואוינערס פֿון ניו־יאָרק מיט נאָך עטלעכע טויזנט פֿון אַנדערע שטאָטן האָבן אָנגעפּילט אַלע גאַסן אַרום בראָד־ און וואָל־גאַסן, צו זען ווי אַזוי גענעראַל דזשאָרדזש וואַשינגטאָן ווערט אײַנגעשוואוירן ווי דער ערשטער פּרעזידענט פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן.

אויף דער ברייטער פּלאַטפֿאָרם איז לעבן דזשאָרדזש וואַשינגטאָן געשטאַנען דער רבֿ גרשם מענדעס סעישאַס, וואָס איז פֿאַרבעטן געוואָרן צו דער צערעמאָניע ווי אַ פּערזענלעכער פֿרײַנד פֿון וואַ־

שינגטאָנען און אויך ווי איינער פֿון די גײַסטלעכע וואָס דאַרפֿן אײַנ־שווערן דעם פּרעזידענט.

נאָך דער צערעמאָניע האָט וואַשינגטאָן זיך אַ קער געטאָן צום רבֿ סעישאַס און האָט געזאָגט:

— „גיט איבער אין מײַן נאָמען צו די קינדער פֿון אַבֿרהם וואָס לעבן דאָ אין לאַנד, אַז זיי זאָלן געניסן רעכט, פֿאַרגעניגן און פֿרײַ־הייט ווי אַלע אַנדערע בירגער פֿון לאַנד. זאָל יעדערער זיצן פֿרידלעך אונטער זײַן ווײַנשטאָק און אונטער זײַן פֿײַגנבוים, און עס זאָל ניט זײַן קיינער וואָס זאָל אים שרעקן".

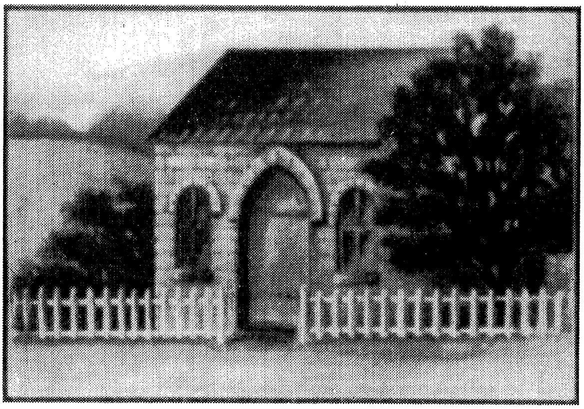

די ערשטע שול
אין
צפֿון־אַמעריקע

פֿײַערונג לכּבֿוד דזשאָרדזש וואַשינגטאָנס בריוו צו די ייִדן אין ניופּאָרט

אין יאָר 1949, איז אין ניופּאָרט, ראָוד־אײַלאַנד, פֿאָרגעקומען אַ זייער אינטערעסאַנטע און וויכטיקע פֿאַרזאַמלונג צו פֿײַערן דעם 160־יאָריקן יובּיליי פֿון אַ בריוו.

דאָס איז געווען לכּבֿוד אַ בריוו, וואָס דזשאָרדזש וואַשינגטאָן האָט געשיקט צו די ייִדן פֿון ניופּאָרט, ווען ער איז געוואָרן דער ערשטער פּרעזידענט פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן, אין יאָר 1789.

אין יענעם בריוו האָט וואַשינגטאָן געשריבן: „די בירגער פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן מעגן זײַן שטאָלץ פֿאַרן געבן דער וועלט אַ בײַשפּיל פֿון טאָלעראַנץ און פֿון ליבעראַלע באַציאונגען צו אַלע בירגער אָן אונטערשייד פֿון גלויבן. די רעגירונג פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן וועט קיין מאָל ניט שטיצן און העלפֿן יענע, וואָס זוכן צו פֿאַרשפּרייטן רעליגיעזן־ און ראַסן־האַס".

„זאָלן די קינדער פֿון אַבֿרהם, וואָס וואוינען דאָ אין לאַנד, געניסן דאָס זעלביקע רעכט, ווי אַלע אײַנוואוינערס, און זאָל יעדערער לעבן זיכער און צופֿרידן אונטער זײַן ווײַנשטאָק און פֿײַגנבוים, און עס זאָל ניט זײַן קיינער אין לאַנד, וואָס זאָל אים שרעקן".

אַזאַ בריוו איז זיכער ווערט צו ווערן דערמאָנט און געפֿײַערט. ס'איז אָבער כּדאַי צו דערמאָנען, אַז די פֿײַערונג איז פֿאָרגעקומען אין דער באַרימטער טוראָ־שול, וואָס איז אין מערץ 1946 דערקלערט געוואָרן פֿון דער אַמעריקאַנער רעגירונג ווי אַ נאַציאָנאַלע היסטאָרישע הייליקטום פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן.

אין יאָר 1790 איז וואַשינגטאָן געקומען קיין ניו־פּאָרט און האָט אויך באַזוכט די טוראָ־סינאַגאָגע, וואו ער איז אויפֿגענומען געוואָרן פֿון די ייִדן מיט גרויס פֿאַראַד.

To the Hebrew Congregation in Newport
Rhode Island.

Gentlemen.

While I receive, with much satisfaction, your Address replete with expressions of affection and esteem; I rejoice in the opportunity of assuring you, that I shall always retain a grateful remembrance of the cordial welcome I experienced in my visit to Newport, from all classes of Citizens.

The reflection on the days of difficulty and danger which are past is rendered the more sweet, from a consciousness that they are succeeded by days of uncommon prosperity and security. If we have wisdom to make the best use of the advantages with which we are now favored, we cannot fail, under the just administration of a good Government, to become a great and a happy people.

The Citizens of the United States of America have a right to applaud themselves for having given to mankind examples of an enlarged and liberal policy: a policy worthy of imitation. All possess alike liberty of conscience and immunities of citizenship. It is now no more that toleration is spoken of, as if it was by the indulgence of one class of people, that another enjoyed the exercise of their inherent natural rights. For happily the Government of the United States, which gives to bigotry no sanction, to persecution no assistance requires only that they who live under its protection should demean themselves as good citizens, in giving it on all occasions their effectual support.

It would be inconsistent with the frankness of my character not to avow that I am pleased with your favorable opinion of my administration, and fervent wishes for my felicity. May the Children of the Stock of Abraham, who dwell in this land, continue to merit and enjoy the good will of the other Inhabitants; while every one shall sit in safety under his own vine and figtree, and there shall be none to make him afraid. May the father of all mercies scatter light and not darkness in our paths, and make us all in our several vocations useful here, and in his own due time and way everlastingly happy.

G. Washington

דער בריוו פון דזשאָרדזש וואַשינגטאָן
צו די יידן אין ניופאָרט.

אוריה פּ. לעווי

אין דער מלחמה פון 1812 קעגן ענגלאַנד, אָדער ווי עס איז בעסער באַקאַנט — די מלחמה פון אַמעריקע פאַר פולער אומאָפּהענגיקייט פון ענגלאַנד — האָבן אויך אָנטייל גענומען יידן.

מען האָט צווישן די סאָלדאַטן און אָפיצערן געקאָנט זען די קינדער און אייניקלעך פון יענע יידן, וואָס האָבן געקעמפט קעגן ענגלאַנד פאַר דער באַפרייאונג פון די אַמעריקאַנער קאָלאָניעס. צווישן זיי זיינען געווען די קינדער פון שעפּטאַל פון דזשאָרדזשיאַ, דער זון פון חיים סאָלאָמאָן, די אוראייניקלעך פון אָשר לעווי, וואָס זיינען געווען אָפיצערן אין דער אַרמיי.

צווישן די סאָלדאַטן, וואָס האָבן געקעמפט קעגן ענגלאַנד, איז אין דער פעסטונג, וואו עס איז געשריבן געוואָרן דער אַמעריקאַנער הימן „די סטאַר ספּענגלד בענער", זיינען אויך געווען דרייסיק יידישע סאָלדאַטן.

אין דער אַרמיי פון יענער צייט זיינען געווען איין סאָלדאַט אויף יעדע טויזנט ניט-יידישע איינוואוינערס. אין דער זעלביקער צייט איז געווען איין יידישער סאָלדאַט אויף יעדע הונדערט יידישע איינוואוינערס.

צווישן די אָפיצערן, וואָס האָבן זיך שטאַרק אויסגעצייכנט אין יענע שלאַכטן זיינען געווען קאַפּיטאַן מרדכי מייערס און מאיר אַברהם מאָטיאַס, און דער ייד פון פראַנצייזישן אָפּשטאַם, דזשאָן אָדראַנאָ. באַזונדערס באַרימט איז געוואָרן אין יענער צייט אוריה פּ. לעווי, געבאָרן אין פילאַדעלפיע אין יאָר 1792, וואָס האָט דערגרייכט דעם העכסטן ראַנג אין דער אַמעריקאַנער „נייווי" פון יענער צייט.

ווען אוריה פּ. לעווי איז אַלט געווען עלף יאָר, איז ער געוואָרן אַ שיק-יינגל אויף אַ שיף. ער האָט באַדינט דעם קאַפּיטאַן און די מאַנשאַפט אויף דער שיף. אין עלטער פון פערצן יאָר איז ער שוין געווען אַ פולשטענדיקער מאַטראָס. ווען ער איז אַלט געוואָרן אַכצן יאָר, האָט ער גענומען אַ קורס אין דער אַמעריקאַנער פלאָטןשול אין פילאַדעלפיע. און אין עלטער פון צוואַנציק יאָר איז ער שוין געווען אַ קאַפּיטאַן פון אַ שיף.

איין מאָל, ביינאַכט, זיינען די מאַטראָסן פון זיין שיף אים

אוריה פּ. לעווי

פֿלוצעם באַפֿאַלן פֿון הינטן, האָבן אים פֿאַרבונדן די הענט און די אויגן און אים אַראָפּגעוואָרפֿן אויף אַן איינזאַמען אינדזל און אַנטלאָפֿן מיט דער שיף. לעווי האָט באַוויזן זיך צו באַפֿרײַען פֿון דעם אינדזל און קומען קיין אַמעריקע. די רעגירונג האָט אים ווידער געגעבן אַ שיף מיט מאַטראָסן. ער איז אַרויסגעפֿאָרן אויפֿן ים, אויסגעזוכט די פּיראַטן, וואָס האָבן צוגערויבט זײַן שיף און זיי געבראַכט קיין אַמעריקע, וואו זיי האָבן געקראָגן זייער פֿאַרדינטע שטראָף.

אין דער מלחמה פֿון 1812 האָט די אַמעריקאַנער רעגירונג אים אָנגעטרויט עטלעכע שיפֿן אָנצופֿירן די אַטאַקעס קעגן די ענגלישע קריגס-שיפֿן, וואָס האָבן זיך געפֿונען בײַ די אַמעריקאַנער ברעגעס. ער האָט אַ סך פֿון די ענגלישע שיפֿן צעשטערט. איין מאָל אָבער האָט ער באַגעגנט אַ שטאַרקע אָפּטיילונג פֿון ענגלישע קריגס-שיפֿן, און אין דער שלאַכט האָבן די ענגלענדער אים גענומען געפֿאַנגען. נאָך דער מלחמה, ווען ער איז באַפֿרײַט געוואָרן פֿון דער געפֿאַנגענשאַפֿט, האָט די אַמעריקאַנער רעגירונג אים באַשטימט ווי אַ לייטענאַנט פֿון דעם פֿלאָט.

צוליב זײַנע פֿעיִקייטן און גרויסע פֿאַרדינסטן פֿאַר דעם אַמעריקאַנער פֿלאָט, איז ער שפּעטער דערהויבן געוואָרן צו דעם העכסטן אַמט, וואָס איז דעמאָלט געווען אין אַמעריקע — קאָמאָדאָר פֿון דעם אַמעריקאַנער פֿלאָט.

אין יענער צײַט איז נאָך געווען אײַנגעפֿירט אין אַמעריקע, אַז די מאַטראָסן און אָנגעשטעלטע אויף די שיפֿן פֿלעגן ווערן קערפּערליך באַשטראָפֿט פֿאַר נאַכלעסיקייט אָדער פֿאַר וועלכן עס איז פֿאַרברעכן. לעווי האָט זייער גוט געדענקט, ווי די באַאַמטע אויף דער שיף פֿלעגן אים שמײַסן פֿאַר יעדער קלייניקייט וואָס איז זיי ניט געפֿעלן געוואָרן. ווען ער איז געוואָרן קאָמאָדאָר פֿון דעם אַמעריקאַנער פֿלאָט האָט ער גלײַך אָפּגעשאַפֿט קערפּערלעכע שטראָף. פֿון דעמאָלט אָן האָט קיין באַאַמטער אויף דער שיף ניט געטאָרט שמײַסן אָדער שלאָגן קיינעם פֿון דער מאַנשאַפֿט.

איידער ער האָט געקראָגן דעם הויכן קאָמאָדאָר־אַמט אין דער אַמעריקאַנער פֿלאָט, האָט די בראַזיליער רעגירונג אים פֿאָרגעלייגט אַ הויכן אַמט אין איר פֿלאָט. לעווי האָט אָפּגעזאָגט דעם אָנבאָט און געענטפֿערט: — „איך וועל בעסער האָבן אַ קליינעם אַמט אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן, איידער דעם העכסטן אַמט אין אַן אַנדער לאַנד".

ער איז געווען אַ נאָענטער פֿרײַנד פֿון ענדרו דזשעקסאָן און אַ שטאַרקער פֿאַרערער פֿון טאָמאַס דזשעפֿערסאָן.

אין זײַן גרויסער פֿאַרערונג צו טאָמאַס דזשעפֿערסאָן האָט ער אָפּגעקויפֿט דזשעפֿערסאָנס הויז אין מאָנטיסעלאָ, וואָס איז הײַנט אַ נאַציאָנאַלע הייליקטום. ער איז אויך געווען דער ערשטער, וואָס האָט אויף זײַנע הוצאות אויסגעגאָסן אַ סטאַטוע פֿון דזשעפֿערסאָן און האָט דאָס איבערגעגעבן דער אַמעריקאַנער רעגירונג. די סטאַטוע שטייט אין קעפּיטאָל אין וואַשינגטאָן.

אוריה פּ. לעווי איז געשטאָרבן אין יאָר 1862. אויף זײַן מצבֿה איז אָנגעשריבן:

"He was the Father of the Law for the abolition of the barbarous practice of corporal punishment in the United States Navy."

יהודה טורא

איינער פֿון די אָנגעזעענסטע און וויכטיקסטע יידישע פּער־זענלעכקייטן אין נײַנצנטן יאָרהונדערט אין אַמעריקע, איז געווען יהודה טורא, געבאָרן אין ניופּאָרט, ראָוד־אײַלאַנד, אין יאָר 1775, אין דעם טאָג ווען עס איז פֿאָרגעקומען די באַרימטע שלאַכט לעבן באָנקער־היל.

זײַן פֿאָטער, יצחק טורא, איז געווען דער רבֿ פֿון דער דאָרטיקער קהילה. אין דער צײַט פֿון די אומרוען האָט די משפּחה טורא זיך אַריבערגעקליבן קיין דזשאַמייקע, וואו דער פֿאָטער איז אין גיכן גע־טשאָרבן. די מוטער איז צוריקגעקומען קיין ניופּאָרט און זיך באַזעצט מיט אירע קליינע קינדער בײַ איר ברודער משה מיכל העיז, איינער פֿון די אָנגעזעענסטע און רײַכסטע סוחרים אין דער קאָלאָניאַלער עפּאָ־כע. אין גיכן איז אויך געשטאָרבן די מוטער.

דער אָנקל האָט איבערגענומען די אויפֿזיכט איבער די יתומים. ער האָט זיי געגעבן אַ גוטע אַלגעמיינע און יידישע דערציאונג.

איינער פֿון די נאָענטע פֿרײַנד פֿון יהודה טורא איז געווען ראָ־בערט פּעין, וועמעס פֿאָטער איז געווען איינער פֿון די, וואָס האָט אונטערגעשריבן די „דעקלערײשאָן אָוו אינדעפּענדענס".

דער יונגער יהודה האָט אַרויסגעוויזן אַ סך פֿעיִקייט און מוט, און זײַן אָנקל האָט אים איבערגעגעבן צו פֿירן אַ שיף מיט סחורה אין דעם מיטל־לענדישן ים, וואו די געפֿאַר פֿון פּיראַטן איז געווען זייער גרויס. פֿראַנצייזישע פּיראַטן זײַנען באַפֿאַלן די שיף, אָבער דער יונגער טורא האָט אַרויסגעוויזן אַ סך מוט און געפֿירט די שיף אַזוי, אַז עס איז אים געלונגען צו פֿאַרטרײַבן די פּיראַטן און דורכצופֿירן זײַן רײַזע דערפֿאָלגרײַך. אַלע האָבן אים דערפֿאַר באַ־וואונדערט.

יהודה טורא און זײַן שוועסטערקינד קעטערין העיז האָבן זיך ליב געהאַט און געוואָלט חתונה האָבן, אָבער דער אָנקל איז געווען קעגן דעם שידוך. עס האָט ניט געהאָלפֿן זײַן העלדישקייט, וואָס ער האָט אַרויסגעוויזן אין עלטער פֿון 23 יאָר אין זײַן קאַמף מיט די פּיראַטן. דער אָנקל האָט געצוואונגען יהודה טורא צו פֿאַרלאָזן זײַן הויז און פֿאַרבאָטן זײַן טאָכטער זיך אַפֿילו דורכצושרײַבן מיט אים. פֿאַרן פֿאַרלאָזן דאָס הויז פֿון זײַן אָנקל, האָבןביידע געליבטע

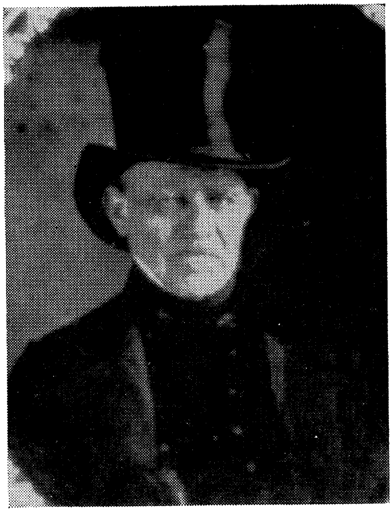

יהודה טורא

געשוואָרן איינער דעם אַנדערן, אַז זיי וועלן זיך אייביק ליב האָבן, און זיי האָבן געהאַלטן וואָרט —ביידע האָבן קיין מאָל ניט חתונה געהאַט.

ער איז אַלט געווען בלויז 26 יאָר, ווען ער איז אַוועק קיין ניו־אָרלינס, לואיזיאַנאַ, וואָס איז נאָך געווען דעמאָלט אַ פֿראַנציייזישע קאָלאָניע. דאָס איז געווען אין יאָר 1801. ער האָט פֿאַרמאָגט בלויז הונדערט דאָלאַר, אָבער אויפֿן וועג האָבן רויבערס עס ביי אים צוגענומען און ער איז געבליבן אָן אַ פּעני. ער האָט געדאַרפֿט שווער אַרבעטן אָנצוזאַמלען אַ ביסל געלט, כּדי צו פֿאָרן ווייטער, קיין ניו־אָרלינס. אין ניו־אָרלינס האָט ער געעפֿנט אַ קליינעם געשעפֿט. ער האָט געקראָגן אַ נאָמען פֿון אַ פֿעיִקן און ערלעכן סוחר און דער געשעפֿט האָט זיך שטאַרק צעוואָקסן. מיטן וואוקס פֿון ניו־אָרלינס איז געוואָקסן דער פֿאַרמעגן פֿון יהודה טוראָ. ער איז געווען אין שטאָט זייער באַליבט פֿאַר זיין ערלעכקייט און גוטסקייט, און דער עיקר פֿאַר דעם וואָס ער איז געווען שטענדיק גרייט צו העלפֿן אַ נויט־באַדערפֿטיקן.

ער האָט באַפֿרייט זיין נעגער־שקלאַף, האָט אים אויסגעלערנט אַן אַרבעט און געהאָלפֿן אים זיך איינאָרדענען ווי אַ פֿרייער מענטש. ער האָט זיך אַ סך אָפּגעגעבן צו העלפֿן באַפֿרייטע שקלאַפֿן, — צו העלפֿן זיי אָנהייבן אַ פֿריי לעבן.

אין יאָר 1823 האָט די ערשטע קאָנגרעגיישאָנאַל-קירך אין ניו-אָרלינס ניט געקאָנט באַצאָלן אירע חובֿות און די באַנק האָט באַשלאָסן צו פֿאַרקויפֿן די קירך.

ווען מען האָט די קירך געהאַלטן אין פֿאַרקויפֿן איז דאָרט אויך געווען יהודה טורא און ער האָט אָנגעבאָטן אַ גרויסע סומע געלט. אַ מורמל איז אַדורך צווישן דעם עולם, אַז דער ייִד וועט אָפּקויפֿן די קירך און וועט זי פֿאַרוואַנדלען אין אַן אָרט צו האַלטן זײַנע סחורות. אָבער יהודה טורא האָט גענומען דעם שליסל פֿון דער קירך, איז אַרויף אויף דער פּלאַטפֿאָרם און צוגערופֿן דעם גלח פֿון דער קירך, טעאָדאָר קלאַפּ, וואָס איז די גאַנצע צײַט געשטאַנען דערשלאָגן און פֿאַרביטערט, ווען ער האָט געזען ווי זײַן קירך פֿאַלט אַרײַן אין די הענט פֿון דעם ייִדישן סוחר.

— „מײַן פֿרײַנד“ — האָט טורא געזאָגט צו אים — „עס איז פֿאַר מיר אַ כּבֿוד איבערצוגעבן אײַך די קירך, וואָס איר וועט קאָנען ווידער נוצן ווי אײַער געבעטהויז. איר וועט ניט דאַרפֿן מער זיך זאָרגן וועגן חובֿות. איך האָב אַלץ באַצאָלט“.

דער עולם איז געבליבן ווי פֿאַרשטיינערט פֿון דעם פֿײַנעם אויפֿטו און פֿון די האַרציקע רייד פֿון יהודה טורא צו דעם גלח. און דער גלח האָט מיט טרערן אין די אויגן געדאַנקט און געזאָגט, אַז צווישן די קריסטן אין שטאָט איז דאָ איין ייִד, און דווקא דער ייִד האָט געראַטעוועט די קריסטלעכע קירך פֿון אונטערגיין.

אין יענער צײַט האָט אויסגעבראָכן אַן עפּידעמיע אין ניו-אָרלינס. האָט טורא געעפֿנט אַ שפּיטאָל אין שטאָט צו היילן די קראַנקע. דער שפּיטאָל עקסיסטירט נאָך ביזן הײַנטיקן טאָג אונטערן נאָמען „די טורא-האָספּיטאַל אָוו ניו-אָרלינס“, וואָס איז מיט דער צײַט געוואָרן איינער פֿון די גרעסטע און מאָדערנסטע שפּיטאָלן אין גאַנץ אַמעריקע, אַ דאַנק דעם פֿאָנד וואָס טורא האָט איבערגעלאָזט פֿאַרן שפּיטאָל.

טורא איז אויך געווען דער ערשטער אין אַמעריקע, וואָס האָט געעפֿנט אַ ביבליאָטעק אין ניו-אָרלינס, וואו מענטשן זאָלן קאָנען קומען נעמען ביכער פֿרײַ אויף צו לייענען. כּדי צו דערמוטיקן סטודענטן צו לערנען, האָט ער אײַנגעפֿירט אַז דער לואיזיאַנער אוניווערסיטעט זאָל געבן אויסצייכענונגען פֿאַר לאַטײַן, גריכיש און געשיכטע פֿון אַלטערטום. ער האָט פֿאַר דעם צוועק געגעבן אַ גרויסע סומע

געלט, און ביזן היינטיקן טאָג טיילט אוים דער לואיזיאַנער אוניווערסי-
טעט גאָלדענע מעדאַלן אויפֿן נאָמען פֿון יהודה טוראָ צו די בעסטע
סטודענטן.

יהודה טוראָ איז געווען דער ערשטער ייִד אין לואיזיאַנאַ.
ער האָט אָבער געהאַט פֿאַרבינדונגען מיט ייִדן איבערן לאַנד. עס
איז ניט געווען קיין איין ייִדישע קהילה אָדער הילף-אָרגאַניזאַציע
צו וועמען טוראָ האָט ניט געשיקט קיין הילף.

ער איז געווען דער ערשטער צו געבן אַ ביישטייערונג אויף
צו גרינדן דעם „מאַונט-סיני"-שפּיטאָל אין ניו-יאָרק.

ווען אין ניו-אָרלינס האָבן זיך אָנגעהויבן באַזעצן ייִדן, האָט
ער געקויפֿט דעם ערשטן ייִדישן בית-עולם און האָט ביישטייערט
אַ גרויסע סומע געלט פֿאַר דער ערשטער ייִדישער סינאַגאָגע אין
שטאָט, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין 1828 פֿון דײַטשישע ייִדן.
אין 1850 האָט ער געקויפֿט אַ זייער שיינע געביידע צו עפֿענען
אַ סינאַגאָגע פֿאַר די שפּאַניש-פּאָרטוגעזישע ייִדן אין ניו-אָרלינס.

ער האָט אויך געגעבן צען טויזנט דאָלאַר, כּדי צו קאָנען פֿאַר-
ענדיקן אויפֿשטעלן דעם מאָנומענט אין אָנדענק פֿון דעם קאַמף און
זיג ביי באַנקער-היל. די צווייטע צען טויזנט דאָלאַר האָט געגעבן אַ
קריסט, מיטן נאָמען לאָורענס. צום אויפֿדעקן פֿון באַנקער-היל-מאָנו-
מענט איז געקומען דער פּרעזידענט פֿון אַמעריקע, דזשאָן טיילער,
און דער הויפּט-רעדנער איז געווען דעניעל וועבסטער. עס איז דאָרטן
אויך פֿאָרגעלייענט געוואָרן די פֿאָלגנדיקע פּאָעמע:

Amos and Judah—venerated names!
Patriarch and prophet, press their equal claims,
Like generous coursers running neck in neck,
Each aids the work by giving a check.
Christian and Jew, they carry out a plan—
For though of different faith, each is in heart a man.

ער האָט אויך ביישטייערט 80,000 דאָלאַר פֿאַר אַ ספּעציעלן
פֿאָנד צו העלפֿן אין ניו-אָרלינס אָרעמע, אָן אונטערשייד פֿון ראַסע,
גלויבן אָדער קאָליר.

ער האָט זייער ליב געהאַט אַמעריקע. אין דער מלחמה פֿון
1812, ווען גענעראַל ענדרו דזשעקסאָן האָט אָנגעפֿירט די פּאַרטיי-

דיקונג פֿון ניו-אָרלינס קעגן די אַטאַקעס פֿון די ענגלענדער, האָט יהודה טוראָ זיך אָנגעשלאָסן אין דער אַרמיי ווי אַ פּראָסטער סאָל-דאַט און ער איז געשטאַנען גאַנצע טעג און געאַרבעט צו באַפֿעס-טיקן די שטאָט. ווען די שלאַכטן האָבן זיך אָנגעהויבן איז ער גע-ווען איינער פֿון די ערשטע אין קאַמף קעגן די ענגלענדער. ער איז אין יענער שלאַכט געוואָרן זייער שווער פֿאַרוואונדעט. מען האָט געמיינט אַז ער שטאַרבט און מען האָט אים געלאָזן ליגן אויפֿן שלאַכטפֿעלד. ווען זײַן גוטער פֿרײַנד שעפּערד האָט אים געפֿונען האָט ער געמיינט אַז ער גייט שוין אויס פֿון די שווערע וואונדן. שעפּערד האָט אים געבראַכט צו זיך און האָט אים אויסגעהיילט. צוועלף חדשים איז טוראָ געלעגן אין בעט און זיך ניט געקאָנט באַוועגן. ער איז אָבער נאָך דעם געזונט געוואָרן און ווײַטער אָנ-געפֿירט מיט זײַנע פֿאַרצווײַגטע טעטיקייטן אין ניו-אָרלינס.

ער איז געשטאָרבן דעם 18טן יאַנואַר, 1854, אין עלטער פֿון 89 יאָר. צוויי וואָכן פֿאַר זײַן טויט האָט ער געשריבן זײַן צוואה, וואָס איז ביז הײַנט אַ היסטאָרישער דאָקומענט אין אַמעריקע. ער האָט איבערגעלאָזן אַ האַלבן מיליאָן דאָלאַר, וואָס איז צעטיילט געוואָרן צווישן די ייִדישע קהילות, שפּיטאָלן און וויכטיקע אינ-סטיטוציעס איבערן לאַנד. ער האָט אויך איבערגעלאָזן צו פֿינף טויזנט דאָלאַר פֿאַר די קריסטלעכע שפּיטאָלן און יתומים-הײַזער פֿון ניו-אָרלינס. ער האָט אויך אַריבערגעשיקט אַ גרויסע סומע געלט צו משה מאָנטעפֿיאָרע צו העלפֿן די ייִדן אין ארץ ישׂראל.

ער איז באַערדיקט געוואָרן אין ניופּאָרט, ראָוד-אײַלאַנד, אויפֿן אַלטן ייִדישן בית-עולם, לעבן די קבֿרים פֿון זײַן מאַמען און ברודער.

אין ניו-אָרלינס און אין ניופּאָרט זײַנען פֿאַראַן אַ ריי אינסטי-טוציעס און דענקמעלער אין אָנדענק פֿון יהודה טוראָ.

מרדכי מנואל נח

איינער פֿון די באַקאַנטסטע פּערזענלעכקײַטן אין דעם ייִדישן לעבן פֿון אַמעריקע אין דעם נײַנצנטן יאָרהונדערט און דער ערשטער, וואָס איז געווען באַוואוסט אויך אויסער די גרענעצן פֿון אַמעריקע, איז געווען מרדכי מנואל נח, געבאָרן אין פֿילאַדעלפֿיע אין יאָר 1785.

ער איז געווען באַוואוסט ווי אַ זשורנאַליסט, דראַמאַטורג, די-פּלאָמאַט און פּאָליטיקער.

זײַן פֿאָטער איז געווען אַ סאָלדאַט אין דער רעוואָלוציאָנערער אַרמיי, און די מוטער, צפּורה, איז געווען די טאָכטער פֿון דעם ייִדישן פּאַטריאָט און קעמפֿער פֿאַר דער באַפֿרײַאונג פֿון אַמע-ריקע, יונה פֿיליפּס.

עס ווערט דערציילט, אַז אויף דער חתונה פֿון זײַנע עלטערן איז צווישן די אָנגעזעענע געסט אויך געווען דזשאָרדזש וואַשינגטאָן.

ווען ער איז אַלט געווען פֿיר יאָר, איז געשטאָרבן זײַן מוטער. דער טויט פֿון זײַן מוטער האָט געהאַט זייער אַ שרעקלעכע ווירקונג אויף זײַן פֿאָטער. ער איז געוואָרן צוריקגעצויגן און דערשלאָגן. אין אַ צײַט אַרום איז ער פֿאַרשוואונדן פֿון דער היים. אין עלטער פֿון פֿיר יאָר איז מרדכי מנואל נח געבליבן אַליין — אָן אַ פֿאָטער און אָן אַ מוטער.

דער זיידע, יונה פֿיליפּס, האָט אים גענומען צו זיך און זיך אָפּגעגעבן מיט זײַן דערציאונג, און אים געלערנט ייִדישע און אַלגעמיינע לימודים.

ווען ער איז נאָך געווען אַ יונג ייִנגל האָט ראָבערט מאָריס, דער דעמאָלסטדיקער קאַסירער פֿון אַמעריקע, דערזען זײַנע פֿעיִקייטן און אים אָנגעשטעלט אין דער פֿינאַנץ-אָפּטיילונג פֿון דער אַמע-ריקאַנער רעגירונג.

ווען נח איז נאָך ניט אַלט געווען קיין פֿופֿצן יאָר, האָט דער קאָנגרעס פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן באַשטימט אים צו געבן אַ מתּנה פֿון הונדערט דאָלאַר פֿאַר אויסאַרבעטן ריכטיקע טאַבעלעס פֿאַר דער הלוואה, וואָס די רעגירונג האָט דעמאָלט געמאַכט.

ווען די נאַציאָנאַלע אַמעריקאַנער רעגירונג האָט זיך איבער-געקליבן פֿון פֿילאַדעלפֿיע קיין וואַשינגטאָן, האָט מרדכי מנואל נח אויפֿגעגעבן זײַן שטעל און האָט זיך אָפּגעגעבן בלויז מיט זשורנאַ-

מרדכי מנואל נח

ליסטישע טעטיקייטן. ער איז געווען דער ערשטער אַמעריקאַנער ייִד, וואָס האָט פֿאַרנומען אַן אָנגעזעענעם אָרט אין דעם פּאָליטישן ליטעראַרישן און געזעלשאַפֿטלעכן לעבן פֿון אַמעריקע.

נח איז געוואָרן באַרימט ווי אַ דראַמאַטורג, און זײַנע פּיעסן האָט מען געשפּילט אין די גרויסע שטעט פֿון אַמעריקע.

ער איז געוואָרן שעריף פֿון ניו־יאָרק־קאַונטי און מאַיאָר פֿון דער ניו־יאָרק־סטייט־מיליץ. אָבער גלײַכצײַטיק האָט ער זיך אָפּגעגעבן מיט ייִדישע אינטערעסן און אָנטייל גענומען אין ייִדישע אָרגאַניזאַציעס. ער איז געווען אַ באַאַמטער פֿון דער שארית ישׂראל־אָרגאַניזאַציע און אויך דער פּרעזידענט פֿון דעם ייִדישן צדקה־אַנשטאַלט אין ניו־יאָרק. ער האָט זיך שטאַרק אָפּגעגעבן מיט העלפֿן אָרעמע און נויט־באַדערפֿטיקע ייִדן.

די אַמעריקאַנער רעגירונג האָט אים פֿאָרגעשלאָגן צו ווערן אַ קאָנסול אין ריגע, רוסלאַנד, אָבער ער האָט זיך אָפּגעזאָגט. ווען דער אויסערן־מיניסטער, דזשיימס מאָנראָ, האָט אים נאָך דעם פֿאָרגעלייגט צו ווערן אַמעריקאַנער קאָנסול אין טוניס און אַלזשיר האָט ער אָנגענומען.

אויף זײַן וועג איבערצונעמען דעם קאָנסול־אַמט איז ער געפֿאַנגען געוואָרן פֿון די ענגלענדער. פֿון ענגלאַנד איז ער דערנאָך געקומען קיין שפּאַניע און פֿון שפּאַניע קיין פֿראַנקרײַך.

עס ווערט דערציילט, אַז אין פֿראַנקרײַך האָט ער זיך דורך אַ צופֿאַל געטראָפֿן מיט זײַן פֿאָטער און אַז זיי האָבן זיך זייער דערפֿרייט בײַם באַגעגענען זיך.

זײַענדיק אין טונים און אין אייראָפּע, האָט ער געזען די ייִדישע ליידן, די ייִדישע אונטערדריקונג און צרות. ער איז געקומען צו דעם געדאַנק, אַז ייִדן מוזן האָבן אַן אייגענע טעריטאָריע. ער איז געווען פֿון די ערשטע וואָס האָבן געטרוימט פֿון אַ ייִדישן היימלאַנד. ער האָט געהאַלטן אַז מען דאַרף פֿאַרהאַנדלען מיטן טערקישן סולטאַן צוריק אויפֿצובויען ישׂראל פֿאַר די ייִדן. אָבער דערווייל האָט ער געהאַלטן אַז מען קאָן אײַנאָרדענען אַ גרויסע צאָל ייִדן אויף אַ זיכערן און באַקוועמען אופֿן אין אַמעריקע.

ער האָט דורך זײַנעם אַ פֿרײַנד אָפּגעקויפֿט אַ ריזיק שטיק לאַנד אויף דעם „גרענד-אינדזל״, וואָס איז דרײַצן מײַל די לענג און פֿינף מײַל די ברייט או געפֿינט זיך בײַם ניאַגאַראַ-טײַך, ניט ווײַט פֿון באָפֿאַלאָ. אָט אויף דעם אינדזל האָט נח געוואָלט אויפֿבויען אַ היים פֿאַר די אונטערדריקטע ייִדן פֿון אייראָפּע און אַנדערע לענדער. ער האָט וועגן דעם געשריבן צו רײַכע און אָנגעזעענע ייִדן איבער דער וועלט, זיי זאָלן אים העלפֿן אין זײַן אַרבעט צו פֿאַרוואַנדלען דעם „גרענד-אינדזל״ אין אַ ייִדישער טעריטאָריע, אָבער קיינער האָט זיך ניט אָפּגערופֿן.

אויף מאָרגן אין דער פֿרי, נאָך ראש-השנה, אין סעפּטעמבער 1825, איז דאָס דאָרף באָפֿאַלאָ אויפֿגעוועקט געוואָרן פֿון מוזיק און פֿון אַ פּאַראַד. עס האָבן מאַרשירט אַ סך אָנגעזעענע בירגער, מיטגלידער פֿון מאַסאָנען-לאַדזש און אַנדערע. פֿאָרויס איז געגאַנגען מרדכי מנואל נח, אָנגעטאָן אין אַ פּורפּורנעם מאַנטל פֿון אַ ריכטער, און ער האָט זיך טאַקע דערקלערט פֿאַר ריכטער און פֿירער פֿון ישׂראל. נח האָט פּראָקלאַמירט אָפֿיציעל, אַז „גרענד-אינדזל״ וועט הייסן „אררט״, וואָס וועט זײַן אַ רעטונגס-אָרט פֿאַר פֿאַרפֿאָלגטע ייִדן. פּונקט ווי נחס קאַסטן איז געבליבן שטיין אויפֿן באַרג נאָכן מבול, אַזוי וועלן ייִדן זיך ראַטעווען פֿון דעם מבול צרות, וואָס זיי האָבן אין פֿיל לענדער.

שיפֿן איבערצופֿירן דעם עולם צו דעם אינדזל זײַנען ניט געווען, האָט מען זיך באַנוגנט מיט דעם וואָס מען האָט אַוועקגעמאַרשירט צו דער עפּיסקאָפּאַלישער קירך, וואו נחס פֿרײַנד, דער

גלח עדיסאָן, האָט אָפּגעריכט אַ תּפילה און געבענטשט די יידישע טעריטאָריע. נח האָט געהאַלטן אַ רעדע וועגן דער גרויסער באַדייטונג און אויפטו פון „אררט" פאַר די פאַרפאָלגטע יידן. דעם ווינקלשטיין פון דעם „אררט" האָט מען דערוויַיל אַוועקגעלייגט אויפן אַלטאַר פון דער קירך. אויפן שטיין איז געווען אויסגעקריצט: „שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד".

אין ענגליש:

„אררט, אַ שטאָט פאַר אַנטרינונג פאַר יידן; געגרינדעט פון מרדכי מנואל נח אין חודש תּשרי, 5886, סעפּטעמבער 1825, און פופציקסטן יאָר פון דער אַמעריקאַנער אומאָפּהענגיקייט".

דער שטיין געפינט זיך היַינט אין באַפאַלער היסטאָרישן מוזיי.

דער דורכפאַל פון אררט האָט נחן ניט אַנטוישט. ער איז וויַיטער געווען אַקטיוו אין יידישן לעבן, ווי אויך אין דעם אַמעריקאַנער ליטעראַרישן און געזעלשאַפטלעכן לעבן.

ער איז געשטאָרבן אין ניו-יאָרק אין יאָר 1851.

די זייגערס שטימען ניט

דאָס איז געווען אין יאָר 1812 אין נאָרט-קאַראָליַינאַ. אין דעם זאַל פון דער לעגיסלאַטור זיַינען געווען פאַרזאַמלט די נייַ-דערווייל׳טע פאַרטרעטערס, און דער סעקרעטאַר האָט אויסגערופן יעדנס נאָמען כּדי אים איַינצושווערן פאַר אַ מיטגליד פון דער לעגיסלאַטור.

דער סעקרעטאַר האָט אויסגערופן: — „דזשייקאָב הענרי!"
אָבער עס האָט זיך מיט אַ מאָל דערהערט אַ גרילציקע שטים, וואָס

האָט אויסגעשריען: — „איך וועל ניט דערלאָזן, אַז דזשייקאָב הענרי זאָל פאַרנעמען אַן אָרט אין דער לעגיסלאַטור פון נאָרט־קאַראָליינאַ".

— „פאַרוואָס? פאַרוואָס?" — האָבן זיך געהערט קולות פון אַלע זייטן.

— „דערפאַר ווייל ער איז אַ ייד!" — האָט די שטים ווייטער געשריען — „לויט דער קאָנסטיטוציע פון אונדזער שטאַט, טאָרן קיין יידן און קאַטאָליקן ניט פאַרנעמען קיין אַמטן אין נאָרט־קאַראָליינאַ!"

אין זאַל איז געוואָרן אַ טומל. דער עולם האָט זיך דערפילט ניט באַקוועם. אָבער דאָ האָט זיך אויפגעשטעלט יעקב הענרי און האָט געבעטן, אַז מ'זאָל אים לאָזן רעדן.

דער עולם האָט זיך איינגעשטילט. אַלעמענס אויגן זיינען איצט געווען געווענדעט צו דער פיגור, וואָס האָט זיך שטאָלץ און זיכער דערנענטערט צו דער פלאַטפאָרם.

— „אוודאי בין איך אַ ייד" — האָט יעקב הענרי אָנגעהויבן רעדן — „איך האָב עס קיין מאָל ניט געלייקנט און וועל עס קיין מאָל ניט לייקענען. פאַרקערט, איך בין שטאָלץ מיט דעם וואָס איך בין אַ ייד. אויך די וואָס האָבן מיך אויסגעקליבן האָבן געוואוסט, אַז איך בין אַ ייד. איך האַלט, אַז איך האָב אַ רעכט אויף מיין יידישקייט, פונקט אַזוי ווי אַט יענער אויף זיין ניט־יידישקייט. דערפאַר האָבן מיר דאָ געקעמפט, אַז מיר זאָלן האָבן אַ פריי לאַנד און יעדערער זאָל האָבן אַ רעכט צו לעבן און גלייבן ווי ער וויל. נאַריש און ברוטאַל איז יענער וואָס פאַרלאַנגט אַז אַלע מענטשן מוזן גלייבן גלייך.

„דאָס דערמאָנט מיר די מעשה וועגן דעם קיניג און די זייגערס" — האָט יעקב הענרי ווייטער געזאָגט — „עס איז אַמאָל געווען אַ מעכטיקער קיניג, וואָס האָט געהאַט אַ שוואַכקייט צו זייגערס. נאָך אין זיין קינדהייט פלעגט ער ליב האָבן צו שפילן זיך מיט זייגערס. ווען ער איז געוואָרן דער קיניג, האָט ער באַפוילן, אַז מ'זאָל אים ברענגען אַלערליי סאָרטן זייגערס, און זיין פאַלאַץ איז געווען פול מיט זייגערס פון אַלערליי מאָסן און אויסזען. פון אַלע לענדער וואו מ'האָט נאָר געקענט קריגן זייגערס האָט מען זיי געבראַכט צום קיניג אין פאַלאַץ.

דער קיניג האָט זיך אַריינגענומען אַ געדאַנק אין קאָפ, אַז אַלע

זייגערס מוזן ביַי אים שטימען אויף אַ האָר. ווען עס קומט די שעה, מוזן אַלע זייגערס קלינגען אַקוראַט צום טאַקט, און ער האָט דאָס בשום אופן ניט געקענט דורכפירן. ער האָט געבראַכט די גרעסטע מעכאַניקערס, ער האָט זיך אָפּגעגעבן בלויז מיט די זייגערס. עס איז געקומען אַזוי וויַיט, אַז ער האָט איבערגעגעבן דעם טראָן צו זיַין זון, כּדי ער זאָל זיך נאָך מער קענען אָפּגעבן מיט די זייגערס. אָבער עס האָט ניט געהאָלפן, די זייגערס האָבן ניט געשטימט.

„איין מאָל איז צום קיניג געקומען זיַין זון און זיך באַקלאָגט אויף די שוועריקייטן, וואָס ער האָט אין דער מלוכה. יעדערער פון די מיניסטאָרן האָט אַן אַנדער מיינונג און דאָס פאָלק איז גאַנץ אָפּט גאָרניט צופרידן מיט זיַין פירונג.

„דער אַלטער קיניג האָט אַ שמייכל געטאָן און האָט געזאָגט:

— ‚מיַין זון, איך האָב אַמאָל אַ סך מענטשן באַשטראָפט דערפאַר וויַיל זיי האָבן ניט געוואָלט איַינשטימען מיט מיר. אָבער איך האָב אַ סך געלערנט פון מיַינע זייגערס. מעכאַנישע אינסטרומענטן קענען ניט שטימען, בפרט נאָך מענטשן. ניין, מיַין זון, ס'קען ניט זיַין און ס'וועט ניט זיַין, אַז מענטשן זאָלן אַלע האָבן איין געדאַנק און איין גלויבן. יעדערער וועט אַלע מאָל קעמפן פאַרן רעכט צו גלייבן ווי ער וויל'.

— „יאָ, מיַינע פריַינד, דערפאַר האָבן מיר געקעמפט און אויסגעקעמפט, אַז אונדזער רעפובליק זאָל זיַין געבויט אויף דעם פּרינציפּ פון פריַיהייט פון גלויבן. ניט איין מענטש האָט זיַין לעבן אַוועקגעגעבן פאַר דעם פּרינציפּ. דער פּרינציפּ איז מיר זייער טיַיער און איך וועל אים שטאַרק היטן”.

יעקבֿ העברי איז געבליבן אַ מיטגליד פון דער לעגיסלאַטור.

רבֿקה גראַץ

איינע פון די מערקווערדיקסטע און אינטערעסאַנטסטע יידישע פרויען פון נײַנצנטן יאָרהונדערט אין אַמעריקע איז געווען רבֿקה גראַץ, אַ טאָכטער פון מיכאל גראַץ, אַ יידישער אימיגראַנט פון דיַיטשלאַנד, וואָס איז געקומען קיין אַמעריקע אין יאָר 1759, און געוואָרן איינער פון די אָנגעזעענסטע סוחרים אין פּענסילווייניע. ער איז געווען איינער פון די וואָס האָבן אונטערגעשריבן די באַרימטע רעזאָלוציע ניט צו אימפּאָרטירן סחורות פון ענגלאַנד.

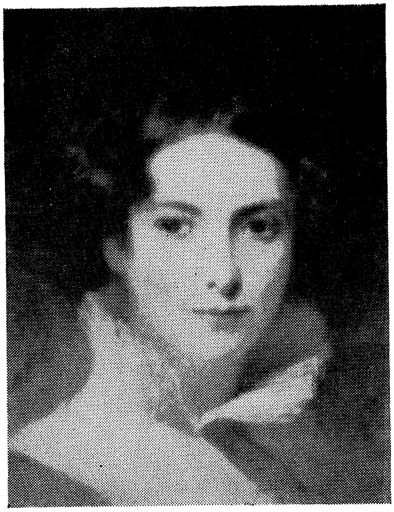

רבֿקה גראַץ

רבֿקה גראַץ האָט געקראָגן אַ זייער גוטע אַלגעמיינע און יִדישע דערציאונג. זי איז געווען שיין, ריַיך און אָנגעזען אין פֿילאַדעלפֿיע. זי האָט איר גאַנץ לעבן געווידמעט צו העלפֿן אַנדערע, די וואָס האָבן געדאַרפֿט הילף. ספּעציעל האָט זי זיך אָפּגעגעבן מיט העלפֿן אָרעמע מאַמעס און קינדער.

זי האָט געגרינדעט דאָס ערשטע יתומים־הויז אין פֿילאַדעלפֿיע און איז פֿערציק יאָר געווען די פֿירערין פֿון דער אינסטיטוציע. זי איז געווען איינע פֿון די ערשטע, וואָס האָט אָנגעהויבן אַ באַוועגונג אין אַמעריקע, אַז יִדישע קינדער דאַרפֿן אויסער אַן אַלגעמיינער בילדונג אויך קריגן אַ יִדישע דערציאונג. האָט זי פֿאַר דעם צוועק געגרינדעט אַ ריי זונטיק־שולן צו באַקענען די קינדער מיט יִדישע לימודים.

צו איין און צוואַנציק יאָר האָט זי אָרגאַניזירט אַ פֿרויען־אָר־גאַניזאַציע אין פֿילאַדעלפֿיע צו העלפֿן אָרעמע מאַמעס און קינדער, ספּעציעל אַלמנות און יתומים, און אויך אַרויסצוהעלפֿן אָרעמע קראַנקע אין זייערע היימען.

זי איז געווען באַליבט ביַי אַלע טיילן פֿון דער באַפֿעלקערונג אין שטאָט.

זי האָט קיין מאָל ניט חתונה געהאַט, דערפֿאַר ווײַל אין איר האָט זיך פֿאַרליבט אַן אָנגעזעענער קריסטלעכער יונגערמאַן, און זי

האַט מיט איִם ניט חתונה געהאַט, ווײַל זי איז געווען אַ געטרײַע ייִדישע טאָכטער און ניט געהאַלטן פֿון געמישטע חתונות.

איינער פֿון אירע בעסטע פֿרײַנד איז געווען דער באַרימטער אַמעריקאַנער שרײַבער וואַשינגטאָן אוירווינג. ווען וואַשינגטאָן אוירווינג האָט באַזוכט ענגלאַנד און זיך געטראָפֿן מיטן שרײַבער וואַלטער סקאָט, האָט ער פֿאַר אים געשילדערט דאָס ייִדיש מיידל רבֿקה גראַץ, איר איבערגעגעבנקייט צום ייִדישן פֿאָלק און איר גוטסקייט צו העלפֿן אַנדערע מענטשן.

סער וואַלטער סקאָט האָט אָנגעשריבן אַ בוך מיטן נאָמען „אײַוואַנהאָ”, וואו ער שילדערט אָט אַזאַ כאַראַקטער פֿון אַ ייִדיש מיידל, טאַקע מיטן נאָמען רבֿקה.

זי איז געשטאָרבן אין פֿילאַדעלפֿיע אין יאָר 1869. ביזן לעצטן טאָג פֿון איר לעבן איז זי געווען טעטיק אין איר הילפֿס-אַרבעט.

די אײַנוואַנדערונג פֿון די דײַטשישע ייִדן אין אַמעריקע

דער נײַנצנטער יאָרהונדערט האָט געבראַכט גרויסע ענדערונגען אין דעם עקאָנאָמישן לעבן און אויפֿשטײַג פֿון אַמעריקע.

אַמעריקע איז ריזיק געוואַקסן פֿון אַטלאַנטיק ביזן פּאַסיפֿיק. די צאָל שטאַטן האָבן זיך געמערט.

נאָך דער מלחמה מיט ענגלאַנד אין 1812, איז אויפֿגעקומען אַ שטאַרקע פֿאָדערונג אין לאַנד, אַז די רעגירונג זאָל פֿאַרבעסערן דעם פֿאַרקער צווישן די פֿאַרשיידענע טיילן פֿון לאַנד, כּדי צו קאָנען זיכערער און שטאַרקער אויפֿהאַלטן די נאַציאָנאַלע איינהייט פֿון דער יוניאָן. אין יענער צײַט זײַנען אויפֿגעקומען אַ ריי נײַע שטאַטן אין דעם מערבֿ-טייל פֿון לאַנד, און עס איז נייטיק געווען אַ בעסערער און ביליקער פֿאַרקער, סײַ פֿאַר די מאַסן אויסוואַנדערערס פֿון די מזרח- צו די מערבֿ-שטאַטן, און סײַ פֿאַר דעם האַנדלס-פֿאַרקער צווישן די שטאַטן פֿון מזרח און מערבֿ.

אין דער צײַט פֿון די פּאָליטישע קריזיסן אין דײַטשלאַנד, נאָך די נאַפּאָלעאָנישע מפּלות און נאָך דער גרינדונג פֿון „הייליקן בונד” אין 1815, האָט מען אָנגעהויבן צונעמען דאָס ביסל פֿרײַהייט, וואָס

די דײַטשישע ייִדן האָבן דאָרט געהאַט. יענע ייִדן, וואָס האָבן זיך שוין מער ניט געקאָנט צופּאַסן צו דעם נײַעם רעאַקציאָנערן רעזשים, און וואָס זײַנען אַרויסגעשטויסן געוואָרן פֿון זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס, האָבן פֿאַרלאָזן די דײַטשישע לענדער און זײַנען געקומען קיין אַמעריקע.

דער צווייטער שטראָם פֿון דײַטשיש-ייִדישער אימיגראַציע קיין אַמעריקע איז פֿאָרגעקומען נאָך דער רעוואָלוציע אין דײַטשלאַנד אין 1848. די דײַטשישע ייִדן קומען אין די מערבֿ-שטאַטן, און איבער דער גאַנצער לענג פֿון אַמעריקע קומען אויף אין יענע יאָרן נײַע ייִדישע ישובֿים.

דער ייִדישער ישובֿ אין אַמעריקע איז געוואַקסן פֿון פֿיר טויזנט אין 1815, ביז פֿופֿציק טויזנט אין 1850. און אין משך פֿון די צען יאָר, צווישן 1850 און 1860, איז דער ייִדישער ישובֿ אין אַמעריקע פֿאַרגרעסערט געוואָרן אויף הונדערט און פֿופֿציק טויזנט ייִדן. עס האָט זיך געענדיקט די עפּאָכע פֿון ספֿרדישע ייִדן און עס האָט זיך אָנגעהויבן די עפּאָכע פֿון דײַטשישע ייִדן.

די דײַטשישע ייִדן, וואָס זײַנען אַוועק זיך אײַנאָרדענען אויף דער פּראָווינץ האָבן זיך פֿאַרנומען מיט פּעדלערײַ און קליין-האַנדל. אָט די פּעדלערס און קליין-הענדלערס זײַנען געווען די פּיאָנערן, וואָס האָבן געשאַפֿן די ערשטע ייִדישע ישובֿים אויף דער פּראָווינץ.

די אימיגראַציע פֿון די דײַטשישע ייִדן האָט זיך אָנגעהויבן אויף אַ גרויסן מאַסשטאַב, ווען די רעפּובליק איז נאָך געווען יונג. די באַפֿעלקערונג איז געוואַקסן שנעל און ראַשיק און עס האָבן זיך געשאַפֿן גרויסע מעגלעכקייטן פֿאַר האַנדל און מאַנופֿאַקטור.

די פֿאַרמערס פֿלעגן זעלטן פֿאַרלאָזן זייערע ערטער צו קומען אין דער גרויסער שטאָט. דער פּעדלער הייבט אָן פֿאַרנעמען אַ גרויס אָרט אין דעם פֿאַרמערס לעבן. דער פּעדלער שטעלט אים צו די פּראָדוקטן אין וועלכע ער נייטיקט זיך, און גלײַכצײַטיק קויפֿט ער אָפּ די פּראָדוקטן אין וועלכע ער, דער פֿאַרמער, נייטיקט זיך ניט.

דער פֿאַרמער האָט דעם פּעדלער אויפֿגענומען פֿרײַנדלעך און אים אויך געצאָלט אַ גוטן פּרײַז פֿאַר זײַנע סחורות.

זייער אָפֿט פֿלעגט דער פּעדלער עפֿענען אַ קרעמל אין אַ צענטראַלן פּונקט, וואו די פֿאַרמערס פֿלעגן קומען קויפֿן און פֿאַרקויפֿן.

אָפּט פּלעגט די ווײַב אַכטונג געבן אויפֿן קרעמל און דער מאַן פּלעגט זיך אַרויסלאָזן איבער די פֿאַרמס מיט זײַן סחורה.

די דײַטשישע ייִדן זײַנען אויך געווען גוטע האַנטווערקערס, פּלײַ־סיקע און טיכטיקע אַרבעטער און מעכאַניקערס. מען האָט געעפֿנט פֿאַבריקלעך פֿון מעבל, קליידער, פֿאַרם־געצײַג און אַנדערע נייטיקע פּראָדוקטן. פֿון די פּעדלערס און קרעמערלעך זײַנען אַרויסגעקומען די גרויסע סוחרים און אייגנטימערס פֿון גרויסע „דעפּאַרטמענט־סטאָרס". פֿון די קליינע פֿאַבריקלעך זײַנען אַרויסגעקומען די גרויסע פֿאַבריקאַנטן און פּראָדוציערערס.

צוזאַמען מיט זייער עקאָנאָמישן אויפֿשטײַג איז אויך געשטיגן זייער אָנזען אין אַלגעמיינעם און פּאָליטישן לעבן אין זייער שטאָט.

אין יאָר 1840 זײַנען צום ערשטן מאָל די ייִדן פֿון אַמעריקע אַרויסגעטראָטן עפֿנטלעך צו העלפֿן ייִדן אויף יענער זײַט ים. די ייִדן פֿון אַמעריקע האָבן אָפּגעהאַלטן אַ ריי פּראָטעסט־פֿאַרזאַמ־לונגען קעגן דעם בלוט־בילבול אין דמשק, און דורך אַ דעלעגאַציע געווירקט אויף פּרעזידענט מאַרטין וואַן ביורען, אַז ער זאָל זיך אַרײַנ־מישן צו העלפֿן באַפֿרײַען די אומשולדיקע ייִדן אין דמשק.

די ייִדן אין אַמעריקע האָבן אין יאָר 1858 אָפּגעהאַלטן פּראָטעסט־מיטינגען קעגן דעם צוואַנג־שמד פֿון דעם ייִנגל, עדגאַר מאַרטאַראַ, וואָס די קאַטוילישע קירך אין רוים האָט מיט גוואַלד אַוועקגענומען פֿון זײַנע עלטערן און געשמדט. אויף דעם פֿאַרלאַנג פֿון די אַמעריקאַ־נער ייִדן, האָט די אַמעריקאַנער רעגירונג זיך אָנגעשלאָסן אין דעם פּראָטעסט און געפֿאָדערט אַז מען זאָל דעם ייִנגל באַפֿרײַען און אים אומקערן צו זײַנע עלטערן.

ערבֿ דעם בירגער־קריג זײַנען אין אַמעריקע געווען אַרום הונ־דערט טויזנט ייִדן. אין קאַמף פֿאַר דער באַפֿרײַאונג פֿון די שקלאַפֿן האָבן אָנטייל גענומען אַ סך ייִדן.

ווען דער רבֿ ראַפֿאַל האָט אין אַ רעדע אין ניו־יאָרק פֿאַרטיי־דיקט שקלאַפֿערײַ, זײַנען קעגן אים אַרויסגעטראָטן רבנים איבערן גאַנצן לאַנד, באַזונדער דער רבֿ דוד איינהאָרן פֿון באַלטימאָר, וואָס האָט געהאַלטן פֿײַערדיקע רעדעס קעגן שלאַפֿערײַ. דער פּוילישער ייִד, מיכאל אַלפּערן, האָט געשריבן אַרטיקלען אין „טריביון" קעגן שקלאַפֿערײַ. די אַרטיקלען זײַנען געוואָרן איבערגעדרוקט אין אַ סך צײַטונגען איבערן לאַנד.

נאָך איידער דער בירגער־קריג האָט זיך אָנגעהויבן, זײַנען שוין אין קענזעס, וואו עס זײַנען געווען טעטיק דזשאָן בראַון און זײַנע זין, פֿאָרגעקומען זייער אָפֿט אָנפֿאַלן אויף די שקלאַפֿן־הענדלערס.

עס זײַנען דעמאָלט פֿאָרגעקומען זייער אָפֿטע אָנפֿאַלן פֿון די שקלאַפֿן־הענדלערס אויף די אַבאָליציאָניסטן — די קעמפֿערס פֿאַר דער באַפֿרײַאונג פֿון די שקלאַפֿן. דעמאָלט האָט דזשאָן בראַון אָרגאַניזירט גרופּעס צו פֿאַרטיידיקן די אַבאָליציאָניסטן קעגן די אָנפֿאַלן פֿון די שקלאַפֿן־הענדלערס.

אין יענע גרופּעס זײַנען געווען דרײַ יִדישע אימיגראַנטן: א. באָנדי פֿון ווין, יעקבֿ בנימין פֿון טשעכיע און טעדי ווײַנער פֿון פּוילן.

טעדי ווײַנער איז געווען איינער פֿון אַ גרופּע מענטשן, וואָס האָבן אונטער דער פֿירערשאַפֿט פֿון דזשאָן בראַון פֿאַרטריבן די שקלאַפֿן־הענדלערס פֿון לאָרענס, קענזעס.

ווען דער בירגער־קריג האָט זיך אָנגעהויבן, איז דער ייִד, א. באָנדי, מיטהעלפֿער פֿון דזשאָן בראַון, געוואָרן דער פֿירער פֿון אַ קאָמפּאַניע סאָלדאַטן פֿון דער יוניאָן־אַרמיי.

אין לינקאָלנס צײַטן

די שווייצאַרישע רעפּובליק איז איצט איינע פֿון די פֿרײַסטע און דעמאָקראַטישסטע לענדער אין אייראָפּע.

עס איז אָבער געווען אַ צײַט, ווען ייִדן האָבן ניט געטאָרט וואוינען אין דער שווייץ.

האָט געטראָפֿן — אין דער צײַט ווען אייבערהעם לינקאָלן איז געווען דער פּרעזידענט פֿון אַמעריקע — אַז אַן אַמעריקאַנער ייִד איז געקומען האַנדלען אין דער שווייץ. די שווייצאַרישע רעגירונג האָט אים גלײַך געהייסן פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד, ווײַל ער איז אַ ייִד, און אַ ייִד טאָר — לויט די געזעצן פֿון לאַנד — דאָרטן זיך ניט געפֿינען.

עס האָט ניט געהאָלפֿן דער פּראָטעסט פֿון אַמעריקאַנער קאָנסול, זײַן טענה, אַז פֿאַר דער אַמעריקאַנער רעגירונג זײַנען אַלע בירגער גלײַך און דעריבער מוזן אַמעריקאַנער ייִדן אין יעדן לאַנד באַהאַנדלט ווערן אַזוי ווי יעדער אַמעריקאַנער בירגער.

דער ייִד האָט געמוזט פֿאָרן צוריק קיין אַמעריקע.

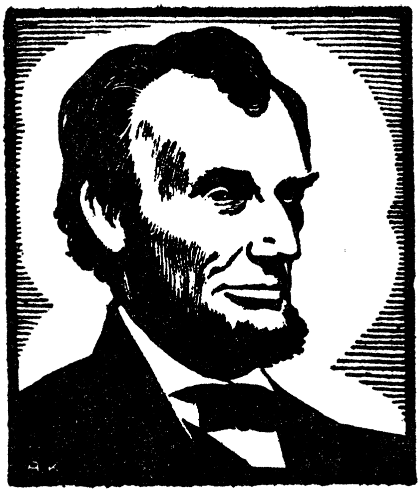

אייברעהעם לינקאָלן

האָט אַ דעלעגאַציע פֿון ייִדישע פֿירערס אין אַמעריקע באַזוכט דעם אויסערן מיניסטער סטוּאַרד (סעקרעטערי אָוו סטייט) און געפֿאָדערט, אַז אַמעריקע זאָל צווינגען די שווייצאַרישע רעגירונג אָפּצוהיטן דאָס רעכט פֿון די אַמעריקאַנער ייִדן ווען זיי קומען אין איר לאַנד.

דער אויסערן-מיניסטער האָט דערקלערט דער דעלעגאַציע, אַז אַמעריקע קען ניט צווינגען קיין צווייט לאַנד צו געבן ייִדן גלײַכע רעכט, אַפֿילו ווען זיי זײַנען אירע בירגער, און ער קען דעריבער גאָרניש ניט טאָן. די ייִדישע דעלעגאַציע איז געווען זייער אומצופֿרידן מיט דעם ענטפֿער און האָט פֿאַרלאַנגט, אַז אַמעריקע זאָל באַשטיין אויף דער פֿולער רעכט און פּראָטעקציע פֿון אַלע אירע בירגער.

ווען אייברעהעם לינקאָלן האָט דערהערט די מעשׂה, אַז די שווייץ האָט אַרויסגעשיקט אַן אַמעריקאַנער בירגער פֿון איר לאַנד בלויז דערפֿאַר ווײַל ער איז אַ ייִד, האָט עס אים זייער פֿאַרדראָסן און ער האָט פֿאַרלאַנגט, אַז דער אויסערן-מיניסטער סטוּאַרד זאָל שיקן אַ שאַרפֿן פּראָטעסט צו דער שווייץ פֿאַר דיסקרימינירן קעגן אַמעריקאַנער בירגער, נאָר צוליב דעם וואָס זיי זײַנען ייִדן.

סטוּאַרד האָט געענטפֿערט, אַז דער פֿריִערדיקער פּרעזידענט ביוקענען האָט שוין געשיקט אַ פּראָטעסט וועגן דעם צו דער שווייצאַרישער רעגירונג, אָבער עס האָט גאָרניט געהאָלפֿן.

— „הייסט עס" — האָט לינקאָלן געזאָגט — „אַז אַן אַמערי-קאַנער ייִד טאָר ניט קומען אין דער שווייץ, אָבער אַן אַמעריקאַנער קאָנסול מעג יע וואוינען אין דער שווייץ ?"

— „געווים קען אַן אַמעריקאַנער קאָנסול וואוינען אין דער שווייץ, ווייל שווייץ האָט קאָנסולן אין אַ ריי שטעט פֿון אַמעריקע", — האָט געענטפֿערט סטואַרד.

— „אויב אַזוי, זאָל אַ ייִד ווערן דער אַמעריקאַנער קאָנסול אין דער שטאָט בערן פֿון דער שווייץ" — האָט לינקאָלן געזאָגט — „און לאָמיר טאַקע זען צי זיי וועלן ניט אַרייַנלאָזן דאָרטן קיין אַמע-ריקאַנער קאָנסול".

אַזוי איז דער ייִד בערנאַיס געוואָרן דער ערשטער אַמעריקאַ-נער קאָנסול אין דער גרויסער שווייצאַרישער שטאָט בערן. מיטן באַשטימען אַ ייִדן ווי אַן אַמעריקאַנער קאָנסול אין דער שווייץ, האָט אַמעריקע איר געצוואונגען צו בייַטן די קאָנסטיטוציע אין יאָר 1865, און פֿון דעמאָלט אָן האָבן אַלע מענטשן אָן אונטערשייד פֿון ראַסע, גלויבן און קאָליר דאָס רעכט צו וואוינען און לעבן אין דער שווייצאַרישער רעפּובליק.

אין דער צייַט פֿון בירגער-קריג זייַנען דאָ געווען אַרום צוויי הונדערט טויזנט ייִדן. איבער זעקס טויזנט ייִדן זייַנען געווען אין דער יוניאָן-אַרמיי אין קאַמף צו באַפֿרייַען די שקלאַפֿן. אין דער יוניאָן-אַרמיי זייַנען געווען פֿיר ייִדישע גענעראַלן, 728 ייִדישע אָפֿיצירן. דער גענעראַל נעפּלער פֿון דער יוניאָן-אַרמיי איז געווען אַ ייִדישער אימיגראַנט פֿון אונגאַרן.

אין דעם בירגער-קריג זייַנען געהרגעט געוואָרן 336 ייִדישע סאָלדאַטן; 316 ייִדישע סאָלדאַטן זייַנען פֿאַרוואונדעט געוואָרן.

אין יענע צייַטן האָבן די ייִדן געמוזט אויסשטיין גרויסע צרות פֿון די מורן אין טאַנזשיר. ווען לינקאָלן האָט זיך דערפֿון דערוואוסט, האָט עס אים זייער פֿאַרדראָסן פֿאַר וואָס מענטשן זאָלן לייַדן צוליב זייער ראַסע אָדער רעליגיע. דעם נייַנצנטן דעצעמבער, 1863, האָט לינקאָלן טעלעגראַפֿירט דעם אַמעריקאַנער קאָנסול אין טאַנזשיר, ער זאָל טאָן אַלץ וואָס איז נאָר אין זייַן מאַכט אָפּצושטעלן די מער-דערייַען אויף די ייִדן אין דער מורישער אימפּעריע. באַזונדערס זאָל ער פּראָטעסטירן פֿאַר וואָס מען רודפֿט מענטשן צוליב זייער גלויבן.

קאָמפּאַניע „סי״

דעם 6טן יולי, 1862, האָט פּרעזידענט לינקאָלן אַרויסגעלאָזט אַ רוף נאָך דרײַ הונדערט וואָלונטירן. דער אָפּרוף איז אין אָנהייב אויפֿגענומען געוואָרן זייער שוואַך.

אין שיקאַגאָ האָבן אין יענער צײַט געלעבט אַרום טויזנט ייִדן. ווען די ייִדישע פֿירערס פֿון שיקאַגאָ האָבן געלייענט דעם רוף פֿון פּרעזידענט לינקאָלן, האָבן זיי צונויפֿגערופֿן אַלע ייִדן און זיי געזאָגט, אַז די ייִדן פֿון שיקאַגאָ מוזן ענטפֿערן אויפֿן רוף פֿון פּרעזידענט.

אין משך פֿון צוויי טעג האָבן וואָלונטירט איבער הונדערט ייִדן. מער ווי צען פּראָצענט פֿון דער גאַנצער ייִדישער באַפֿעלקערונג. אויך האָבן די ייִדן אין משך פֿון די צוויי טעג בײַגעשטײַערט עלף טויזנט דאָלאַר און געגעבן יעדן ייִדישן וואָלונטיר אַ מתּנה פֿון הונ-דערט דאָלאַר.

די ייִדן האָבן צונויפֿגעשטעלט אַן אייגענע אָפּטיילונג אין דעם 82סטן רעגימענט פֿון אילינאָי. דאָס איז געווען די „קאָמפּאַני סי״, וואו אַלע סאָלדאַטן זײַנען דאָרטן געווען ייִדן. דער לייטענאַנט-קוירנעל פֿון דעם 82סטן רעגימענט איז געווען אַ ייִד מיטן נאָמען עדוואַרד סאָלאָמאָן. ער האָט זיך זייער שטאַרק אויסגעצייכנט בײַ די שלאַכטן פֿון געטיסבורג און לינקאָלן האָט אים דערהויבן צום ראַנג פֿון בריגאַדיר-גענעראַל.

די „שיקאַגאָ טריביון״ האָט דעמאָלט אין אַן אַרטיקל געשריבן, אַז דאָס וואָס די ייִדן האָבן באַוויזן צו טאָן אין שיקאַגאָ אין אַ פּאָר טעג, דאַרף זײַן אַ בײַשפּיל און אַן אינספּיראַציע פֿאַרן גאַנצן לאַנד און באַזונדערס פֿאַר יענע, וואָס ווילן אמת און אויפֿריכטיק קעמפֿן פֿאַר דער באַפֿרײַאונג פֿון די שקלאַפֿן און גאַנצקייט פֿון דער יוניאָן.

אין דער יוניאָן-אַרמיי זײַנען געווען איבער זעקס טויזנט ייִדן — דער גרעסטער פּראָצענט אין פֿאַרגלײַך מיט אַלע אַנדערע נאַ-ציאָנאַליטעטן, וואָס האָבן דעמאָלט צוזאַמענגעשטעלט די באַפֿעל-קערונג פֿון דער יוניאָן.

עס זײַנען אויך געווען ייִדן, וואָס האָבן פֿאַרנומען הויכע אַמטן אין דער יוניאָן-אַרמיי. דער ייִדישער גענעראַל ל. ס. ניומאַן איז פֿאַרוואונדעט געוואָרן אין אַ שלאַכט און איז געשטאָרבן. לינקאָלן

איז געשטאַנען לעבן זײַן בעט בעת ער האָט אַרויסגעלאָזט זײַן לעצטן אָטעם.

צווישן די סאָלדאַטן פֿון דער יוניאָן־אַרמיי, וואָס האָבן געקראָגן מעדאַלן פֿאַר העלדישקייט, זײַנען געווען זיבן ייִדן: אַבֿרהם קאָהען, העברי העלער, אַבֿרהם גרינוואַלד, ל. קאַרפּעלס, דוד אַבראַמסקי, יצחק גאַנז און וואָלף דורסט.

* * *

לינקאָלן און אַ ייִדישער סאָלדאַט

עס איז שוין געווען פֿאַרנאַכט ווען דוד לעווי, אַ ייִדישער סאָלדאַט פֿון דער פּאָטאָמאַק־אַרמיי, האָט געקראָגן אַ בריוול פֿון דער היים, אַז זײַן מאַמע איז זייער געפֿערלעך קראַנק און אַז איר לעצטער ווונטש איז אים צו זען און אים בענטשן איידער זי שטאַרבט.

דוד לעווי האָט זײַן מאַמען זייער ליב געהאַט, און איצט, לייענענדיק די ווערטער, האָט ער געפֿילט ווי אַלץ האָט אָנגעהויבן שווינדלען פֿאַר זײַנע אויגן און טרערן שטיקן אים אין האַלדז. ער האָט זיך אָבער באַלד קאָנצענטרירט און מיטן בריוו אין האַנט איז ער אַוועק בעטן אַ דערלויבעניש צו גיין זען די מוטער.

דער קאָמאַנדיר, אויסהערנדיק זײַן פֿאַרלאַנג, האָט געזאָגט: — „איך פֿאַרשטיי דײַנע געפֿילן, סאָלדאַט, אָבער איצט איז מלחמה און אין מלחמה שפּילן געפֿילן ניט קיין ראָלע. גענעראַל מעקלעלען איז איצט אין אַ ביטערן קאַמף קעגן דער קאָנפֿעדעראַציע־אַרמיי פֿון ריטשמאָנד. עס קען זײַן, אַז מיר זאָלן גאָר אין גיכן דאַרפֿן פֿאַרטיידיקן וואַשינגטאָן. ניין, סאָלדאַט, אין אַזעלכע צײַטן מוז יעדער זײַן אויף זײַן פּאָסטן. עס טוט מיר לייד, אָבער קיין דערלויבעניש וועסטו ניט קריגן, פֿאַרשטייסט, סאָלדאַט״?

יע, דוד לעווי האָט פֿאַרשטאַנען. ער איז אַ פֿרײַוויליקער אַרײַן אין דער אַרמיי צו קעמפֿן פֿאַר דער באַפֿרײַאונג פֿון די שקלאַפֿן. ער איז אַלע מאָל געווען אַ גוטער און בראַווער סאָלדאַט, אָבער זײַן מאַמע... זי איז אַזאַ גוטע, אַזאַ צאַרטע. ער וואָלט כאָטש נאָך איין מאָל געוואָלט נעמען אירע הענט און זאָגן פּונקט ווי דעמאָלט ווען ער איז אַוועק אין דער אַרמיי: — „מאַמע, זאָרג ניט, איך וועל

צוריק קומען אַ געזונטער און מיר וועלן זיך אַלע פֿרייען". זי האָט דעמאָלט געוואָלט וויינען, אָבער זי האָט ניט געוויינט. ער האָט געזען ווי טרערן האָבן איר געשטיקט אין האַלדז. אָבער זי האָט ניט געוויינט. יע, זיין מאַמע איז אויך אַ בראַווע. אַך, ווי ער וואָלט געוואָלט זי איצט זען און זאָגן: — „מאַמע, זאָרג ניט, דו וועסט נאָך געזונט ווערן און מיר וועלן זיך אַלע פֿרייען". אָבער איצט שטאַרבט זי און ער וועט זי שוין מער ניט זען...

אַזוי טראַכטנדיק האָט ער זיך אַרויסגעשאַרט פֿון מיליטערישן לאַגער אויפֿן פֿרייען פֿעלד. פֿון פֿעלד איז ער אַריין אין וואַלד, און אַזוי איז ער אַ גאַנצע נאַכט געגאַנגען איבער וועלדער און פֿעלדער. ווען ער איז אויף מאָרגן אַריינגעקומען אין דער היים אַ מידער און אַ הונגעריקער, האָט ער געטראָפֿן ווי זיין פֿאַמיליע האָט אין גרויס טרויער זיך געגרייט צו דער לויה פֿון זיין מוטער. ער האָט באַוויזן אַ קוק צו טאָן אויף איר טויטן פּנים און באַגלייטן זי צו איר אייביקער רו.

נאָך דעם זעלביקן טאָג האָט מען אים אַרעסטירט ווי אַ דעזער-טיר פֿון דער אַרמיי, און מיט קייטלעך אויף די הענט האָט מען אים אין אָוונט צוריקגעבראַכט אין דער קוואַרטיר פֿון דער פּאָטאָמאַק-אַרמיי. אויף מאָרגן איז ער געשטאַנען פֿאַר אַ מיליטערישן געריכט. אַלע טענות פֿון דעם סאָלדאַט, אַז ער איז פֿון דער אַרמיי ניט אַנט-לאָפֿן, אַז ער איז בלויז געגאַנגען אַ קוק טאָן אויף זיין שטאַרבנדיקער מוטער, אַז מען זאָל אַ קוק טאָן דעם גוטן רעקאָרד וואָס ער האָט אין דער אַרמיי, האָבן ניט געהאָלפֿן. ער איז פֿאַראורטיילט גע-וואָרן צום טויט. דער אורטייל זאָל ווערן אויסגעפֿירט ביי זונ-אויפֿגאַנג.

עס איז געווען שפּעט אין אָוונט, ווען שמעון וואָלף, אַ יידישער פֿירער אין וואַשינגטאָן, האָט דערהערט אַ שטאַרקן קלאַפּ אין טיר. ער האָט געעפֿנט די טיר, און אַ פֿרעמדער האָט אין גרויס אויפֿ-רעגונג געזאָגט: — „מר. וואָלף, מען האָט היינט מיינעם אַ פֿריינד, אַ יידישן סאָלדאַט, פֿאַרמשפּט צום טויט. ער איז אומשולדיק. לייענט דעם בריוו וועט איר אַלץ וויסן. ראַטעוועט אַ בראַוון און איידעלן סאָלדאַט פֿון טויט. טוט אַלץ וואָס איר קענט".

שמעון וואָלף איז גלייך אַוועק צו זיין פֿריינד, טאָמאַס קאָר-ווין, קאָנגרעסמאַן פֿון אָהייאָ, אים דערציילט די פּאַסירונג, און

אים געבעטן, אַזוי ווי ער איז אַ נאָענטער פֿריינד פֿון דעם פּרעזי־דענט, זאָל ער גיין מיט אים צום פּרעזידענט און אים בעטן צו ראַטעווען דעם סאָלדאַט פֿון טויט.

— „מיין פֿריינד" — האָט געזאָגט קאָרווין — „ס'איז דאָך שוין אין מיטן נאַכט, דער פּרעזידענט שלאָפֿט שוין געוויס. מיר וועלן וואַרטן ביז אין דער פֿרי".

— „מאָרגן אין דער פֿרי וועט שוין זיין צו שפּעט" — האָט געענטפֿערט שמעון וואָלף — „דער פּרעזידענט האָט אַן איידעלע נשמה, ער וועט פֿאַרשטיין, אַז ווען איינער לויפֿט זען זיין שטאַרבנ־דיקע מוטער איז ער ניט קיין דעזערטיר. קום, מיין פֿריינד, איך בעט דיך. מיר גייען טאָן אַ גרויסע און גערעכטע זאַך".

עס איז געווען צוויי אַ זייגער אין מיטן נאַכט, ווען לינקאָלן האָט זיי אויפֿגענומען. אויסהערנדיק זייער פֿאַרלאַנג, האָט לינקאָלן געזאָגט:

— „אוממעגלעך, מיינע פֿריינד. עס טוט מיר זייער לייד, איך קען גאָרניט טאָן. היינט ביי־טאָג איז ביי מיר געווען דער קריגס־מיניסטער סטענטאָן און האָט מיך געוואָרנט, אַז אויב איך וועל באַ־גנעדיקן נאָך איין סאָלדאַט וועט ער רעזיגנירן. מיר פֿירן איצט אַ מלחמה, און מיר מוזן האָבן דיסציפּלין אין דער אַרמיי".

— „מר. פּרעזידענט" — האָט געזאָגט וואָלף — „דערלויבט מיר אייך צו שטעלן אַ פֿראַגע. ווי וואָלט איר געהאַנדלט ווען איר קריגט אַ בריוו, אַז אייער מאַמע וויל אייך זען, איידער זי שטאַרבט?"

לינקאָלן האָט אַ קוק געטאָן אויף וואָלפֿן, אים גאָרניט געענט־פֿערט, נאָר האָט גלייך אָרייַנגערופֿן זיין סעקרעטאַר און געהייסן שיקן אַ באַפֿעל צום קאָמאַנדיר פֿון דער פּאָטאָמאַק־אַרמיי, אַז ער זאָל גלייך באַפֿרייען דעם סאָלדאַט דוד לעווי.

מיט עטלעכע מאָנאַטן שפּעטער האָט אַן אָפּטיילונג פֿון דער פּאָטאָמאַק־אַרמיי באַגעגנט אַן אָפּטיילונג פֿון דער קאָנפֿעדעראַציע־אַרמיי, וואָס איז געגאַנגען אויף וואַשינגטאָן. צווישן די ביידע אַרמייען איז פֿאָרגעקומען אַ ביטערע שלאַכט. עס האָט אויסגעזען, אַז די קאָנפֿעדעראַציע־אַרמיי וועט זיגן. דער פֿירער און פֿאָנען־טרעגער פֿון דער יוניאָן־אַרמיי זיינען ביידע געפֿאַלן, און די סאָלדאַטן האָבן זיך שוין אָנגעהויבן צו רוקן אויף צוריק.

פלוצעם איז צוגעלאָפן דער יונגער ייִדישער סאָלדאַט דוד לעווי, האָט אויפגעהויבן אין דער הויך די געפאַלענע פאָן, און מיט גרויס באַגייסטערונג אָנגעהויבן שרייַען: — „ברידער, פאָרויס! לאָזט דעם שׂונא ניט גייען אויף וואַשינגטאָן!״ ער איז געלאָפן פאָרויס, און דאָס בלוט פון זייַן האַרץ האָט זיך צונויפגעמישט מיט די פאַרבן פון דער פאָן.

ווען לינקאָלן האָט געקראָגן דעם באַריכט פון יענער שלאַכט, האָט ער אויפגעהויבן די הענט און געזאָגט: — „איך דאַנק גאָט, וואָס איך האָב געראַטעוועט דאָס לעבן פון אַזאַ העלד, כּדי ער זאָל קענען מיט זייַן לעבן אויפטאָן אַזאַ גרויסע זאַך פאַרן לאַנד״.

צום אָנדענק פון יענער שלאַכט האָט לינקאָלן געהייסן שטעלן אַ מאָנומענט נאָכן ייִדישן סאָלדאַט דוד לעווי אויף דעם אָרט וואו ער איז געהרגעט געוואָרן.

באַפעל נומער 11

דאָס איז געווען אין אַ פרימאָרגן פון דעצעמבער 1862. די ייִדישע באַפעלקערונג פון פּאַדוקאַ, קענטאַקי, האָט זיך דערוואוסט פון אַ באַפעל, וואָס גענעראַל יוליסוס גרענט האָט אַרויסגעגעבן צו אַלע קאָמאַנדירן פון דער יוניאָן־אַרמיי וואָס האָט פאַרנומען די דרום־שטאַטן, אַז זיי זאָלן אַרויסשיקן אַלע ייִדישע הענדלערס פון זייער טעריטאָריע. אַ צווייטן באַפעל האָט גרענט אַריבערגעשיקט צו גענעראַל וועבסטער אין דזשעקסאָן, טענעסי, אַז אַלע באַן־קאָנדוקטאָרן זאָלן מער ניט לאָזן פאָרן די ייִדן איבער די דרום־שטאַטן.

די ייִדישע איינוואוינערס האָבן זיך געפילט שטאַרק געטראָפן. זיי האָבן זיך פאַרזאַמלט אין צדוק קאַסקעלס הויז צו באַטראַכטן וואָס מען זאָל טאָן אָפּצושטעלן די גזירה.

דער גרויסער גאַסטצימער איז געווען אָנגעפּאַקט מיט מענטשן. דער עולם האָט געטומלט און איבערגעשריִען איינער דעם צווייטן. אין די אויסרופן און די געשרייען האָט זיך געפילט פאַרדרוס און באַליידיקונג. די אויפרעגונג איז געוואַקסן פון מינוט צו מינוט.

— „פאַרוואָס קומט עס אונדז? פאַרוואָס טרייַבט מען אונדז? וואָס פאַר אַ שלעכטס האָבן מיר דען געטאָן?״ — האָבן זיך געהערט פּראָטעסטן פון עולם — „וויייניק האָבן מיר זיך געפּלאָגט, אומגע-

וואַנדערט מיט פּעק אויף די פּלייצעס, ביז מיר האָבן זיך צוגע־שלאָגן צו אַ שטיקל מקום מנוחה, איצט דאַרף מען ווידער וואַנדערן. פאַרוואָס? פאַרוואָס?"

— „דאָס איז דערפאַר, ווײַל מען וויל אָפּשטעלן דעם האַנדל מיט דער קאָנפעדעראַציע. מען זאָגט אַז די הענדלערס קויפן אָפּ די באַוול פון דזשאָרדזשיאַ און מיסיסיפּי" — האָט צדוק קאַסקעל דערקלערט.

— „אויב מען וויל אָפּשטעלן דעם האַנדל מיט די דרום־שטאַטן, טאָ פאַרוואָס איז דער באַפעל אַרויסגעגעבן געוואָרן בלויז קעגן ייִדן?" — האָט זיך אָפּגערופן אַן עלטערער ייִד.

— אַלע ווייסן גוט, אַז דאָ פאָרן אַרום מער ניט־ייִדישע הענד־לערס ווי ייִדישע, פאַרוואָס האָט מען זיך אָפּגעשטעלט בלויז אויף ייִדן?"

— „איר זענט זייער גערעכט" — האָט צדוק קאַסקעל באַרו־איקט דעם ייִדן — „דערפאַר האָבן מיר זיך דאָ פאַרזאַמלט צו באַ־טראַכטן וואָס צו טאָן".

— „עס איז אַן אומרעכט, מען טאָר עס ניט דערלאָזן!" — האָט זיך עמעצער פון אַ ווינקל אָפּגערופן — „אין דער יוניאָן־אַרמיי זײַנען אַנגעשלאָסן אַן אַ שיעור ייִדן. זיי קעמפן העלדיש אויף די שלאַכטפעלדער צו באַפרײַען די שוואַרצע שקלאַפן. מיר טאָרן ניט דערלאָזן אַזאַ באַליידיקונג".

— „ריכטיק, ריכטיק!" — האָבן זיך געהערט קולות — „מיר זײַנען בירגער אַזוי ווי אַלע, וואו איז אונדזער רעכט?"

— „רואיק, ייִדן, הערט!" — האָט צדוק קאַסקעל אײַנגעשטילט דעם אויפגערעגטן עולם — „הערט מיך אוים, כ'האָב פאַר אײַך אַן עצה".

דער עולם איז גלײַך שטיל געוואָרן.

— „לאָמיר זיך ווענדן צום פּרעזידענט. צו אייבראַהעם לינקאָלן. דער פּרעזידענט איז אַ גרויסער מענטש, אַ ליבער מענטש. ער, וואָס וויל באַפרײַען די שוואַרצע פון שקלאַפערײַ, וועט זיכער ניט וועלן אַז מען זאָל אונדז באַרויבן פון אונדזער רעכט. ער וועט ניט לאָזן אונדז טאָן שאָדן. ער וועט ניט דערלויבן צו באַליידיקן און אונטער־דריקן ייִדן. לאָמיר שיקן צו אים אַ דעלעגאַציע".

— „ריכטיק! ריכטיק! דאָס איז אונדזער איינציקע האָפֿע־נונג!“ — האָבן אַלע מסכּים געווען. עס איז באַלד באַשלאָסן גע־וואָרן אַז צדוק קאַסקעל זאָל זיין דער שליח פֿון די פּאַדוקער ייִדן צום פּרעזידענט.

אין עטלעכע טעג אַרום איז צדוק קאַסקעל געשטאַנען פֿאַר פּרע־זידענט לינקאָלן.

— „מיסטער פּרעזידענט“ — האָט צדוק קאַסקעל גערעדט מיט גרויס דרך־ארץ — „די ייִדישע קהילה פֿון פּאַדוקאַ, קענטאַקי, האָט מיך געשיקט צו איַיך. מיט דרײַצן יאָר צוריק בין איך געקומען אַהער, ווײַל איך האָב געוואָלט לעבן אין אַ פֿרײַ לאַנד, וואו אַלע האָבן גלײַכע רעכט. מײַנע ברידער, די ייִדן, פּונקט ווי איך, זײַנען געלאָפֿן אַהער פֿון אונטערדריקונג און אומרעכט. מיר זײַנען גע־טרײַע און ערלעכע בירגער, אַ סך פֿון אונדזערע זײַנען אַנגעשלאָסן אין דער יוניאָן־אַרמיי און קעמפֿן פֿאַר די הויכע און גרויסע אידעאַלן פֿון פֿרײַהייט פֿאַר אַלעמען, פֿאַר ווײַסע ווי פֿאַר שוואַרצע. אָבער צום באַדויערן וויל מען פֿון אונדז צונעמען אונדזער רעכט“. — און דערביי האָט קאַסקעל איבערגעגעבן דעם פּרעזידענט אַ קאָפּיע פֿון גענעראַל גרענטס באַפֿעל, וואָס איז געווען באַקאַנט ווי דער „באַפֿעל נומער עלף“.

לינקאָלן האָט עטלעכע מאָל איבערגעלייענט דאָס פּאַפּיר. עס האָט זיך געדוכט אַז ער וויל דאָס ניט גלייבן. מען האָט געקענט זען, אַז די ווערטער פֿון פּאַפּיר פֿאַרשאַפֿן אים ווייטיק. זײַן פּנים איז געווען פֿאַרזאָרגט.

— „אַזוי, די קינדער פֿון ישׂראל ווערן אַרויסגעטריבן פֿון גליק־לעכן לאַנד כּנען?“

— „יאָ“ — האָט קאַסקעל געענטפֿערט — „און דערפֿאַר זײַנען מיר געקומען נאָך הילף און באַשיצונג צום פֿאָטער אַבֿרהם“.

— „אָט די הילף און באַשיצונג זאָלן די קינדער פֿון ישׂראל באַלד באַקומען“ — האָט פּרעזידענט לינקאָלן געענטפֿערט. ער האָט גלײַך גערופֿן צו זיך דעם הויפּט־קאָמאַנדיר פֿון דער גאַנצער יוניאָן־אַרמיי, גענעראַל האַלעק, און אים געהייסן טעלעגראַפֿיש באַפֿוילן גרענטן, אַז ער זאָל באַלד צוריקרופֿן די גזירה קעגן די ייִדן.

די ידיעה אַז דער באַפֿעל איז צוריקגערופֿן געוואָרן האָט אַרויס־גערופֿן גרויס פֿרייד בײַ די ייִדן.

לינקאָלן און זײַנע ייִדישע פרײַנד

יאָר 1863. אַ קריטיש יאָר אין דער געשיכטע פֿון די פֿאַר־אייניקטע שטאַטן. אַ ברודער קעגן אַ ברודער האָט אויפֿגעהויבן די שווערד.

אין איינעם אַ טאָג פֿון יענעם יאָר איז געזעסן אייבערהעם לינקאָלן, דער פּרעזידענט פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן, לעבן זײַן מאַסיוון שרײַבטיש אין ווײַסן הויז און האָט געלייענט אַ באַריכט וואָס איז נאָר וואָס אָנגעקומען פֿון מלחמה־פֿראָנט.

דאָס פּנים פֿון דעם פּרעזידענט, וואָס האָט געקראָגן אַן אַש־קאָליר פֿון אַזוי פֿיל טעג פֿול מיט זאָרג און נעכט אָן שלאָף — איז איצט געוואָרן פֿינצטער. זײַנע גוטמוטיקע אויגן האָבן אויסגעדריקט זאָרג, לייענענדיק אַז לעבן טשאַרנסערוויל האָט די אַרמיי פֿון דער קאָנפֿעדעראַציע, אָנגעפֿירט פֿון גענעראַל לי, צעשלאָגן די יוניאָן־אַרמיי פֿון גענעראַל הוקער, און אַז די אַרמיי פֿון דער קאָנפֿעדע־ראַציע איז אַרײַן אין מערילאַנד און ס׳איז דאָ אַ גרויסע געפֿאַר, אַז זי וועט מאַרשירן אויף פּענסילווייניע.

פּרעזידענט לינקאָלן האָט אָנגעשפּאַרט דעם קאָפּ אויף די הענט און גענומען טראַכטן וועגן דעם, ווי צו פֿאַרבעסערן די לאַגע אויפֿן מלחמה־פֿראָנט און פֿאַרהיטן די צפֿון־שטאַטן, אַז זיי זאָלן ניט אַרײַנפֿאַלן אין קיין פּאַניק. ער איז בײַ זיך געווען זיכער, אַז די יוניאָן וועט סוף־כּל־סוף געווינען.

מיט אַ מאָל האָט זיך געהערט אַ לײַכטער קלאַפּ אין טיר. אַ סעק־רעטאַר איז אַרײַנגעקומען און האָט דערלאַנגט דעם פּרעזידענט אַ טעלעגראַמע.

לינקאָלן, וואָס איז געווען זיכער אַז די טעלעגראַמע איז פֿון מלחמה־פֿראָנט, האָט זי שנעל גענומען לייענען. אָבער די טעלע־גראַמע איז גאָר געקומען פֿון שיקאַגאָ. אין דער טעלעגראַמע איז גע־ווען געשריבן: „מר׳ פּרעזידענט,, אַבֿרהם יאָנאַס האַלט בײַם שטאַרבן. זײַן לעצטער ווונטש איז צו זען זײַן זון טשאַרלז, אַ סאָלדאַט פֿון דער אַרמיי פֿון דער קאָנפֿעדעראַציע, וואָס איז איצט אַ געפֿאַנגענער בײַ דער יוניאָן־אַרמיי. זײַט אַזוי גוט, מר׳ פּרעזידענט, דערפֿילט

דעם וואונטש פֿון אײַער אַלטן פֿרײַנד יאָנאַס און הייסט באַפֿרײַען זײַן זון אויף אַ קורצער צײַט".

אונטערגעשריבן אויף דער טעלעגראַם איז געווען אַבֿרהם קאָן.

דער פּרעזידענט האָט געקוקט אויף דער טעלעגראַמע וואָס ער האָט געהאַלטן אין האַנט, און מיט אַ זיפֿץ אַ זאָג געטאָן אויפֿן קול: — „מײַן פֿרײַנד יאָנאַס שטאַרבט, מײַן אַלטער ליבער פֿרײַנד אַבֿרהם יאָנאַס".

דער נאָמען יאָנאַס האָט אין אים אויפֿגעוועקט לאַנג־פֿאַרגאַנגענע יאָרן, יאָרן פֿון יוגנט, פֿון פֿרייד, לייד און האָפֿענונג.

לינקאָלן האָט זיך אָנגעשפּאַרט אָן שטול און צוגעמאַכט די אויגן. ער האָט זיך דערזען ווי אַ יונג בחורל אין אילינאָי. יאָ, דאָרטן אין אילינאָי האָט ער געטראָפֿן דעם ליבן אַבֿרהם יאָנאַס, דעם הויפּט פֿון דער אַדוואָקאַטן־פֿירמע „יאָנאַס און אַסבורי" וואָס איז געווען באַוואוסט איבערן גאַנצן שטאַט. יאָנאַס האָט אים אַרײַנגענומען צו זיך און זיך באַצויגן צו אים ווי צו אָן אייגענעם ברודער. ער געדענקט אַזוי גוט, ווי יאָנאַס האָט געזאָגט צו אים: — „אייב, איך האָב אַ סך גלויבן אין דיר. איך בין זיכער, אַז דו קענסט אַ סך דערגרייכן. קום אַלע מאָל צו מיר, אויב דו וועסט דאַרפֿן הילף".

לינקאָלן דערמאָנט זיך ווײַטער: איידער מען האָט אים נאָמינירט ווי אַ פּרעזידענט־קאַנדידאַט פֿון דער רעפּובליקאַנער פּאַרטיי, האָט ער פֿאָרגעלייענט פֿאַר די רעפּובליקאַנישע פֿירערס אַ רעדע וואָס ער וועט האַלטן בײַם אָננעמען די נאָמינאַציע. די פּאַרטיי־פֿירערס האָבן פֿאַרלאַנגט פֿון אים, אַז ער זאָל אַרויסנעמען פֿון זײַן רעדע דעם פּאַראַגראַף: **„אַ הויז, צעטיילט קעגן זיך אַליין, קען ניט עקסיסטירן. איך גלייב, אַז דאָס לאַנד קען ניט לעבן האַלב אין שקלאַפֿערײַ און האַלב פֿרײַ".**

דעמאָלט האָט זיך אויפֿגעשטעלט יאָנאַס, וואָס איז אויך געווען איינער פֿון די פּאַרטיי־פֿירערס, און געזאָגט: „אייב, זאָלסט האַלטן דײַן רעדע אַזוי ווי דו האָסט זי אָנגעשריבן. קיין איין וואָרט זאָל ניט ווערן געמינערט. עס איז אַ שטאַרקע רעדע, וואָס וועט דיך מאַכן באַרימט און באַליבט בײַם אַמעריקאַנער פֿאָלק".

„אַ הויז צעטיילט". אָט איז יאָנאַסעס הויז צעטיילט. דער טאַטע, אַבֿרהם, איז געווען אַלע מאָל קעגן שקלאַפֿערײַ, און דער זון, טשאַרלז, איז אַוועק זיך שלאָגן פֿאַר שקלאַפֿערײַ.

טשאַרלז איז איצט אַ געפאַנגענער ביי דער יוניאָן-אַרמיי. ער געדענקט אים נאָך ווי אַ קליין קינד. ווען ער פלעגט קומען צו יאָנאַס פלעגט דער קליינער טשאַרלז צולויפן צו אים און זיך וויגען אויף זיין קני. — „אַנקל אייב" — אַזוי האָט אים דער קליי-נער טשאַרלז גערופן. — „אַנקל אייב" — האָט איין מאָל טשאַרלז צו אים געזאָגט — „דו הייסט אייב, מיין טאַטע הייסט אייב און מיין אַנקל פון שיקאַגאָ הייסט אויך אייב".

— „דאָס איז דערפאַר" — האָט לינקאָלן געענטפערט — „ווייל מיר טראָגן דעם נאָמען פון זייער אַ פיינעם מענטשן, פון דעם ערשטן ייִדן, דעם פאָטער אַבֿרהם".

„מערקווירדיק" — האָט לינקאָלן אַ טראַכט געטאָן — „ביי זיי אין דער משפחה האָט מען ליב געהאַט ביבלישע נעמען. אָט הייסט ער אַבֿרהם, זיין שוועסטער האָט געהייסן שׂרה".

— „אָט איז יאָנאַס — אַ ייִד". דער ערשטער ייִד מיט וועמען ער האָט זיך באַקאַנט. ווי אַנדערש האָט יאָנאַס אויסגעזען אין פאַר-גלייך מיט די פאַטריאַרכאַלישע ייִדן וואָס זייערע בילדער ער האָט געזען אין דער ביבל. ערשט ווען ער האָט זיך געטראָפן מיט אַבֿרהם קאָן, מיט דער לאַנגער ברייטער באָרד און מיט מילדע שוואַרצע אויגן, האָט ער דערפילט ווי ער וואָלט דערזען אַ לעבעדיקן איינעם פון די ביבלישע ייִדן. זיי האָבן דעמאָלט מיט די אויגן געשלאָסן אַ פריינדשאַפט, וואָס האָט אָנגעהאַלטן דאָס גאַנצע לעבן.

אָט זעט ער נאָך איצט פאַר זיך דאָס בילד פון 7טן פעברואַר, 1861. אויף דער באַן-סטאַציע אין ספּרינגפילד, האָבן זיך פאַרזאַמלט טויזנטער מענטשן צו ווינטשן אַ פאַר-געזונט דעם פרעזידענט ביים אָפּפאָרן קיין וואַשינגטאָן. מיט אַ מאָל האָט דער עולם זיך אַ ריר געטאָן, און פון עולם האָבן זיך אַרויסגעשטופּט עטלעכע ייִדן, געפירט פון אַבֿרהם קאָן, און צוגעגאַנגען גלייך צו דער פלאַטפאָרמע פון וואַגאָן וואו דער פרעזידענט איז געשטאַנען. זיי האָבן פונאַנ-דערגעוויקלט אַ גרויסע זיידענע אַמעריקאַנער פאָן, אויף וועלכער עס זיינען מיט גרויסע העברעיִשע אותיות געווען אויפגעשריבן די ווערטער פון תּנך, פון יהושע:

„קיינער וועט ניט באַשטיין פאַר דיר אַלע טעג פון דיין לעבן. אַזוי ווי איך בין געווען מיט משהן, וועל איך זיין מיט דיר. איך וועל דיך ניט אָפּלאָזן און דיך ניט פאַרלאָזן. זיי שטאַרק און פעסט צו

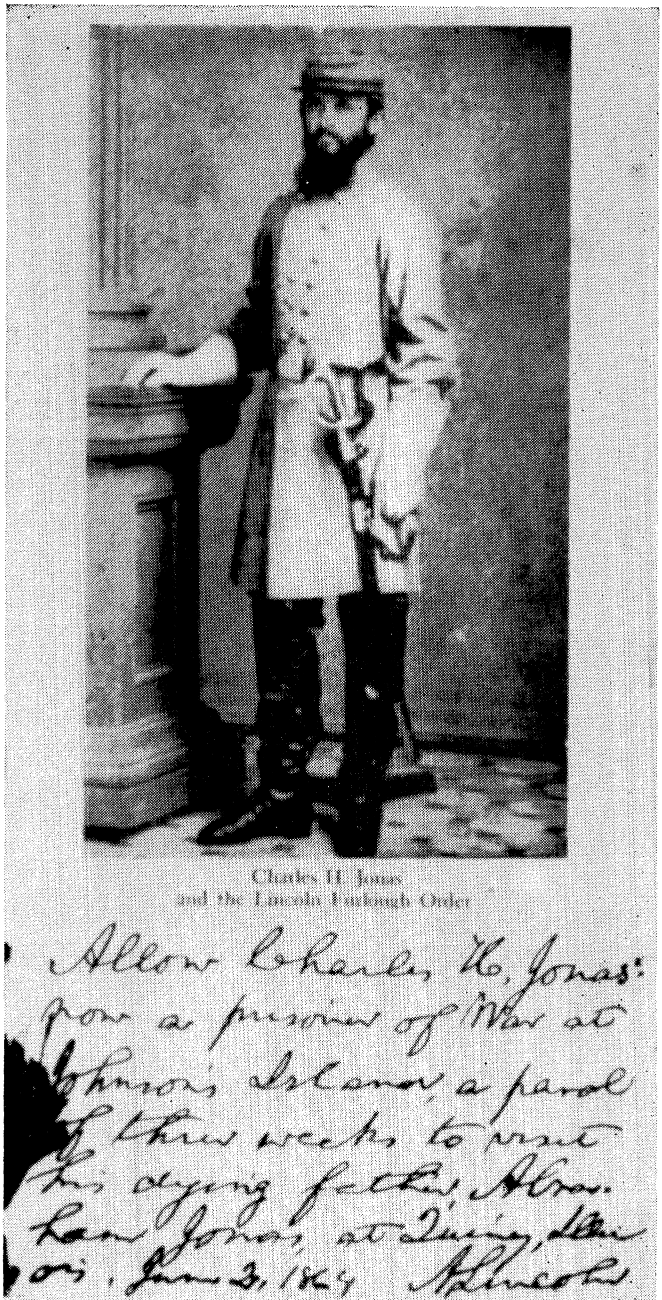

דער באַפֿעל פֿון אייבערהעם לינקאָלן צו באַפֿרײַען אויף דרײַסיק
טעג דעם געפֿאַנגענעם טשאַרלז יאָנאַס.

היטן צו טאָן אַזוי ווי די תורה, וואָס משה, דײַן קנעכט, האָט דיר באַפוילן. זאָלסט דערפון ניט אָפּקערן רעכטס אָדער לינקס, כּדי דו זאָלסט באַגליקן אומעטום וואו דו וועסט גיין. פאַרוואָר, איך זאָג דיר אָן: זײַ שטאַרק און פעסט, זאָלסט ניט מורא האָבן און זיך ניט שרעקן וואָרעם גאָט איז מיט דיר אומעטום וואו דו וועסט גיין".

אַבֿרהם קאָן איז צוגעגאַנגען צו אים, אַזוי האַרציק געדריקט זײַן האַנט און געזאָגט: מר' פרעזידענט, מיר פאַרהאָפן, אַז דו וועסט זײַן דער צווייטער משה וואָס וועט באַפרײַען די קנעכט פון שקלאַפערײַ".

לינקאָלן דערמאָנט זיך ווי גערירט ער איז געווען פון דער סצענע, אַז ער האָט געוואָלט אַרומנעמען דעם אַלטן קאָן און אים אַ קוש טאָן.

די טעלעגראַם איז אַרויסגעפאַלן פון פרעזידענטס האַנט. דער רויש פון דעם פאַפּיר האָט אים איבערגעשלאָגן די געדאַנקען און ער האָט זיך געגעבן אַ כאַפּ ווי פון שלאָף. ער האָט אויפגעהויבן די טעלעגראַם און זי איבערגעלייענט נאָך אַ מאָל. נאָך דעם האָט ער געגעבן אַ קלונג אין גלעקל, אַ סעקרעטאַר איז אַרײַנגעקומען. לינקאָלן האָט אים געהייסן צו באַפוילן טעלעגראַפיש דעם קאָמאַנדיר פון דעם לאַגער פאַר די געפאַנגענע צו באַפרײַען דעם געפאַנגענעם טשאַרלז יאָנאַס אויף דרײַסיק טעג און אים גלײַך אָפּשיקן קיין שיקאַגאָ.

לינקאָלנס טויט האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן טרויער צווישן די ייִדן. אַלע שולן זײַנען געווען אײַנגעוויקלט אין שוואַרצן. בײַ דער לוויה אין וואַשינגטאָן האָט זיך באַטייליקט אַ ייִדישע דעלעגאַציע פון 125 פערזאָן.

אין ניו-יאָרק איז פאָרגעקומען אַ טרויער-פּראָצעסיע אין וועלכער עס האָבן זיך באַטייליקט פופציק טויזנט מענטשן. אין דער פּראָצעסיע האָבן מאַרשירט זיבן טויזנט ייִדן.

די ייִדן האָבן געטראָגן אַזאַ טרויער-פּלאַקאַט:

דער פאָטער פון לאַנד איז טויט.
דאָס פאָלק טרויערט נאָך אים.
לינקאָלן —
ער איז ניט טויט,
ער לעבט אין די הערצער פון גאַנצן פאָלק.

גענעראַל באַטלער און דער יידישער סאָלדאַט

מאַקס גלאַס, אַ יידישער בחור פֿון אייראָפּע, איז אין יאָר 1864 געקומען קיין אַמעריקע און זיך גלייך אַנגעשלאָסן אין דער יוניאָן־אַרמיי, צו קעמפֿן פֿאַר דער באַפֿרייאונג פֿון די שקלאַפֿן.

ער איז אָבער אַרײַנגעפֿאַלן אין אַן אָפּטיילונג, וואו דער אָפֿיציר און אויך אייניקע סאָלדאַטן פֿלעגן אים באַליידיקן און אָנטאָן צרות דערפֿאַר ווײַל ער איז אַ ייד און אויך דערפֿאַר ווײַל ער האָט ניט געקענט רעדן קיין גוטן ענגליש.

ער איז אַנטלאָפֿן פֿון דער אַרמיי. מען האָט אים געכאַפּט און געבראַכט פֿאַר אַ קריגס־געריכט צו משפּטן ווי אַ דעזערטיר. ווען גענעראַל באַטלער, דער הויפּט פֿון יענער אַרמיי־אָפּטיילונג, האָט געהערט די פּאַסירונג, האָט ער באַפֿוילן, אַז מען זאָל מאַקס גלאַסן גלײַך באַפֿרײַען און אים אָפּשיקן אין דער זעלביקער מיליטערישער אָפּטיילונג.

ווען גלאַס האָט געבעטן, אַז ער זאָל אים שיקן אין אַן אַנדער אָפּטיילונג, האָט גענעראַל באַטלער געענטפֿערט, אַז ער זאָל גיין אין דער זעלביקער אָפּטיילונג — „און“ — האָט ער צוגעגעבן — „לאָמיר טאַקע זען, אויב עמעצער וועט וואַגן אים צו באַליידיקן דערפֿאַר ווײַל ער איז אַ ייד“.

די סאָלדאַטן און אָפֿיצירן האָבן אים שוין מער ניט באַליידיקט. פֿאַרקערט, זיי זײַנען געוואָרן מיט אים גוטע פֿרײַנד. שפּעטער איז גלאַס שווער פֿאַרוואונדעט געוואָרן אין אַ שלאַכט לעבן ריטשמאָנד.

יידן אין דער קאָנפֿעדעראַציע

אין די דרום־שטאַטן זײַנען אויך געווען יידישע פּלאַנטאַטאָרן, וואָס האָבן זיך געשטעלט אויף דער זײַט פֿון דער קאָנפֿעדעראַציע און געקעמפֿט אַז שקלאַפֿערײַ זאָל ניט ווערן אָפּגעשאַפֿט אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן.

דוד יולי און דזשודאַ פּ. בענדזשאַמין זײַנען געווען יידן, וואָס האָבן גענומען אַ גרויסן אָנטייל אין דעם קאַמף, אַז שקלאַפֿערײַ זאָל ניט ווערן אָפּגעשאַפֿט. ביידע זײַנען געבאָרן געוואָרן אין די וועסט־אינדיעס און זײַנען געקומען אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן מיט זייערע עלטערן, ווען זיי זײַנען געווען יונגע קינדער. זיי זײַנען

דזשודאַ פּ. בענדזשאַמין

אויפֿגעוואַקסן אין די דרום-שטאַטן און ביידע זײַנען געווען אַקטיוו אין דעם דאָרטיקן פּאָליטישן לעבן.

ביז דעם עלטער פֿון 36 יאָר איז דוד יולים אמתער נאָמען געווען דוד לעווי. ווען ער איז געוואָרן באַוואוסט ווי אַן אַדוואָקאַט, פּלאַנטאַטאָר און פּאָליטיקער, האָט ער געביטן זײַן נאָמען אויף יולי. פֿון 1845 אָן, ווען פֿלאָרידע האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דער יוניאָן, ביז דעם בירגער-קריג, האָט דוד יולי פֿאַרטראָטן דעם שטאַט אין דעם אַמעריקאַנער סענאַט. ער איז געווען דער ערשטער ייִדישער מיטגליד פֿון דעם אַמעריקאַנער סענאַט. בײַם אויסברוך פֿון בירגער-קריג איז ער געווען אַ מיטגליד פֿון דעם קאָנפֿעדעראַציע-קאָנגרעס.

איינער פֿון די הויפּט-פֿירערס פֿון דער קאָנפֿעדעראַציע-רעגירונג איז געווען דער ייִד דזשודאַ פּ. בענדזשאַמין. ער איז געווען יוסטיץ-מיניסטער, קריג-מיניסטער און אויסערן-מיניסטער (סעקרעטערי אָוו סטייט). מ׳האָט אים אָנגערופֿן דער קאָפּ פֿון דער קאָנפֿעדעראַציע-רעגירונג״.

ער איז געווען אַ זייער אָנגעזעענער רײַכער אַדוואָקאַט און

פלאַנטאַטאָר אין לואיזיאַנאַ און האָט פאַרטראָטן דעם שטאַט אין דעם אַמעריקאַנער סענאַט.

ער איז געווען דער, וואָס האָט דורכגעפירט אַ געזעץ אין לוּאיזיאַנאַ, אַז מען זאָל ניט פאַרשפאַרן קיין מענטשן אין טורמע, צוליב דעם וואָס זיי קענען ניט באַצאָלן זייערע חובות.

ער איז געווען אַ שטאַרקער פאַרטיידיקער פון שקלאַפעריי. איין מאָל, אין אַ דעבאַטע וועגן שקלאַפעריי מיט סענאַטאָר ב. פ. וועיר פון אָהייאָ, האָט סענאַטאָר וועיר אָנגערופן בענדזשאַמינען „דער ייִד מיט עגיפּטישע פרינציפּן".

ווען אַ סענאַטאָר האָט אַמאָל אין צייט פון אַ דעבאַטע וועגן שקלאַפעריי אין סענאַט אַ געשריי געטאָן: „אָט דער ייִד פון לואיזיאַנאַ", האָט בענדזשאַמין אים געענטפערט, ווי דיזראַעלי האָט געענטפערט אין אַזאַ פאַל אין ענגלישן פאַרלאַמענט: „ווען מיינע עלטער-זיידעס האָבן געקראָגן די צען געבאָט ביים באַרג סיני, האָבן זיינע עלטערן געפאַשעט חזירים אין די וועלדער פון ענגלאַנד".

ווען די דרום-שטאַטן האָבן פאַרלאָרן די מלחמה, איז בענדזשאַמין אַנטלאָפן קיין ענגלאַנד. דאָרטן איז ער געוואָרן אַ דערפאָלגרייכער אַדוואָקאַט און האָט זיך פּערזענלעך באַפריינדט מיט די שטאַטסלייט דיזראַעלי, גלאַדסטאָן און הויפּט-ריכטער קאָלערידזש.

ער איז געשטאָרבן אין פראַנקרייך אין יאָר 1884. ער איז זיין גאַנץ לעבן געווען ווייט פון ייִדן און ייִדישקייט.

מיכאל היילפּערין

איינער פון די אָנגעזעענסטע ייִדישע וואָרטזאָגערס קעגן שקלאַפעריי אין אַמעריקע, איז געווען דער פּוילישער ייִד מיכאל היילפּערין.

מיכאל היילפּערין איז געבאָרן געוואָרן אין יאָר 1823 אין פּיעטריקאָוו ביי אַ משפחה פון לומדים. ער איז געקומען קיין אַמעריקע אין יאָר 1856.

ער איז געווען אַ געלערנטער אין ייִדישע און אַלגעמיינע לימודים און האָט געקענט רעדן עטלעכע שפּראַכן. אין אַמעריקע איז ער געווען דער מיטרעדאַקטאָר פון Appleton's New American Encyclopedia

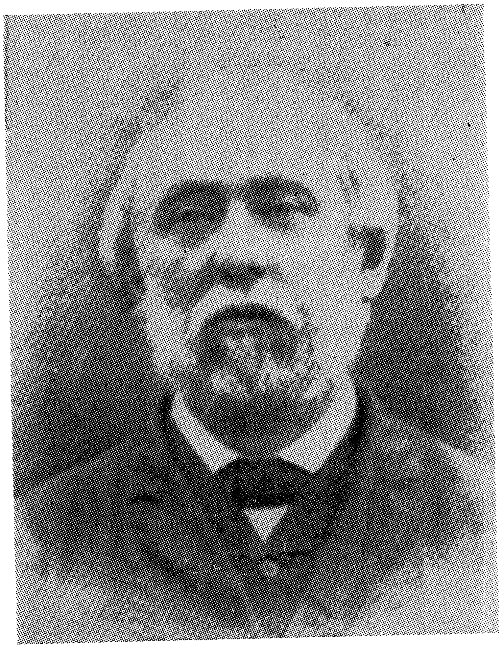

מיכאל היילפּערין

ער איז געווען אַ ליבעראַלער מענטש און דורכגעדרונגען מיט געפֿילן פֿון גערעכטיקייט פֿאַר אַלע מענטשן.

אין יאָר 1848 האָט ער גענומען אַן אָנטייל אין דעם באַפֿרייַונג־קאַמף פֿון אונגאַרן און ער איז געווען אַ נאָענטער פֿרייַנד פֿון אונגאַרישן פֿרייַהייט־קעמפֿער לואיס קאָשוט.

ווען ער איז געקומען קיין אַמעריקע אין די שטורמישע יאָרן ערבֿ דעם בירגער־קריג, האָט ער זיך גלייַך געשטעלט אויף דער זייַט פֿון יענע מענטשן, וואָס האָבן געפֿאָדערט אַז אַמעריקע זאָל אָפּשאַפֿן שקלאַפֿערייַ.

אין יאַנואַר פֿון יאָר 1861 האָט דער רבֿ ראַפֿאַל פֿון די בני ישורון קאָנגרעגאַציע אין ניו־יאָרק געהאַלטן אַ רעדע, וואָס האָט אָפּגעקלונגען איבערן גאַנצן לאַנד, באַזונדער אין די דרום־שטאַטן. דער רבֿ האָט אין יענער רעדע געוואָלט באַווייַזן, אַז שקלאַפֿערייַ איז אין דעם גייַסט פֿון תּנך. עס איז גאָטס ווילן, — האָט דער רבֿ געזאָגט, — אַז שקלאַפֿערייַ זאָל עקסיסטירן, און מענטשן וואָס קעמפֿן קעגן

שקלאַפֿעריי באַגייען אַ זינד קעגן גאָט און אַ פֿאַרברעכן קעגן דער תּורה.

די שקלאַפֿן־אייגנטימערס פֿון די דרום־שטאַטן האָבן די רעדע אָפּגעדרוקט און פֿאַרשפּרייט איבער אַמעריקע.

דעמאָלט האָט מיכאל היילפּערין פֿאַרעפֿנטלעכט אַרטיקלען קעגן שקלאַפֿעריי אין דער גרויסער און איינפֿלוסרייכער צייטונג „די ניו־יאָרק טריביון" אונטער דער רעדאַקציע פֿון האָריים גרילי. היילפּערן האָט באַוויזן, אַז דער רבֿ ראַפֿאַל פֿאַרשטייט ניט דעם גייסט פֿון דער תּורה און אַז ער טייטשט שלעכט און פֿאַלש די פּסוקים פֿון תּנך, און בכלל איז דאָס געווען אַ נאַרישע, פֿאַלשע און פּוסטע רעדע.

די אַרטיקלען, געשריבן מיט אַ סך וויסן און גרויס לאָגיק, האָבן געמאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק אין אַמעריקע, און גלייך אָפּגעשלאָגן דעם טאָן און איינדרוק פֿון דעם רבֿ ראַפֿאַלס רעדע.

היילפּערין האָט קלאָר באַוויזן, אַז דער תּנך איז קעגן שקלאַפֿעריי. ער האָט אויך באַוויזן, אַז שקלאַפֿעריי האָט קיין מאָל ניט פֿאַרנומען קיין אָרט אין ייִדישן לעבן. „עס איז קיין מאָל ניט באַקאַנט, — האָט ער געשריבן, אַז ביי די ייִדן אין די אַלטע צייטן פֿון דער מלוכה, זאָלן פֿאָרקומען שקלאַפֿן־בונטן, ווי אין אַלטן רוים, אָדער שקלאַפֿן־מאַרק ווי אין אַלטן גריכנלאַנד".

ער האָט אין זיינע אַרטיקלען באַטאָנט, אַז שקלאַפֿעריי איז אַ שוואַרצע בלאַט אין דער שיינער געשיכטע פֿון אַמעריקע, און ער האָט אונטערגעשטראָכן, אַז אַזוינע שוואַרצע בלעטער טאָרן מער ניט ווערן אַריינגעשריבן אין דער געשיכטע פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן.

„ייִדן, — האָט ער געשריבן, — זיינען אין אַלע צייטן און אין אַלע לענדער געווען קעגן אַריינברענגען דעם מצרים־גייסט אין לעבן".

מיכאל היילפּערן האָט אויך גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין ייִדישן לעבן. פֿריִער אין פֿילאַדעלפֿיע און נאָך דעם אין ניו־יאָרק.

ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע ייִדישע איינוואַנדערונג פֿון מזרח־אייראָפּע קיין אַמעריקע, האָט מיכאל היילפּערן זיך אָפּגעגעבן מיט העלפֿן די אימיגראַנטן. ער האָט פֿאַר זיי געזוכט באַשעפֿטיקונג און געהאָלפֿן זיי זיך איינאָרדענען.

ער האָט זייער שטאַרק געהאַלטן פֿון ערד־אַרבעט. ער האָט געוואָלט, אַז די ייִדישע אימיגראַנטן זאָלן גרינדן קאָלאָניעס און זיך באַשעפֿטיקן בײַ ערד־אַרבעט.

די ייִדישע אימיגראַנטן האָבן אין אים געפֿונען אַ ליבן מענטשן און אַ גוטן פֿרויסהעלפֿער אין זייער נויט און עלנטקייט בײַם קומען קיין אַמעריקע.

ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1888.

עמאַ לאַזאַרוס

אין ניו־יאָרקער האַפֿן, בײַם אַרײַנפֿאָרן אין אַמעריקע, שטייט אַ מעכטיקע פֿרוי מיט אַ פֿאַקל אין האַנט און באַגריסט יעדן איינעם, וואָס קומט אָן צו די ברעגעס פֿון אַמעריקע — דאָס איז די סטאַטוע פֿון פֿרײַהייט. צו דעם פּעדעסטאַל פֿון דער סטאַטוע איז באַפֿעסטיקט אַ קופּערנער טאָוול מיט די ווערטער:

דער נײַער ריז

ניט ווי דער חוצפּהדיקער ריז פֿון גריכיש־אַלטער וועלט,
מיט זיגערישע פֿיס צעשפּרייט פֿון לאַנד צו לאַנד, —
ניין, דאָ בײַ אונדזער ברעג וועט גריסן אונדז באַקאַנט
אַ פֿרוי אַ מעכטיקע מיט פֿאַקל אויפֿגעשטעלט,
ווי בליץ־געפֿאַנגענער צעלויכטן און צעהעלט,
די מוטער פֿון פֿאַרשטויסענע! דער שטורקאַטש אין איר האַנט,
גליט אויס אַ ברוך־הבא צו וועלט פֿון ראַנד צו ראַנד
און נעמט אַרום צוויי האַפֿן־שטעט מיט מילדן בליק באַזעלט.

„ווער דאַרף דײַן יחוס, אַלטע וועלט!” — זי רופֿט
מיט שטומער ליפּ: „מיר גיב די אָרעמע — פֿאַרמאַטערט און פֿאַרשמאַכט,
געשטיקטע מאַסן, גאַרנדיק נאָך פֿרײַהייט און נאָך לופֿט, —
אין שפֿלות אויסגעשפּיגן און צו דײַן ברעג געבראַכט.
דערלאַנג זיי מיר, די היימלאָזע, פֿון שטורעם אויסגעפּרוווט,
איך הייב דעם לאָמפּ בײַ שפּיגל־טיר — אַ ברייטע אויפֿגעמאַכט”.

(ייִדיש: י. גוויכבערג)

עמאַ לאַזאַרוס

עס איז דער אויסדרוק פֿון טריַיהייט און ליבע צו אַמעריקע און ליבע צו יעדן אונטערדריקטן, און פֿאַראַכטונג צו די אונטער־דריקערס.

די גאָלדענע ווערטער, אויסגעקריצט אויף דער סטאַטוע פֿון פֿריַיהייט אויף אייביק, זיַינען געשריבן פֿון דער אַמעריקאַנער יִדישער פּאָעטעסע עמאַ לאַזאַרוס. זי איז געבאָרן געוואָרן אין ניו־יאָרק דעם 22סטן יולי, 1849, ביַי געבילדעטע, אָנגעזעענע און פֿאַרמעגלעכע עלטערן פֿון ספֿרדישן אָפּשטאַם. די פֿאַמיליע לאַזאַרוס, פֿון פֿאָטערס צד, און די נייטענס פֿון דער מוטערס צד, זיַינען געווען פֿון די ערשטע יִדישע אימיגראַנטן אין אַמעריקע. די נייטענס זיַינען דער אָפּשטאַם פֿון לוצענאַ, וואָס איז געווען איינער פֿון די ערשטע דריַי און צוואַנציק יִדן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין אַמעריקע.

די עלטערן האָבן זיך געהאַלטן פֿאַר גוטע יִדן, אָפּגעהיט יִדישע פֿירונגען און יִדישע יום־טובֿים, אָבער קיין יִדישע דערציאונג האָבן זיי זייערע קינדער ניט געגעבן.

עמאַ לאַזאַרוס האָט אין איר קינדהייט זייער ווייניק געוואוסט וועגן יִדן און יִדישקייט. זי איז געווען אַ שוואַך און איידל יִדיש קינד, און די עלטערן האָבן זי אַפֿילו אין אַן אַלגעמיינער שול ניט געשיקט, נאָר געהאַט פֿאַר איר לערערס אין דער היים. זי האָט זייער יונג און זייער פֿרי אַרויסגעוויזן אירע פֿעיִקייטן. צו עלף יאָר

האָט זי אָנגעהויבן שרײַבן לידער און צו פֿערצן יאָר איז זי שוין געווען באַוואוסט ווי אַ פּאָעטעסע.

ייִדישע פֿראַגעס האָבן איר ניט אינטערעסירט און אויף ייִדישע טעמעס האָט זי ניט געשריבן. זי איז געווען באַפֿרײַנדעט מיט ראַלף וואַלדאָ עמערסאָן, וואָס האָט געהאַלטן זייער אַ סך פֿון איר, און אַנדערע באַוואוסטע שרײַבערס און פּערזענלעכקייטן פֿון יענער צײַט.

אַ טיפֿע ענדערונג אין איר נשמה און אין איר לעבן איז פֿאָרגעקומען אין יאָר 1881. אין יענער צײַט האָט מען געמאַכט פּאָגראָמען אויף ייִדן אין רוסלאַנד. מען האָט אַרויסגעטריבן ייִדן פֿון די דערפֿער און צעראַבירט זייער פֿאַרמעגן. טויזנטער ייִדן זײַנען געלאָפֿן צו די ברעגעס פֿון אַמעריקע זיך ראַטעווען און אָנהייבן אַ נײַ, פֿרײַ און זיכער לעבן אין דער פֿרײַער אַמעריקע.

זי האָט דערפֿילט אין זיך אַ רוף צו העלפֿן אָט די אומגליקלעכע רוסישע ייִדן, וואָס זײַנען מאַסנווײַז געקומען צו די ברעגעס פֿון אַמעריקע. די שפּראַך פֿון לאַנד האָבן זיי ניט געקאָנט און ניט געהאַט קיין מעגלעכקייט זיך אײַנצואָרדענען.

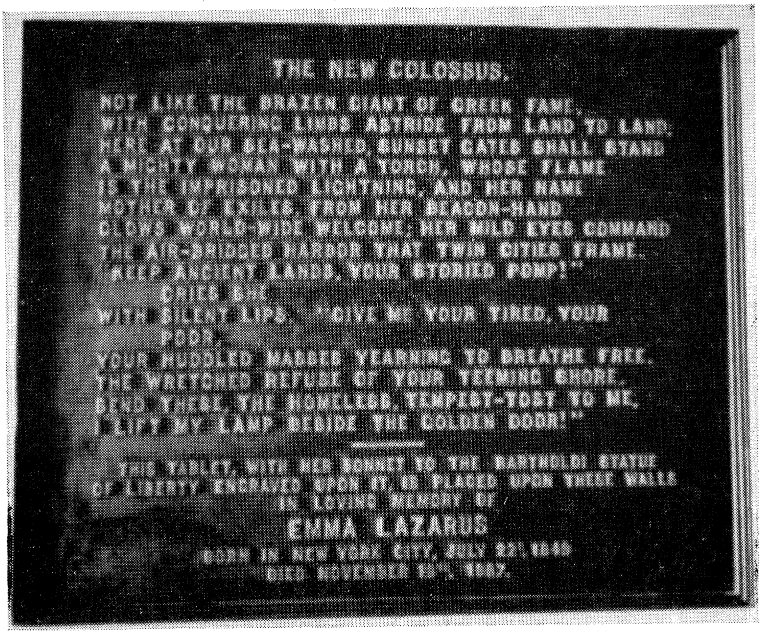

אַ פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון דעם קופּערנעם טאַפֿל אויף דער סטאַטוע פֿון פֿרײַהייט.

זי איז אַוועק אויף „וואַרדס אײַלאַנד" צו העלפֿן די אימיגראַנטן. יעדן אין דער פֿרי פֿלעגן שוין וואַרטן אויף איר יידישע קינדער, וועמען זי פֿלעגט ברענגען זיסע זאַכן און גוטע ווערטער. די קינדער האָבן זי גערופֿן שוועסטער און די מאַמעס האָבן זי גערופֿן טאָכטער. ליכטיק פֿלעגן ווערן זייערע געמיטער און געהויבן זייער שטימונג, ווען זיי פֿלעגן זי זען אַרײַנקומען. זי האָט זיך געפֿילט גליקלעך וואָס זי קאָן העלפֿן די אומגליקלעכע יידן אין זייערע ליידן. זי איז געגאַנגען איבער ניו־יאָרק זוכן אַרבעט פֿאַר זיי און געהאָלפֿן זיי אײַנאָרדענען זיך אין דירות.

זי האָט מער ניט געשריבן אירע שטילע לידער. זי האָט אָנגע־הויבן שרײַבן לידער אויף יידישע טעמעס. איר שטים און פֿען ווערט פֿאַרוואַנדלט אין אַ פּראָטעסט־געשריי און אַ רוף צום קאַמף פֿאַר יידישע רעכט.

זי האָט אָנגעשריבן איר באַרימט „חשמונאים"־ליד, וואו זי רופֿט ישׂראל אויפֿצושטיין אין קאַמף פֿאַר פֿרײַהייט, ווי די חשמונאים האָבן אַמאָל געטאָן. זי שרײַבט אָן דאָס טרייסטליד „דער נײַער יחזקאל". אין ליד זאָגט זי אַז אַ נס וועט ווידער פּאַסירן ווי אַמאָל, ווען די טרו־קענע ביינער, צעזייט און צעשפּרייט, ווי די יידן זײַנען, וועלן ווערן באַהויכט מיט אַ גײַסט און אָנהייבן אַ נײַ לעבן. זי האָט אויך געשריבן דאָס ליד פֿון יידישער העלדישקייט, „בר־כּוכבא", און אַ סך אַנדערע לידער אויף יידישע טעמעס.

זי לערנט דעם תּנך, באַקענט זיך מיט יידישער געשיכטע, און לייענט די לידער פֿון יהודה הלוי און אַנדערע יידישע פּאָעטן און דיכטערס. זי שרײַבט אָן אַ ליד וועגן חנוכּה און רופֿט אויפֿצו־וועקן דעם מאַקאַבייער־גײַסט בײַ יידן.

זי האָט אויך געשריבן אַ סעריע אַרטיקלען אין דעם אַמערי־קאַנער יידישן וואָכנבלאַט „די אַמעריקען היברו". זי רופֿט די אַמע־ריקאַנער יידן צו אייניקייט און צו העלפֿן די יידן אין אַנדערע לענדער, וואָס ווערן פֿאַרפֿאָלגט און העלפֿן די יידן וואָס קומען זיך באַ־זעצן אין אַמעריקע. זי האָט פֿאָרגעלייגט צו גרינדן פֿאַכשולן פֿאַר יידן.

איר ליד איז אָבער אין גיכן טראַגיש איבערגעריסן געוואָרן. זי איז קראַנק געוואָרן, און אין עלטער פֿון אַכט און דרײַסיק יאָר איז זי געשטאָרבן דעם 19טן נאָוועמבער, 1887.

עס האָבן איר באַוויינט פֿאַרערערס און פֿרײַנד איבער דער וועלט און געטרויערט אויף איר טויט האָבן די ייִדישע אימיגראַנטן, וואָס האָבן פֿאַרלאָרן אין איר אַ גוטע ייִדישע טאָכטער און אַ טרײַע, האַרציקע, איידעלע שוועסטער.

נאָכן בירגער־קריג ביז דער גרויסער ייִדישער אײַנוואַנדערונג פֿון מזרח־אייראָפּע

נאָכן בירגער־קריג איז פֿאָרגעקומען אַ גרויסע עקאָנאָמישע ענ־דערונג אין אַמעריקע. עס איז פֿאַרשוואונדן געוואָרן דער האַנט־ווערקער און דאָס קליינע פֿאַבריקל. עס האָבן זיך באַוויזן ריזיקע פֿאַבריקן, אַ גרויסע אינדוסטריע, אַ פֿאַרצווייגטע באַן־ און וואַסער־קאָמוניקאַציע און אַ גרויסער אינטערנאַציאָנאַלער האַנדל.

אין דעם גרויסן עקאָנאָמישן אויפֿשטײַג פֿון אַמעריקע האָבן ייִדן גענומען אַ טיכטיקן אָנטייל. די געוועזענע ייִדישע פּעדלערס און האַנטווערקערס ווערן גרויסע פֿאַבריקאַנטן, סוחרים און אייגנ־טימערס פֿון גרויסע דעפּאַרטמענט־געשעפֿטן. זיי ווערן בויערס און אָנטייל־נעמערס פֿון גרויסע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען און העלפֿן אַנטוויקלען אויף אַ גרויסן מאַשטאַב דעם האַנדל אין לאַנד.

אין דער צײַט פֿון בירגער־קריג האָבן דײַטשישע ייִדן צוגע־שטעלט קליידער פֿאַר דער אַרמיי, און אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע ייִדישע קליידער־אינדוסטריע אין אַמעריקע.

דאָס ייִדיש־לעבן אין אַמעריקע איז געוואָרן אײַנגעפֿונדעוועט און אָנגעזען. די אינעווייניקסטע שטרײַטן צווישן די אָרטאָדאָק־סישע ייִדן און די אָנהענגערס פֿון דער רעפֿאָרם־באַוועגונג האָט זיך פֿאַרענדיקט.

די רעפֿאָרם־באַוועגונג, אָנגעפֿירט פֿון י. מ. ווײַס, דוד איינ־האָרן, מאַקס ליליענטאַל, בערנאַרד פֿעלזענטאַל און אַנדערע ראַבײַים און וואָרטזאָגערס, האָט שוין פֿאַרנומען אַן אָנגעזעענעם אָרט אין דעם אַמעריקאַנער ייִדישן לעבן. זיי האָבן געזוכט זיך צופּאַסן צו דער אַרומיקער אַמעריקאַנער סבֿיבֿה מיט דעם היברו יוניאָן סעמינאַר

אין סינסינעטי, מיט די רײַכטע טעמפּלען און זונטאָג-קינדער-שולן, מיט זייערע זשורנאַלן, צײַטשריפֿטן, אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס.

דאָס ייִדיש-לעבן אין יענער צײַט איז געווען אָרגאַניזירט אין אייגענע פֿראַטערנאַלע אָרגאַניזאַציעס, אינסטיטוציעס און פֿילאַנטראָפּישע אַנשטאַלטן.

דער אָנהייב צו אָרגאַניזירן זיך איז געמאַכט געוואָרן, ווען מען איז אַליין געווען נאָך פֿרעמד און אָרעם אין דעם נײַעם לאַנד. ווען מ'האָט זיך געדאַרפֿט טוליען איינע צו די אַנדערע און זיך איינע די אַנדערע אַרויסהעלפֿן אין דער צײַט פֿון קראַנקײַט און נויט.

שפּעטער, ווען מען איז שוין געווען רײַך, האָט מען געגרינדעט אינסטיטוציעס פֿאַר אַנדערע, פֿאַר די וואָס האָבן געדאַרפֿט די הילף פֿון דער ייִדישער געזעלשאַפֿט. מ'האָט געוואָלט באַווײַזן, אַז ייִדן לאָזן ניט זייערע אָרעמע און קראַנקע ווערן אַ לאַסט אויף דער אַלגעמיינער באַפֿעלקערונג. מ'האָט געגרינדעט אייגענע שפּיטאָלן, ווײַל אַ סך ייִדן האָבן ניט געקענט און ניט געוואָלט זײַן אין שטאָטישע שפּיטאָלן. זיי האָבן פֿאַרלאַנגט אייגענע אינסטיטוציעס אין ייִדישן גײַסט און מיט כּשרע שפּײַז. מ'האָט געגרינדעט יתומים-הײַזער און גמילות-חסדים-קאַסעס צו העלפֿן דעם יתום און אָרעמאַן.

מ'האָט אויך געגרינדעט שולן פֿאַר קינדער. איידער מ'האָט עטאַבלירט די רעגירונג-שולן, זײַנען אין אַמעריקע געווען אַ ריי ייִדישע טאָג-שולן און ייִדישע אַקאַדעמיעס. שפּעטער האָט מען אײַנגעפֿירט די נאָכמיטאָג-תּלמוד-תּורה בײַ דער סינאַגאָגע און די שבת- אָדער זונטאָג-שול בײַ דעם טעמפּל.

אין אַ ריי שטעט האָט מען געשאַפֿן ספּעציעלע קאָמיטעטן, וואָס זאָלן זיך אָפּגעבן מיט ייִדישער דערציאונג. אין ניו-יאָרק האָט זיך געגרינדעט די „היברו פֿרי סקול אַסאָסיאײישאָן", וואָס האָט געזאַמלט פֿאָנדן צו צאָלן שׂכר-לימוד פֿאַר אָרעמע קינדער. דאָס זעלביקע האָט אין די זעכציקער און זיבעציקער יאָרן פֿון פֿריִערדיקן יאָרהונדערט געטאָן דער ייִדישער דערציאונג-קאָמיטעט אין שיקאָגע און אין אַנדערע שטעט פֿון אַמעריקע. אין אַ טייל ייִדישע לערן-אַנשטאַלטן האָט מען די קינדער אויך געגעבן עסן, אַ מאָלצייט און קליידער אָנצוטאָן.

אין די לעצטע צען יאָר, ערבֿ דער גרויסער יידישער אײַנוואַנדערונג פֿון מזרח־איראָפּע, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין יאָר 1881, האָט די יידישע עמיגראַציע פֿון די דײַטשישע לענדער קיין אַמעריקע זיך כּמעט אָפּגעשטעלט.

די דײַטשישע לענדער זײַנען אין יאָר 1871, נאָך דער מלחמה מיט פֿראַנקרײַך, געוואָרן פֿאַראייניקט. די געזעצן קעגן די יידן זײַנען געוואָרן ליבעראַלער און די דײַטשישע יידן האָבן אין זייערע געבורט־לענדער אָנגעהויבן פֿאַרנעמען פּאָזיציעס אין די פֿרײַע פּראָפֿעסיעס, האַנדל און אינדוסטריע. זיי האָבן שוין מער ניט געדאַרפֿט עמיגרירן, ווי אין די פֿריִערדיקע יאָרן, ווען מען האָט זיי שרעקלעך פֿאַרפֿאָלגט און אונטערדריקט.

אין יאָר 1880 זײַנען אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן געווען אַרום אַ פֿערטל מיליאָן יידן, פֿון זיי אַרום פֿופֿציק טויזנט יידן פֿון מזרח־איראָפּע.

איינצעלנע יידן פֿון רוסלאַנד און פּוילן זײַנען אַהער געקומען אין אַלע צײַטן. גרעסערע צאָל יידן פֿון רוסלאַנד און פּוילן האָבן דאָ אָנגעהויבן קומען, ווען מען האָט אין יאָר 1827 אײַנגעפֿירט דעם שרעקלעכן רעקרוטן־געזעץ. די צאָל יידישע אימיגראַנטן פֿון רוסלאַנד־פּוילן האָט זיך פֿאַרגרעסערט נאָך די פּוילישע אויפֿשטאַנדן פֿון 1830 און 1863, באַזונדער אין דער צײַט פֿון דער עפּידעמיע און דעם הונגער אין צפֿון־מערבֿ־געגנט פֿון רוסלאַנד. אין יענער צײַט האָט די אַליאַנס איזראַעליט אוניווערסאַל (אַ יידישע פֿילאַנטראָפּישע געזעלשאַפֿט אין פֿראַנקרײַך) געהאָלפֿן יידן פֿון רוסלאַנד און פּוילן צו עמיגרירן קיין אַמעריקע.

די רוסישע און פּוילישע יידן האָבן געגרינדעט זייערע אייגענע אָרגאַניזאַציעס, חבֿרות און קאָנגרעגאַציעס, גמילות־חסדים־פֿאַראיינען צו לײַען עטלעכע דאָלאַר אָן פּראָצענט און אויסצאָלן ווען מען וועט אָנהייבן עפּעס צו פֿאַרדינען.

די מזרח־איראָפּעאישע יידן האָבן אויך געגרינדעט זייערע אייגענע צײַטונגען אין דער יידישער שפּראַך. אין ניו־יאָרק איז דעם 1טן מערץ, 1870 (כ"ה אדר, תר"ל) דערשינען דער ערשטער נומער פֿון דער ערשטער צײַטונג אין דער יידישער שפּראַך מיטן נאָמען „דיא אידישע צײַטונג", מיט דער דערקלערונג, אַז די צײַ־

FEBR. 14th 1873. 5633.

No. 10 — PRICE 6 Cts.

THE NEW YORK
HEBREW TIMES.
A WEEKLY PAPER
OF POLITIC RELIGION HISTORY SCIENCE AND ART

דיא יודישע צייטונג

ערשיינט פרייטאג מארגען.
פרייז זעקס צענט דיא נוממער

די ערשטע צײַטונג אין ייִדיש אין אַמעריקע.

טונג דערשײַנט יעדן פֿרײַטאָג אין דער פֿרי, און דער פּרייז איז „זעכקס צענט דיא נומער".

קיין ייִדישע דרוקערײַ איז נאָך דעמאָלט אין ניו־יאָרק ניט געווען, האָט דער אַרויסגעבער י. ק. בוכנער אַרויסגעגעבן די צײַטונג ליטאָגראַפֿיש.

אַרום דעם קעפּל פֿון דער צײַטונג זײַנען געווען עטלעכע פֿיגורן, וואָס האָבן געדאַרפֿט פֿאָרשטעלן גערעכטיקייט און גלויבן (צדק ואמונה) און אַ פּסוק פֿון ישעיה (י"א, ה) „גערעכטיקייט וועט זײַן דער אָנגורט פֿון זײַנע לענדן, און דער טרײַשאַפֿט דער גאַרטל פֿון זײַנע דיכן".

אין יענער צײַט האָט אויך אָנגעהויבן צו דערשײַנען אין ייִדיש „די פּאָסט". אין יאָר 1874 האָט כּריאל שרהזאָן אָנגעהויבן אַרויסגעבן אין ניו־יאָרק „די ייִדישע גאַזעטן". דער סואוואַלקער ייִד נחמן דובֿ עדעלסאָן, וואָס איז געקומען קיין אַמעריקע אין יאָר 1851, האָט צוזאַמען מיט ש. ל. מאַרקוס אַרויסגעגעבן אין שיקאַגע „די איזראַעליטישע פּרעסע".

אַ גרויסע ענדערונג אין ייִדישן לעבן קומט פֿאָר ווען עס הייבט זיך אָן די גרויסע אימיגראַציע פֿון מזרח־אייראָפּע אין יאָר 1881.